

ХАКАС РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЁГРЕДИГ
ПАЗА НАУКА МИНИСТЕРСТВОЗЫ

**«ХАКАС ТІЛІ», «ЛИТЕРАТУРНАЙ
ХЫҒЫРЫҒ», «ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ»,
«ХАКАС ТІЛІ ПАЗА ЛИТЕРАТУРАЗЫ»
ЁГРЕДИГ ПРЕДМЕТТЕРІНЧЕ ТОҒЫНЧАҢ
ПРОГРАММАЛАР ТИМНИРИНЧЕ
МЕТОДИКА ЧӨПТЕРІ**

(1–11 класстарға)

АҒБАН
ХАКАС КНИГА ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
2014

УДК 373.167.1
ББК 81.2Хак-922
Х 16

*Хакас Республиканың Ыҗредіг паза наука
министерствозының гранты хоостыра сыгарылган*

Утверждены приказом Министерства образования и науки
Республики Хакасия от 15.09.2014 № 100-976

Хакас тілінің программазын тимнееннер:
фил. наук. канд. *Л. И. Чебодаева*; улуг методист *Н. А. Толмашова*;
хакас тілінің паза хакас литературазының методизи *Н. А. Мамышева*;
пастағлыг класстарның методизи *Л. Н. Толмачева*

Ч ы ы п, т и м н е е н
фил. наук. канд. *Л. И. Чебодаева*

Хакас литературазының программазын тимнееннер:
фил. наук. канд. *Н. С. Майнагашева*; пед. наук. канд. *М. П. Боргоякова*;
пед. наук. канд. *А. Н. Балгазина*; улуг методист *Н. А. Толмашова*

Ч ы ы п, т и м н е е н
фил. наук. канд. *Н. С. Майнагашева*

Х 16 «Хакас тілі», «Литературнай хыгырыг» «Хакас литерату-
разы», «Хакас тілі паза литературазы» ыҗредіг предметтерінче
тогынчац программалар тимнирінче методика чөптери (1–11 кл.).
— Методические рекомендации по составлению рабочих программ
по учебным предметам «Хакасский язык», «Литературное чтение»,
«Хакасская литература», «Хакасский язык и литература» (1–11 кл.).
На хакасском языке. — Аҗбан: Хакас книга издательствозы,
2014. — 236 с.

ISBN 978-5-70-91-0698-7

УДК 373.167.1
ББК 81.2Хак-922

- © Чебодаева Л. И., Толмашова Н. А., Толмачева Л. Н., Мамышева Н. А., 2014
- © Чебодаева Л. И., чыып, тимнеен, 2014
- © Майнагашева Н. С., Боргоякова М. П., Балгазина А. Н., Толмашова Н. А., 2014
- © Майнагашева Н. С., чыып, тимнеен, 2014
- © Хакас Республиканың Ыҗредіг паза наука министерство-зы, 2014
- © Хакас книга издательствозы, 2014

Сөс алны

Тілденер паза литератураданар үгредіг кизіденер, чоннаңар, аның чуртас-хонығынаңар піліс пирчеткен үгредігнің чардығы полча. Тіл паза литература полызианаң олғаннарға кизіденер піліс ибіркізінең палғалыстыра, аның ибіркізінең теелістіг полчатханы хоостыра үгренілче паза посты оңнанардаңар піліс пирілче.

Тілге паза литератураа үгредері өсчеткен төлні чуртасха тимнирінде, оларның чакхсы паза чайаачы сариларын киштирінде, постың паза тиксі чир-үстүндегі чоннарның культуразын орта оннирында уғаа нандырылгы. Тіл паза литература хоостыра олғаннар пос чоңының чакхсы кибірлерін аннаң андар апарарға паза прай саринаң пай, пөзік синнің кизи поларға үгренчелер.

Тілге паза литератураа үгредіг полған на паланың чайаачызын, пос ондайын тилітчен ондайларның өөні полча, аннаңар пу предметтерге үгредіг киресенде улуг хайыг айландырылча.

Чарыхха сыхчатхан методика чөптері Федеральной хазна үгредіг стандарттары (ФГОС) хоостыра пазылғаннар. Методика чөптері хакас тілін өтіре пілчеткен олғаннарнаң тоғынчатхан школаларға тимнел парғаннар. Анда ФГОС-та көрілчеткен үгренчелернің пілістерін төремил тилідер паза оларны үгреністе аймахпасха саринаң тоғындырар көнігестер пирчен өөн сағыс методика чөптерінче пастағлыг школанаң пасти школаны тоосханча тиксі апарылча.

Тіл паза литература программалары хоостыра үгретчілерге тоғынчаң үгредіг программаларын тимнирі көрілче. Программада хакас тілі паза литература үгредіг предметтернің хайди даа прай үгренир чардығы көріл парған, че олох туста үгретчее, таллап, пос көрізінең тоғынчаң оңдай пирилче. Тоғынчаң үгредіг программаларда үгретчее үгредіг материалларның изерізін, частарын, кирек полза, пос оңдайли көрің, аны хайдағ оңдайнаң толдырчаң чолларны табарға чарадылча.

Методика чөптерін тимнеен өмелер пу тоғысты чахсыландырарға паза аны үзүрерге полысхан хакас тілінің үгретчілеріне (Т. Т. Тюмерековаа, Е. Г. Карачаковаа, М. М. Кызласоваа, И. Н. Албычаковха), пастағлыг класстың үгретчізі полчатхан Л. Л. Чекуроваа паза наука тоғынчыларына (Р. Д. Сунчугашевха, Л. В. Челтыгмашеваа) улуғ алғыстарын читірчелер.

ПАСТАҒЛЫҒ ШКОЛА
(Начальное общее образование)

ХАКАС ТІЛІ

(1–4 класстарға)

І. ЧАРЫДЫҒЛЫҒ ЧООХ

(Пояснительная записка)

Методика чөптерінің тиксі чарыдии

Пастағлығ школаа тимнелген хакас тілінің методика чөптері Федеральной хазна үгредіг стандарттары (ФГОС) хоостыра пазылған. ФГОС-та көрілген үгренчїлернїң пілістерін төремїл тилїдер паза оларны үгренїсте аймах-пасха саринаң тоғындырар көнїгістер пирчең өөн сағыс методика чөптерїнче тиксі апарылча.

ФГОС хоостыра, пүүнгі үгредїгнїң өөн пөгїні үгренчїлернї постарын үгренерге, піліс тїлирге харазарға үгрет салары полча. Пастағлығ класстарда хакас тїлін үгренерї «Хакас тїлі» предметтї ортымах школада узарада, тирең үгренерїне көстеглїг. Аннаңар методика чөптерїнде пастағлығ школада хакас тїлін ортымах школада үгренерїне пик төстег сал салары көрїлче. Иң пастағызын, олғаннарның пас полчатханына паза хығырчатханына, чоохтас полчатханына паза чоохты оңарчатханына хайығ айландырып, оларның пос тїліне хынызын паза хакас тїлі пос чонының тїлі полчатханынаңар піліністерін тилїдерї полча. Пу тоғыс хоостыра пастағлығ класстарның үгренчїлерін чирсуғны аарлирға, хайраллирға үгредерї паза көнїктїрерї көрїлче.

Пос тїліне үгренчетсе, олғаннар, хакас тїлінің грамматиказын оңарып, өөнїнде орфография хоостыра орта пазарға сидїксїнчелер, үгренчїлернїң пас пілер пілістерї чоохтазарынаң илеседе соона халып одырча, аннаңар орта пазарына өнетін хайығ айландырылча.

Хакас тілінің уроктары хығырығ уроктарынаң пик палғалыстығлар. Хығырығ саринаң маңнаныстығ парчатхан үгренчі прай даа пасха предметтерче чаксы чидіглерге читче.

Пастағлығ класстардағы үгренчілернің алар пілістерінің сині стандарттарда көріл парған. Өөнінде сөстің пайынаң төреміл тузаланар, үгренчілернің тіллерін алғыдар көнігістер пирері (диалекттерден кірген, иргілен парған, наа сөстернен), че прай үгредіг литература тілінің синнеріне төстене апарыларға кирек. Полған на темада чоохха кирчең сөстер, оларның чоохтағда тузаланар грамматика формалары паза чоох пүдірер ондайлар көзіділче. Сөстіг тоғыс уроктаң урокка мындағ ондайнаң апарылча: үгренчілерні наа сөстернең паза оларның тузаларынаң таныстырары, оларны, кирек грамматика формазында турғызып, орта адирға үгредері, чоохта тузаланарға көніктірері ан. пасх.

Хакас тілі — ол хакас чонның төреен тілі, Хакас республиказында ол ікінчі хазна тілі полча. Аннаңар үгретчі, полған на үгренчінің пілізінің синін санға алып, үгредіге кирілеткен наа технологияларнаң тузаланып, үгредігні пөзік синде апарары көрілче. Ағаа хоза, ічепабаларнаң чағын палғалыс тудып, чарыдығлығ тоғыс иртірері көрілче.

II. «ХАКАС ТІЛІ» ҮГРЕДІГ ПРЕДМЕТТІҢ ТИКСІ ЧАРЫДИИ

(Общая характеристика учебного предмета)

Пастағлығ школаның хакас тіліне үгредер методика чөптері олғаннарның үгреніске тимненіс тузын таптапча паза өөн школада үгреністерін маңнаныстығ узарадарына чол асча. «Хакас тілі» предмет, пічікке үгредер тустың соонда пасталып, пастағы класстаң пасти төртінчі классты тоосханча парча. Хакас тілі

пічікке үгредерінең паза литература хығыриинаң хада «Филология» науканың пөлиине кірче. Ол пос тілінең хығырығ уруктарынаң пик палғалыстығ.

«Хакас тілі» предмет пастыра үгренчілерні прай саринаң тилідері мындағ ондайнаң апарылча:

— «Литература хығырии» предметнең пір тиксі палғалыстығ:

1) предмет синінде пічікке үгренері (информациянаң тоғынар пастағы көнігістер алары);

2) хығырчаң ондайлардаңар, текстті оңарар паза үзүрер ондайлардаңар көнігістер алары;

3) пазып паза паспин апарчатхан чоохтаңар піліс паза көнігістер алары.

— «Хакас тілі» предметке ле теелчеткені:

1) хакас тілінеңер піліс чоохтың өөні полчатханын сизінері, тілдеңер піліс алары паза аны пір синге ағылары;

2) тілні пілері, аннаң андар тилідері;

3) хакас тілінең орта пазарынча паза танығлар турғызарынча көнігістер алары;

4) хакас тілінің чуртаста кирек полчатханын чарыдары;

5) пос тілін чахсы, тирең пілерге, ағаа өстіг поларға көніктірері.

«Хакас тілі» предметтің содержаниезі хоостыра пөліктері

«Хакас тілі» предметтің үгренчілерні пос тіліне үгредеріне, пос тілінеңер пілістерін пиктиріне, үгренчілерні пос тілінің чуртаста кирек полчатханын сизіндіреріне көстегліг полчатханын программаның пүдізі, анда пирілчеткен темалар киречілепче.

«Пічікке үгредері» чардыхта олғаннарның «Хакас тілі» предметті үгренеріне тимнегліг тоғыс апарылча. Пастағы класста тілге үгредері пічікке үгредерінең

пасталча, пазарға паза хығырарға үгредер уроктар хада, палғалыстыра иртірілчелер. Пічікке үгредеріне үс четверть пирилче: үлгер айының 1-ғы күнінең хааң айының 23-чі күніне читіре. Пу тустың аразына үгренчілер пос тілін үгренерге тимненчелер.

Пічікке үгредер тустың соонда пос тілі паза литературнай хығырығ уроктары чара иртірілчелер. Литературнай хығырығ тіл уроктарынаң хости парча.

Ф о н е т и к а ч а :

— «тапсағ» паза «буква» оңнағларнаң танызары, оларның хайди пасхалалчатханнарын сизінері;

— гласнай (нымзах, хатығ, узун, хыхса) паза согласнай (ўнниг паза туных) тапсағларнаң танызары, оларны орта адирға паза сөсте орта тузаланарға үгренері;

— сөстерні слогтарға чарарынаң танызары;

— тапсағларның хайди адалчатханын (позының паза пасха кізілер чооғында) истерге паза сизінерге үгренері;

— сөстернің кізі чооғында хайди адалчатханын паза оларның хайди пазылчатханын тиннестіері;

— тапсағ-буквалығ үзүріг идерге үгренері.

Пос тілінің гласнайлары прай үгреніл парза, олғаннарны согласнайларнаң таныстырары пасталча паза слогти хығырарға үгредер тоғыс апарылча. Пічікке үгренерінің маңнаныстығ салтарларына олғаннарны слогти хығырарға үгрет салғаны саналча.

Сөстерні литература синіне орта адирға көніктірчетсе, өөн хайығ **ў-ўў, ө-өө, і** гласнайлығ сөстерге паза **ң, ғ, ч, в, ф, п, б** согласнайлығ сөстерге айландырылча. Олғаннар іле, чохсы, пілдістіг иде адирға сидіксінчеткен тапсағларны төреміл, полған на урокта удаа ададар көніктіріглер иртіері көрілче.

Пічікке үгредерінің төстее гласнайларны үгренері полча, аның өзені — анализ паза синтез итчең тоғыс:

анализ — чоохты чоохтағларға чарары, чоохтағны — сөстөргө, сөстөрнi — слогтарға, слогтаң — тапсағларны таап полары; синтез — тапсағнаң слог пүдiрөргө, слогтаң — сөстөр, сөстөрнөң — чоохтағ, чоохтағнаң — чоох пүдiрөри).

Л е к с и к а ч а (сөснөң тоғыс):

Сөстөр үгрөнiлчелер:

— тапсағлығ пүдiзi саринаң паза тапсағларны букваларнаң таныхтиры хоостыра;

— морфемнай пүдiзi (төстiк, хозым) паза сөс пүдiзi саринаң;

— грамматика тузазы саринаң;

— лексика тузазы саринаң, пасха сөстөрнөң хада киректелчеткенi хоостыра.

Пiчiкке үгрөдер туста iдөк орта пазарына төстөг салылча. Олох туста олғаннарны сөс пүдiрчөң ондайларнаң таныстырары көрiлчө: төремiл сөстөрнөң тоғыс, сөстөрнiң пүтчеткен чардыхтарынаң (сөстiң төстiгi, сөс пүдiрчөң хозымнар) таныстырары.

Тоғыс тузында олғаннар сөстөрнiң ниме-нооларның аттарын, оларның пiлдiрiглерiн, ниме итчеткенiн таныхтапчатханынаң танысчалар паза оларны пасхалирға үгрөнчелер.

Хығырарға паза пазарға үгрөтөтсө, пастағы класстағы үгрөнчiлернiң пiлiстерiне, сағыстарына паза частарына килiстiре тоғысты хайди даа ойын пастыра өңпасха ондайларнаң иртiрөри киректелчө. Олғаннарның көннiлерiн көдiрер үчүн, урокта паза харахтарға тынағ тустарын (харах одын түзiрбес), иди-ханын тибiредер көнiктiрiглер иртiрiң, үгрөдiг тоғызын аймахти апарарға кирек.

М о р ф о л о г и я ч а (чоох чардыхтарын үгрөнөр пöлкчө):

Пастағылығ класстарда олғаннар *адалыс, пiлдiрiс, идилiс, местоимение, числительнай, наречие* чоох чар-

дыхтарынаңар паза хай пірес полызығлығ чоох чардыхтарынаңар пастағы оңнағ алчалар.

Сөстерге сурығ турғызарға үгренчелер. 1 класста (пічікке үгредер туста) паза 2 класста олғаннар *кем? ниме? хайдағ? хайдағлар? ниме итче? ниме иткен? ниме идер? ниме ит салған?* сурығларға нандырчатхан сөстернең, сөстер өмелерінең танысчалар, сөстең сөске сурығлар турғызарға үгренчелер, хайзы-пірсі чоох чардыхтарының аттарын даа піліп алчалар.

3–4 класстарда *адалыс, пілдіріс, иділіс, местоимение, числительной, наречие* чоох чардыхтарынаң танызып, оларның чоохтағдағы тузаларын паза орта пазарын үгренчелер.

4-чі класста грамматика терминнерін орта адирына паза пазарына көніктірері көрілче. Өөн хайығ адалыстарны падеж хоостыра хубулдырарына, падежтернің сурығларын орта пазарына салылча. Пілдіріске чарыдылған теманы иртчетсе, пүткен пілдірістерні орта пазар көніктіріс тыыдылча. Иділістерні тус, сан паза сырай хоостыра хубулдырып, оларның хозымнарын танып, орта пазарға үгрет салары киректелче.

Сизіндіріг: Чоох чардыхтарын үгренчетсе, улуғ хайығ оларның чоохтағда, чоохта киректелчеткеніне салылча. Адалыстарға, пілдірістерге, иділістерге, местоимениелерге синонимнер паза антонимнер табары көрілче.

С и н т а к с и с ч е (чоохтағ паза текст):

Пастағлығ класстарда хакас тіліне үгретчетсе, хығырарға, орта чоохтанарға паза истерге үгренерінең пасха, өөн көстеглернің санына пазарға, пазып чоох апарарға үгредері полча. Аннаңар тілнің пасха пөліктерінең хада «Чоохтағ» паза «Текст» пөліктер үгренілче.

1-ғы класста чоохтағлар улуғ буквадаң пасталчатханын паза, чоохтағ тоозыл парза, точка турғызыл-

чатханын пілчелер. Көзіділгенни алай пирилген темача чоохтағлар пүдірчелер, оларны, үннең орта көзидіп, хығырчалар, 3–5 сөстіг чоохтағлар пасчалар. Текстті олаңай чоохтағлардан пасхалирға көнікчелер.

2-чі класста чоохтаң чоохтағлар таап полчалар, оларны орта үннең хығырчалар паза пасчалар, чоохтағ соонда кирек танығ турғысчалар. Чоохтағны улуғ буквадан пастапчалар, сурығлығ, хысхырымнығ танығ турғыс полчалар. Чоохтағда өөн паза ікінчі орыннығ членнер пар полчатханын пілчелер.

3-чі класста искірігліг, сурығлығ, күстегліг чоохтағларны оңарчалар; чоохтағлар пүдірчелер, орта хығырчалар паза чоохтағлар соонда кирек танығлар турғысчалар. Өөн членніг чоохтағда ікінчі орыннығ членнер полчатханын чахсы сизінчелер оларны, пасхалап паза таап пілчелер. Төөй членніг чоохтағларны пүдірерге паза пасхалирға, кирек танығлар турғызарға көнікчелер.

4-чі класста чоохтағның көрімнерін (тараңхай, тараңхай нимес, олаңай, төөй членніг, хадыл) пасхалапчалар. Төөй членніг чоохтағларны (союзтығ, союз чох) пүдірерге, пасхалирға, орта үннең хығырарға, пасчатса, олардағы танығларны орта турғызарға үгречелер. Хадыл чоохтағларнаң паза оларда союзтар турғызарынаң танысчалар.

1–4 класстарның үгречілері чоохтағларданар мындағ пілістер алчалар: олаңай чоохтағларның көрімнерінеңер (искірігліг, сурығлығ, хысхырымнығ; тараңхай, траңхай нимес; олаңай, төөй членніг, хадыл), чоохтағ соонда килістіре кирек танығ турғызарынаңар; чоохтағның өөн паза ікінчі орыннығ членнерінеңер; чоохтағдағы сөстернің палғалызынаңар. Чоохтағларны үгренип алған пілістернең тuzаланып, чоохтағлар пүдірерге, оларны орта пазарға көнікчелер.

Чоох алғыдарынча:

Чоох алғыдары хакас тіліне үгредерінде өөн пөліктернің пірсі полча. Чоох алғыдарынча тоғыс учебниктерде алынча пөлік чіли пірілбинче, че ол пічікке үгредерінең пасти хығырығ паза грамматика уроктары пастыра төреміл палғалыстыра апарылча.

Чоох алғыдарынча тоғыстарның өөні мындағ:

— хакас тілінің сөстіг пайына хайығ айландырып, сөстерге пір төстіктіг сөстер, синонимнер, антонимнер таап, аймах-пасха темалар хоостыра сөстернің пөліктерін көзідіп, олғаннарның тілін прай саринаң алғыдары, пайыдары, сөстерні чоохта тузаланарға үгредері;

— чоохты грамматика саринаң чахсыландыраы (сөстерні чоохтағда тузалары паза грамматика саринаң орта палғалыстыраы; оланай паза хадыл, төөй членнің, көні чоохтыг чоохтағлар пүдіреріне үгредері). Пос алынча сөс пірігістері, чоохтағлар паза текст пүдірері;

— олғаннарның пазып паза паспин палғалыстыг чоохтарын алғыдары, оларны толдырчаң көнігістерін пиктирі; хоос паза үгредіг тексттерні оңнирға паза үзүрерге үгредері;

— олғаннарның орта чоохтаныстарының өзізін төреміл тилідері, орта үннең хығыраы чохсыландыраы.

Искен чоохты паза постың сағызын чоохтап пілеріне көніктірері (изложение, сочинение пазары) паствағлыг школада үгредігліг оңдайларның пірсі полча.

Пу тоғыс хоостыра паствағы хаалағларны үгретчі, прай класснаң тоғынып, көбізін паспин итчең тоғыс апарча, че олох туста үгренчілерні паствағы класстанох сығара постарының сағызынаң паза искен, көрген нимелерденер чоохтирға, хығырған чоохтардаңар сағыстарынаң үлезіп (чир-чайаанзар чөрістерні сағысха киріп, хоостарча чоох, кибеліс пазары, пластилиннең иткен нимелер хоостыра паза ан. пасх.), пазып чоох

пүдірерге үгретче. Чайаачы тоғыстар уғаа турыстыра паалаларға киректер, андада полған на паланың чайаачы өзізі табырах паза чаксы тилир.

Сочинение пазар темалар хығырчатхан произведениелернең палғалыстығ паза кічіг класстарда үгренчеткен олғанның чуртазына чағын поларға киректер. Ол темалар учебникте пиріл парғаннар. Ұгретчее оларны пос көргенінең алыстырарға чарадылча. Чоох алғыдар тоғыс төреміл үгретчінің хайиинда поларға кирек. Хығырчатхан чоохтар, көрген алай постары араласхан нимелердеңер апарчатхан чоохтар чоох алғыдарынча тоғысты апарарға чаксы ондай пирчелер, соонан, тізең, олғаннар пос көңнін пазып чарыдарға үгренчелер. Мындағ төреміл тоғыс олғаннарның чайаачы, пос сағызын хозып, пазар көнігістерін алғытча.

Сіліг пазарға үгредерінче

Сіліг пазарына үгредері, чоох алғыдарынча тоғыстарох чіли, өнетін алынча пөлікте көрілбинче, че андагдаа полза, ол пастағлығ школада хакас тілі уроктарының өөні полча. Сіліг пазарына үгредерінің өөніне саналча:

- пічікке үгредертустаңох үгрен салған тапсағларны килістіре букванаң таныхтирға үгредері;
- букваларны графика саринаң орта пазары;
- учебниктең, доскадаң, өнетін пазығлардаң алчаас чох хобырары, букваларны орта піріктірегі;
- пасхан нимені, сыныхтап, алчаастарны таап, түзедерге үгредері;
- арығ, пілдістіг, сіліг пазар көнігістерге үгредері.

III. «ХАКАС ТІЛІ» ПРЕДМЕТТІҢ ҰГРЕДІГ ПЛАНДАҒЫ ОРНЫ

(Описание места учебного предмета в учебном плане)

«Хакас тілі» предмет пастағлығ школада 1–4 класстарда хайди даа ўгрениер предметтернің санына кірче. Предметке прай 405 час пирілче. Частар класстарча піди ўлестірілчелер:

1-ғы класс — 99 ч;

2-чі класс — 102 ч;

3-чі класс — 102 ч;

4-чі класс — 102 ч.

Ол ондайнаң, неделяда хакас тілін ўгрениеріне ортымахти 3 час позыдылча.

IV. «ХАКАС ТІЛІ» ПРЕДМЕТТІҢ ЧУРТАСХА ЎГРЕТЧЕТКЕН ӨӨН КӨСТЕГЛЕРІ

(Описание ценностных ориентиров содержания
учебного предмета)

Хакас тілін ўгрениерінің салтарлырының санына ўгрениернің мындағ нимелерні оңнапчатханы саналча:

Чахсыны аарлиры — посты тилекейнің чардығы полчатханын сизінчеткені, чир-чайаанда кізілернің удур-төдір аймах палғалыста полчатханын оңнапчатханы, ол санда кізілернің тіл саринаң палғалыстығ полчатханын сизінчеткені; чуртастың мындағ кирексіністерін онарчатханы: кізес хынчатханы, паарсапчатханы, улуғлапчатханы, полыс полчатханы паза ан. пасх.

Кибірли тіл алысчатханын аарлиры — кізілернің кибірли тіл алыс полчатханының чуртаста кирек полчатханын оңнапчатханы.

Чир-чайааны аарлиры — посты чир-чайаанның чардығы полчатханын оңнанчатханы. Чир-чайаанға хынғаны — ол аны хайраллааны, аның сілиин сизін-четкені. Хоос произведениелер хоостыра чир-чайаанға хынарға, аны хайраклирға үгредері.

Сілігні аарлиры — хакас тілінің сілиин, иптиин паза аның хоос оңдайларын оңнапчатханы.

Сынны аарлиры — наука саринаң пілісті чонның культуразының чардығынаң палғалыстыра оңнап полчатханы, чуртастағы ниме-нооларның өөнін сизін-четкені.

Сөбірені аарлиры — кізінің чуртазында сөбіренің туазын оңнапчатханы, постың тамырларын сизін-четкені; сөбірее, туған-чағыннарға кибірли теел полчатханы, улуғларны аарлап полчатханы, оларның үчүн нандырығлығ полчатханын оңнапчатханы.

Тоғысты паза чайаачыны аарлиры — тоғыстың чуртастағы орнын оңнапчатханы, тоғыстың нандырығлығ паза көстегліг полчатханын пілчеткені, тоғысты пос алынча идерің оңнапчатханы.

Чир-суун, аның турыстыг кізісі полчатханын аарлиры — посты чонның, хазнаның кізісі полчатханын оңниры; полған на кізінің пос тілінің үчүн нандырығлығ полчатханын пілінчеткені; пос чонын, хазназын, оларның тархынын, тілін, тиксі культуразын пілерге харасчатханы, чонның паза тиксі хзнаның чуртазын пілерге кўстенчеткені.

Тилекейдегі чоннарны аарлиры — посты Хакасияның паза тиксі Россияның на чардығы нимес, че тилекейдегі чоннарның чардығы полчатханын оңнанчатханы; тилекей чоннарының амыр паза палғалыстыра чуртирын пілчеткені, тилекей чоннарының аймах-пасха культуразын паза тілін аарлапчатханы.

V. ПОЛҒАН НА ҮГРЕНЧІНІҢ ПРЕДМЕТТІ ҮГРЕНГЕН ХООСТЫРА, ҮГРЕНІС САЛТАРЛАРЫН ТУЗАЛАН ПОЛЧАТХАН ХООСТЫРА ПАЗА ПРЕДМЕТЧЕ ЧИДІГЛЕРІ

**(Личностные, метапредметные и предметные
результаты освоения конкретного учебного предмета)**

Программа хоостыра «Хакас тілі» предметті пастағлығ школада үгренгенінің салтарлары Хазна үгредіг стандарттарында көріл парғаннар. Олар үс пөлікке чарылчалар:

- полған на үгренчінің предметті үгренген хоостыра чидіглері (личностные результаты);
- үгреніс салтарларын тuzалан полчатхан хоостыра чидіглері (метапредметнай);
- предметче чидіглері (предметные результаты).

1-ғы КЛАСС

Полған на үгренчінің «Хакас тілі» предметті үгренген хоостыра чидіглеріне (личностные результаты) мындаг көнігістер кірчелер:

- пос тілінің паза кізінің чооғының чуртастағы тузазын оңнапчатханы;
- текст хоостыра позының көңнін, эмоциязын көзіт полчатханы;
- пасха кізілернің көңнін сизінчеткені, оларның үчүн сағыссырапчатханы паза оларға айапчатханы;
- хығырған литература чоохтарының матырларынаңар постарының көрізін чоохтап полчатханы.

Үгренчілерге мындаг салтарларға чидерге «Хакас тілі» учебникте паза «Букварьда» пирілчеткен тексттер полысчалар.

Үгренчінің «Хакас тілі» предметте алган үгреніс салтарларын тuzалан полчатхан хоостыра чидіглеріне

(метапредметные результаты) мындаг тиксі үгредіг тоғыстарын ит полчатхан көнігістер саналча:

Изертіре итчең тиксі үгредіг тоғыстары (регулятивные универсальные учебные действия):

— урокта идер тоғыстың пөгінін үгретчінің полызианаң турғыс полчатханы паза чоохтап полары;

— итчеткен нименің изерізін орта чоохтап полары;

— учебникте пирілген материал хоостыра иткен тоғысха төстенің, постың көрізін читір полары;

— үгретчі пирген көстег, көзидіг хоостыра тоғын полары.

Изертіре итчең тиксі үгредіг тоғыстарын толдырар көнігістер төстирге түзімніг хығырығ, сурығ турғызарға, ағаа нандырарға паза ікі кізінің тоғызын апарарға үгретчеткен аймах-пасха оңдайлар полысчалар.

Піліс алар тиксі үгредіг тоғыстары (познавательные универсальные учебные действия):

— учебниктің тиксі пүдізін пілері, оңниры (істітастың, таптырғасты, учебникте пирілген өнетін танығларны);

— текст паза хоос соонда пирілген сурығларға нандырығ табары;

— үгретчінең паза класснаң хада толдырған тоғыс хоостыра салтар идері;

— информацияны пір хобылдаң пасха хобылға айландыары: пазылған текстті планға, схемаа алай таблицаа, хоосты чоохха, улуғ нимес тексттерні толдыра чоохха паза ан. пасх.

Піліс алар тиксі үгредіг тоғыстарына көніктігерге учебниктердегі олғаннарның тиксі пілізін төстепчеткен тексттер паза тиксі үгредіг-методика материаллары полысча.

Чоох алызарға үгретчеткен тиксі үгредіг тоғыстары (коммуникативные универсальные учебные действия):

— постың сағызын пазып паза паспин читіреті (чоохтағ алай улуғ нимес текст синінде);

— пасха кізінің чооғын истері паза искен нимені оңарары;

— текстті өтіг хығырары паза аны чоохтап читіреті;

— хада үгренчеткен олғаннарнаң, үгретчінең хада посты иптіг-таптығ тудынчаң, кибірли чоох апарчаң оңдайлардаңар чоохтас пілері паза оларнаң школада, ибде, арғыстар паза чон аразында устанары;

— ікөлең алай өменең тоғын пілері паза аймах-пасха тоғыс толдырары (лидер, устағчы, толдырығчы).

Чоох алызарға үгренчеткен тиксі үгредіг тоғыстарына көніктіретерге түзімнің хығырығ паза олғаннарны ікілердең паза кічіг өмелер хоостыра тоғынарға үгрет салғаны улысча.

Үгренчінің «Хакас тілі» предметті үгренген хоостыра чидіглеріне (предметные результаты) мындаг көнігістер төстеп салғаны саналча:

— пірге пазылған ал-алынча чоохтағларны тексттең пасхалап пілчеткені;

— орта паза оңарып, пүкүлесе сөстернең хығыр полчатханы;

— хығырған чоох хоостыра үгретчінің сурығларына нандыр полчатханы;

— хығырған текстті толдыра чоохтап полчатханы;

— хоос хоостыра, паспин, чоох пүдір пілчеткені;

— «тапсағ» паза «буква» оңнағларны пасхалап пілчеткені; сөсті слогтарға чарып, сөстің хайдағ тапсағлардаң пүтчеткенін адап пілчеткені (гласнай-согласнай полчатханың; хос (паралығ) алай хос нимес (паралығ нимес), үннің алай туных; хатығ алай нымзах, узун алай хысха);

— тапсағларны букваларнаң пас пілчеткені;

— узун гласнайларны, ікі букванаң таныхтап, орта адапчатханы;

— сөсте нинче тапсаҥ паза буква полчатханын таап полчатханы;

— чоохтағларны сөстерге чарарға, сөсті — слогтарға; сөстернең — чоохтағлар, чоохтағларнаң чоох пүдіріп пілчеткені;

— улуғ паза кічигь буквaларны піріктірері паза тохтаҥ чох пазып пілчеткені;

— үгретчі хығыр пирген сөсті, 3–5 сөстігь чоохтағны, буквaларны иртірбин, алыстырбин, оларны орта піріктіріп, пас пілчеткені;

— печатнай буквaларнаң пазылған сөстерні паза чоохтағларны хобыра пас полчатханы;

— кізі аттарын, солаларын, фамилияларын паза чоохтағларның улуғ буквадаң пасталчатханын паза пазылчатханын пілчеткені;

— чоохтаҥ соонда кирек танығ турғыс пілчеткені;

— олғаннарға чағын паза пілдістігь сөстер өмезінде сөстің төстігін таап полчатханы.

2-чі КЛАСС

Полған на үгренчінің «Хакас тілі» предметті үгренген хоостыра чидіглеріне (личностные результаты) мындагь көнігістер кірчелер:

— хакас тілінің паза чоохтың чонның чуртазындағы туазын пілчеткені;

— текст хоостыра поэзының көңнін, эмоциязын көзіт полчатханы;

— пасха кізілернің көңнін сизінчеткені, оларның үчүн сағыссырапчатханы паза оларға айапчатханы;

— пасха кізінің пазып алай чоохтап читіреткен сағызының пос оңдайлығ полчатханын (чоохтанчатхан үн, чоох оңдайы; сөстерні паза танығларны: точка алай ікі точка, точка алай хысхырымның танығ) сизін полчатханы.

Мындаг салтарларға чидерге учебниктерде пирилген тексттер полысчалар.

Ўgrençiniң «Хакас тили» предметте алган ўgrenis салтарларын тузалан полчатханы хоостыра чидиглерине (метапредметные результаты) мындаг тикси ўгредиг тогыстарын ит полчатхан кōнигистер саналча:

Изеристире итчең тикси ўгредиг тогыстары (регулятивные универсальные учебные действия):

— урокта идер тогыстың пōгинин ўгретçиниң полызиинан турғызары паза чоохтап пилери;

— урокта идер тогыстың изеризин орта чоохтап пилери;

— учебникте пирилген материалға тōстенип, постын кōризин читир полары;

— ўгретчи пирген план хоостыра тоғын полары;

Изеристире итчең тикси ўгредиг тогыстарын толдырар кōнигистер тōстирге, сурығ турғызарға, ағаа нандырарға паза iki кизиниң тогызын апарарға ўгретчеткен аймах-пасха ондайлар полысчалар.

Пилис алар тикси ўгредиг тогыстары (познавательные универсальные учебные действия):

— учебниктиң, сōстиктиң тикси пүдизин пилери, оңниры (исти-тастын, таптырғасты);

— текст паза хоос соонда пирилген сурығларға нандырығ табары;

— ўгретçинең паза класснаң хада толдырған тогыс хоостыра салтар идери;

— информацияны пир хобылдаң пасха хобылға айландыары: улуғ нимес тексттерни ўзикти чоохтиры;

Пилис алар тикси ўгредиг тогыстарына кōниктирерге учебниктердеги олғаннарның тикси пилизин тōстепчеткен тексттер паза тикси ўгредиг-методика материаллары полысча.

Чоох алызарға үгретчеткен тиксі үгредіг тоғыстары (коммуникативные универсальные учебные действия):

— постың сағызын пазып паза паспин читілері (чоохтағ алай улуғ нимес текст синінде);

— пасха кізінің чооғын истері паза искен нимені оңарары; исчең ондайларнаң тузалан полары: чоохтын темазын, өөн сөстерін сизінері;

— текстті өтіг хығырары паза аны чоохтап читілері;

— хада үгретчеткен олғаннарнаң паза үгретчінең хада посты ипти-тапти тудынчаң, кибірли чоох апарчаң ондайлардаңар, посты паалирдаңар чоохтазары паза оларға чуртаста төстөнері;

— ікөлең алай өменең тоғын полчатханы паза аймах-пасха тоғыс толдыр полчатханы (лидер, устағчы, толдырығчы).

Чоох алызарға үгретчеткен тиксі үгредіг тоғыстарына көніктілерінің өөні: сурығ турғызарға, ағаа нандырарға паза ікі кізінің тоғызын апарарға үгретчеткен аймах-пасха ондайлар паза олғаннарны ікілердең паза кічіг өмелер хоостыра тоғынарға үгреткені полысча.

Үгретчінің «Хакас тілі» предметті үгреткен хоостыра чидіглеріне (предметные результаты) мындаг көнігістер төстөп салғаны саналча:

— үгретчі алай хада үгретчеткен арғыстары чоохтапчатхан текстті истіп пілчеткені;

— текстті, піліп, өтіг, орта толдыра сөстернең хығыр полчатханы;

— тексттің адының тузазын оңнапчатханы; пирілген аттардаң текстке килістіре ат таап полчатханы; пос алынча текстке ат пир полчатханы;

— текстті чардыхтарға чарып, чардыхтарға ат пиріп пілчеткені;

— текстті толдыра паза хысхахапти чоохтап полчатханы;

— тапсағларны орта адап, сөстерні слогтарға чарып, оларны орта адап полчатханы паза пазым турғыс пілчеткені;

— сөстерні көзір полчатханы, орта чардыхтарға чар полчатханы;

— сөстерні тапсағ-буква саринаң үзүріп, оларның санын ікі слогтығ сөстерде тиңнестіріп пілчеткені (тиң алай тиң полбинчатханын чоохтиры);

— сөстерні, чоохтағларны, улуғ нимес тексттерні орта хобыра пас полчатханы; пасханың, көзідігнен тиңнестіріп, сыныхтап пілчеткені;

— хығырчатхан сөстерні, чоохтағларны, текстті (30–40 сөс) истіп, алчаас чох пас полчатханы;

— сөстерде пазарға сидік орыннарны көр таап полчатханы;

— сөстерде үгренген орфограммаларны көр таап полчатханы;

— үгренген правилоларға орфография алчаастарын таап паза оларны түзедіп пілчеткені;

— кізі, мал-хустарның ады-солазын, география аттарын улуғ буквадаң орта пазары;

— узун гласнайлығ сөстерні, сөстікте пирілген сөстерні орта пазып пілчеткені;

— төөй сөстер өмезінде сөстің төстігін таап пілчеткені; пос алнынча төөй төстіктіг сөстерні таап полчатханы;

— чоохтағда кемнеңер, нимедеңер чоохталчатханынаңар паза ниме иділчеткенінеңер сөстерні, сурығ турғызып, таап полчатханы;

— пирілген сөстер улызыинаң чоохтағ пүдір пілчеткені;

— пирілген хоос, тексттің ады паза өөн сөстер хоостыра текстте нимедеңер чоох парчатханын сизінчеткені; үгретчі текст хығырчатхан хоостыра алай

хығырығ тоозылған соонда сурығларға нандыр полчатханы;

— пирілген хоосча үгретчинің полызиинаң 4–5 чоохтағлығ текст пүдіріп паза аны пазып пілчеткені.

2-чі классты тоосчатхан олғаннар постарының тілінің ээзі полчатханын оңнанып пастирынча пастағы хаалағ идерге киректер; пос тілін, хыныснаң үгренерге көстегліг поларға киректер; пос тілін пасха кізілернең тіл алызарға, чоохтасчатхан кізілерні оңарарға паза посты пасха кізілер оңарар үчүн, үгренерге кирек полчатханын сизінерге киректер.

3-чі КЛАСС

Полган на үгренчинің «Хакас тілі» предметті үгренген хоостыра чидіглеріне (личностные результаты) мындаг көнігістер кірчелер:

— постың эмоцияларын оңнанчатханы паза чарыт полчатханы;

— пасха кізілернің көңнін, эмоцияларын сизінчеткені, оларның үчүн сағыссырапчатханы, пасха кізесе айапчатханы;

— чоохтың сілиин паза өтіг полчатханын сизінчеткені, постың чооғын тилідерге күстенчеткені;

— төрөөн чиріне, пос тіліне, культуразына хынчатханы паза аарлап пілчеткені;

— тексттің авторынаң чоох апарарға хынчатханы, хығырарға күстенчеткені;

— тілні үгренерге хынчатханы паза аарлапчатханы;

— чоохтанған паза пасхан сөс үчүн нандырығлығ полчатханын оңнанчатханы.

Мындаг салтарларға читчең ондайларның өөні учебниктердегі тексттерде, оларға пирілген итчең тоғыстарда, сурығларда пирілче; түзімніг хығырығ

паза чуртас хоостыра сурыҕларны турҕыс полчатхан ондайлар тапталчалар.

Ўgrençiniң «Хакас тiлi» предметте алган ўgreniс салтарларын тузалан полчатхан хоостыра чидiглерiне (метапредметные результаты) мындаг тиксi ўгредiг тогыстарын ит полчатхан кiнiгистер саналча:

Изерiстiре итчең тиксi ўгредiг тогыстары (регулятивные универсальные учебные действия):

— урокта идер тоҕыстың темазын паза пiгiнiн пос алынча чоохтап полары;

— урокта пiгер ўгредiг сурыҕларының планын ўгретчиңең хада ит полары;

— постың тоҕызын, турҕызылҕан пiгiнге килiстiре, план хоостыра толдырары; толдырчатхан тоҕысты, кирек полза, паалап, пасха ондайнаң алыстырары;

— ўгретчиңең хада чоохтазыҕда тоҕыс салтарларын паалачаң синнерче постың паза пасха кiзiлернiң тоҕыстарының чидiглерiн паалиры.

Изерiстiре итчең тиксi ўгредiг тогыстарын толдырар кiнiгистер тiстирге тўзимнiг хыҕырыҕ паза ўгредiг чидiглерiн паалапчатхан технологиялар полысча.

Пiлiс алар тиксi ўгредiг тогыстары (познавательные универсальные учебные действия):

— тексттегi аймах-пасха (кiнi пирiлчеткен, чазыт, iбiн саҕысты читiрчеткен) информацияны хыҕыр пiлерi;

— хыҕырыҕның аймах-пасха кiрiмнерiнең тузалан полары: ўгредiглiг, таныстырчатхан паза даа пасх.;

— аймах-пасха хобылда (текст, таблица, схема, хоос пастыра) пирiлген информацияны ал полары;

— информацияның хобылын алыстыр полары паза аны толдыр полары (текстке план, таблица, схема, хысха пазыҕ, хоостар паза ан. пасх.);

— сiстiктернең паза даа пасха пiлiс алчаң мате-риалларнаң тузаланары;

- үгредіг материалын үзүрері паза піріктірері;
- номе-нооның сылтағ-салтарын табары;
- чоохтазығ пүдірері.

Піліс алар тиксі үгредіг тоғыстарына көніктірерге учебниктердегі олғаннарның тиксі пілізін төстепчеткен тексттер, тиксі үгредіг-методика материаллары паза түзімнің хығырығ полысча.

Чоох алызарға үгретчеткен тиксі үгредіг тоғыстары (коммуникативные универсальные учебные действия):

- чоох ситуациязы хоостыра постың сағызын пазып паза пастин читірері;
- чоохтың пөгінін толдырар үчүн чоох оңдайларын килістіре паза орта тузаланары;
- постың сағызын чоохтиры паза киречілірі;
- пасхаларын истіп, наа көрісті аларға тимде полары, постың ниме-нооға көрізін түзедерге тимде полары;
- өменең итчеткен тоғыс хоостыра пір чөпке килері паза чөптес полары;
- сурығлар турғыс полары.

Чоох алызарға үгретчеткен тиксі үгредіг тоғыстарына көнігістерінің өөні: сурығ турғызарға көніктірерге, ағаа нандырарға паза ікі кізінің тоғызын апарарға үгретчеткен аймах-пасха оңдайлар паза олғаннарны ікілердең паза кічіг өмелер хоостыра тоғынарға үгреткені полысча.

Үгренцінің «Хакас тілі» предметті үгренген хоостыра чидіглеріне (предметные результаты) мындаг көнігістер төстеп салганы полча:

- үгретчі паза пасха үгренчілер чоохтапчатхан текстті чоохтап полчатханы;
- текстті, пілініп, өтіг, орта хығыр полчатханы;
- тексттің ады паза өөн сөстер хоостыра тексттің содержаниезінде ниме поларын сизін полчатханы;

- программа хоостыра үгрэнген сөстөрні тапсағ-буква саринаң үзүр полчатханы;
- үгрэнілген орфограммаларны көр таапчатханы, андағ алчаастарны, таап, түзедіп пілчеткені;
- сөстөрні, чоохтағларны, текстті орта хобыр полчатханы;
- пазылған нимені сыныхтап пілчеткені;
- үгретчі хығырчатхан үгрэнілген орфограмма-лығ, танығлығ чоохтағларны, текстті (сині 55–60 сөс) пазып пілчеткені;
- хости турчатхан согласнайлығ сөстөрні орта көзір полчатханы;
- сөстің өөнін паза хозымын таап полчатханы;
- сөстөрні сөс пүдізі хоостыра үзүрчеткені; таныс сөс пүдірчең хозымнарнаң тuzаланып, наа сөстер пүдіріп пілчеткені; төөй төстіктіг сөстөрні сағын полчатханы паза таап пілчеткені; хадыл сөстөрнің төстіктерін таап пілчеткені;
- чоохтағ істіндегі сөс пірігістерін сурығ хоостыра таап полчатханы;
- улуғ нимес чоохтағларда өөн паза ікінчі орыннығ членнерні пасхалап пілчеткені, чоох чардыхта-рынча үзүр пілчеткені;
- төөй членніг чоохтағларны орта пазып, танығ-ларны орта турғызып пілчеткені;
- төөй членніг чоохтағларны чоохта орта тuzалан полчатханы;
- хығырар алнында, хығырчатса, хығырған соонда учебниктегі тексттерні үгретчінең хада чарытчатханы; текстті, абзацтарға төстеніп, кизектерге чарып, кизектерге ат пиріп, текстке олаңай план идіп, текстті план хоостыра чоохтап пілчеткені;
- наука-үгрөділіг тексттерні, нинче чардыхтаң пүткенін сизініп, полған на чардыхха сурығлар турғызып,

план пүдүрүп, хығырған текстті план хоостыра чоохтап пилчеткені, хығырып, оңарчатханы;

— тексттің содержаниезін пазып читір полары (олғаннарның чуртазына чағын текст хоостыра, оларның пілістеріне килістіре искен алай хығырған текстті позының сөстерінең толдыра изложение пазары).

3-чі классты тоосчатхан олғаннар пос тілін пілініп үгрениріне көстегліг поларға киректер, олар постарының чоохтарын сизінерге киректер; чоохта үгренил тіл оңдайларын, сөстерні, таныс синтаксис пүдүрістерін постарының чоохтарында тузаланарға күстенерге киректер паза постарының чоохтарын аннаң андар казир, чахсыландырап пөгінніг поларға киректер.

4-чі КЛАСС

Полган на үгренирінің «Хакас тілі» предметті үгренилген хоостыра чидіглеріне (личностные результаты) мындаг көнігістер кирчелер:

— постың эмоцияларын оңнанчатханы паза чарыт полчатханы;

— пасха кизілернің көннүн, эмоцияларын сизінчеткені, оларның үчүн сағыссырапчатханы, пасха кизе айап пилчеткені;

— чоохтың сілиин паза өтіг полчатханын сизінчеткені, постың чооғын тилідерге күстенчеткені;

— төрсен чиріне, пос тіліне, культуразына хынчатханы паза аарлап пилчеткені;

— хығырыға, тексттің авторынаң чоох апарарға хынчатханы, хығырарға күстенчеткені;

— тілні үгренирге хынчатханы паза аарлапчатханы;

— чоохтанған, пасхан сөс үчүн нандырығлыг полчатханын оңнанчатханы.

Мындаг салтарларға читчең оңдайларның өөні учебниктердегі тексттерде, оларға пирилген итчең

тоғыстарда, сурығларда пирілчелер. Түзімніг хығырарға паза сурығ турғызарға, ағаа нандырарға паза ікі кізінің тоғызын апарарға үгретчеткен аймах-пасха оңдайлар тапталчалар.

Үгренцінің «Хакас тілі» предметте алган үгреніс салтарларын тузалан полчатхан хоостыра чидіглеріне (метапредметные результаты) мындаг тиксі үгредіг тоғыстарын ит полчатхан көнігістер саналча:

Изерістіре итчең тиксі үгредіг тоғыстары (регулятивные универсальные учебные действия):

— урокта идер тоғыстың темазын паза пөгінін пос алынча чоохтап полары;

— урокта пөгер үгредіг сурығларының планын үгретчінең хада ит полары;

— постың тоғызын, турғызылған пөгіннең тиңнестіре, план хоостыра толдырары; толдырчатхан тоғысты, кирек полза, пасха оңдайнаң алыстырары;

— үгретчінең хада чоохтазығда тоғыс салтарларын паалачаң синнерче постың паза пасхаларының тоғыстарының чидіглерін паалиры.

Изерістіре итчең тиксі үгредіг тоғыстарын толдырар көнігістер төстірге түзімніг хығырығ паза үгредіг чидіглерін паалапчатхан технологиялар полысча.

Пілісалар тиксі үгредіг тоғыстары (познавательные универсальные учебные действия):

— тексттегі аймах-пасха информацияны хығыр пілері (көні пирілчеткен, чазыт, өөн сағысты читірчеткен);

— хығырығның аймах-пасха көрімнерінең тузалан полары: үгредігліг, таныстырчатхан паза даа пасх.;

— аймах-пасха хобылда (текст, таблица, схема, хоос пастыра) пирілген информацияны ал полары;

— информацияның хобылын алыстыр полары паза аны ит полары (текстке план, таблица, схема, хысха пазығ, хоостар паза ан. пасх.);

— сөстіктернең паза даа пасха піліс алчаң материалларнаң тузалан полары;

— үгредіг материалны үзүр полары паза піріктір полары;

— номе-нооның сылтағ-салтарын таап полары;

— чоохтазығ пүдір полары.

Піліс алар тиксі үгредіг тоғыстарына көніктірерге учебниктердегі олғаннарның тиксі пілізін төстепчеткен тексттер, тиксі үгредіг-методика материаллары паза түзімнін хығырығ полысча.

Чоох алызарға үгретчеткен тиксі үгредіг тоғыстары (коммуникативные универсальные учебные действия):

— чоох ситуациязы хоостыра постың сағызын пазып паза паспин читір полары;

— чоохтың пөгінін толдырар үчүн чоох оңдайларын килістіре паза орта тузалан полары;

— постың сағызын чоохтап полары паза киречілеп пілері;

— пасхаларын истіп пілері, наа көрісті аларға тимде полары, постың нима-нооға көрізін түзедерге тимде полары;

— өменең итчеткен тоғыс хоостыра пір чөпке кил полары паза чөптес полары;

— сурығлар турғыс полары.

Чоох алызарға үгретчеткен тиксі үгредіг тоғыстарына көніктірернің өөні: сурығ турғызарға, ағаа нандырарға паза ікі кізінің тоғызын апарарға үгретчеткен аймах-пасха оңдайлар паза олғаннарны ікілердең паза кічіг өмелер хоостыра тоғынарға үгреткені полысча.

Үгренчінің «Хакас тілі» предметті үгренген хоостыра чидіглеріне (предметные результаты) мындаг көнігістер төстеп салганы саналча:

— чоох тапсағларын тіл синіне килістіре, орта адап полчатханы;

— пілдістіг сөстерні тапсағ, пүдізі, морфология саринаң үзүр пілчеткені;

— сөстерні үгрен салған орфограммаларча орта пас полчатханы;

— сөстерде үгренілген орфограммаларны көр таап-чатханы, үгренілген орфограммалығ сөстерні орта пас полчатханы; орфограммаларны килістіре сигнең сиип паза чарыт полчатханы;

— үгренген орфограммалығ сөстерде алчаастарны таап, оларны түзедіп пілчеткені;

— аймах-пасха сөстіктернең тузаланчатханы, текстте синонимнерні, антонимнерні көр таап, пирілген сөстерге тоғыр паза төөй тузалығ сөстер килістіре таап полчатханы, көп тузалығ сөстерні пасхалап пілчеткені;

— төөй членніг чоохтағларны олаңай ікі чоохтағдаң пүткен хадыл (*паза, че* союзтығ паза союз чох) чоохтағлардаң пасхалап полчатханы;

— төөй членніг олаңай (союзтығ паза союз чох) паза ікі чоохтағдаң пүткен хадыл (*паза, че* союзтығ паза союз чох) чоохтағларда кирек танығларны орта турғызып пілчеткені;

— олаңай паза хадыл (ікі чоохтағдаң пүткен) чоохтағларны үгренілген синде синтаксис саринаң үзүр пілчеткені;

— үгренчілерге пілдістіг, чағын сөстерні пүдізі хоостыра үзүр пілчеткені;

— пір төстіктіг сөстерні килістіре таап полчатханы;

— таныс, үгренілген хозымнар пользыинаң ада-лыстар, пілдірістер паза иділістер пүдір пілчеткені;

— искірігліг текстті (90–100 сөс) план хоостыра толдыра изложение пас полчатханы;

— пирілген темача, тимнегліг тоғыс иртірілген соонда, сочинение пас полчатханы;

— учебникте пирілген паза пасха даа аймах-пасха тексттерні, хығырып, кизектерге чарып, оларға план

пүдүрің, план хоостыра текстке чағын чоохтап полчатханы; текстте нимеденер чоох парчатханын оңарчатханы;

— чоохты исчетсе, анда нимеденер чоох парчатханын паза сөстөрнүң өөнүн сизинчеткені;

— грамматика алай пасха даа темача, пазып паза паспин, палғалыстығ чоох пүдүр полчатханы.

VI, VII. «ХАКАС ТІЛ» ПРЕДМЕТТІҢ ӨӨН СОДЕРЖАНИЕЗИ ПАЗА ТЕМАЛАР ХООСТЫРА ЧАРЫЛЧАТХАНЫ

**(Содержание учебного предмета и тематическое
планирование)**

1-ҒЫ КЛАСС (99 ч)

Пічікке үгредері паза чоох алғыдары

Пічікке үгредері Букварь үгренир алнында тимнегліг тусха паза Букварь үгреничкен тусха чарылча. Тимнегліг паза Букварь үгреничкен тустар постарының пөгіннерін толдырчалар.

Букварь үгренир алнындағы тимнегліг тус (12 ч)

Тимнегліг туста олғаннар тапсағларны истерге, сөсте тапсағларны табарға, сөстөрні слог-тапсағ саринаң үзүрерге үгреничелер. Улуғ хайығ олғаннарның чоохтарын тилідеріне, оларның истер, чоохтанар көнігістерін пиктиріне салылча. Олғаннар хооста хоосталған нима-нооның аттарын сөстернең адапчалар. Пір нимені пасха-пасха сөстернең адирға үгреничелер: *хоосха* — *хоосхацах, пала* — *палацах, тура* — *турацах* паза ан. пасх. Сөстің схемазын (сөсте нинче гласнай тапсағ, нинче слог полчатханын) идерге, хоосча чоохтағлар пүдүрерге, чоохтағның схемазын сиирге үгреничелер.

Тимнегліг туста пічікке үгредеріне тимнег парча: сырлиры, хоостыры, аймах-пасха сиглер идері, буква-ларның алынча чардыхтарын сиирі.

Урокта сөс, чоохтағ, гласнай тапсағ, пазым (ударение) оңнағлар кирілче.

Букварьны үгреткен тус (68 ч)

Букварьнаң тоғыс пасталыбысса, олғаннарны хығырарға паза пазарға үгреткн парча. Олох туста оларның чоохтарын алғытчаң паза хығырарға хыныстарын тилтчең тоғыс апарылча.

Пу туста улуғ хайығ сөстерні слог-тапсағ паза тапсағ-буква саринаң үзүреріне айландырылча. Мындағ тоғыс тапсағларның пічікте букваларнаң хайди таныхтылчатханын сизінерге полысча. Олғаннар тапсағларның паза оларны таныхтапчатхан букваларның пасхалалчатханын, полған на сай оларның саны киліспинчеткенін піліп алчалар. Мындағ оңдайнаң үгретчі адалчатхан сөс паза пазылчатхан сөс полған на сай төйй полбинчатханына хайығ айландырча, олғаннарны сөстерні орта пазарға үгреткеріне тимнеглиг тоғыс апарча, сөстерні пасчатса, сизіктіг поларға үгретче.

Пічікке үгретчеткен туста печатнай паза пазылған букваларны, букваның алынча чардыхтарын, пір букваның пазылчатханын пасха букванаң тиңнестірчелер, оларның төйй паза пасха сариларын таапчалар, букваларның алынча чардыхтарын сиипчелер паза пасчалар, чардыхтарны піріктірчелер; печатнай сөстерні паза чоохтағларны хобырчалар.

Пічікке үгреткер туста тіл үгреткеріне тимнеглиг тоғыс

Пічікке үгретчеткен туста олғаннар тілнің аймах-пасха оңнағларынаң чолами танысчалар.

Фонетикача: тапсағ паза буква (тиңнестіре пірілче), гласнай паза согласнай тапсағлар. Слог паза гласнайларның слог пүдірерінде араласчатханы, сөстерні слогтарға чарары, тапсағларны орта адиры.

Лексикача: полған на сөс ниме-де таныхтапчатханынаң (лексика тузазынаң) танызары, сөстерні орта адирға үгренирі, тілде пір сөс нинче-де нимені таныхтапчатханын сизінері.

Сөс пүдізінче: сөс пүдізіненер пастағы оңнағ (төстік, хозым), пір төстіктіг сөстерденер оңнағ.

Морфологияча: кем? ниме? хайдаг? ниме итче? сурығларға нандырчатхан сөстернең пастағы танызығ, пір паза көп ниме-нооны таныхтапчатхан сөстернен, ол, олар местоимениелернің чоохта киректелчеткенін сизінері паза хай пірее пользығылығ сөстернең (*алтында, үстүнде, кистінде*) тузаланары.

Синтаксисче: чоохтағданар, аның сөстерден пүтчеткеніненер, сөстернің чоохтағда удур-төдір палғалыстығ полчатханынаңар паза чоохтағның тоозыл парған сағысты читіреткеніненер пастағы оңнағ алары.

Танығлар турғызарында: чоохтағның хайдағ-да килістіре үннең адалчатханын, аның соонда точка, сурығылығ паза хысхырымның танығ турғызылчатханын сизінері.

Орфографияча: кізі аттары, фамилиялары, мал-хустарның солалары, география аттары, чоохтағ) улуғ буквадаң пазылчатханынаң танызары, сөстернің тапсағылығ пүдізі паза пазылчатханы төөй полбинчатханын сизінері.

Пічікке үгренткен туста текстнең тоғынары

Пічікке үгренткен туста букварьда пирілген тексттер хоостыра текстті хығырарға паза оңнирға үгрентчелер. Ол тоғыс мындағ оңдайлар ползызиинан апарылча:

— текстті хығырар алнында апарылчатхан тоғыс:

1) үгретчі доскада пас салған (плакатта паза пасха даа оңдайнаң пирілген) текстті оңарарға кирек полчатхан өөн сөстерні паза сөс пірігістерін пос алынча хығырары;

2) тексттің адын хығырары, текстке хоза пирілген хоостарны көрері; тексттің ады паза хоос хоостыра текстте нимеденер чоох парарынаңар олғаннар поста-рының сағыстарын чоохтиры, текстті хығырып, поста-рының азынада чоохтаан сағыстарын сыныхтиры;

— хығырығ тузында текстнең апарылчатхан тоғыс:

1) пастағы хығырығ (олғаннар пос алынча хы-ғырчалар, алай үгретчі хығырча, алай араластыра хығырылча);

2) хығырғанын піліп алғанын сыныхтиры (чоох-тазығ хоостыра);

— текстті хатап хығырары, чолами сөстіг тоғыс апарары паза текстті чарыдары (комментировать по-лары);

— хығырған соонда текстнең апарылчатхан тоғыс:

1) үгретчінің сурыңлары хоостыра текстнеңер тиксі чоохтазығ;

2) тексттің адынзар паза пирілген хооссар хатап айланып, текстнең палғалыстыра тоғыс;

— чайаачы тоғыстар толдырары (хоостар сағынары, тексттің узарадылғанын, пос сағынып, хоза чоохтиры, инценнировка тимнирі).

ТІЛ СИСТЕМАЗЫ (19 ч)

Хакас тілін «Пічікке үгредері» чардыхта үгренгенін тиксі хатиры паза пір синге ағылары.

Тапсағ паза буква

Тапсағларның паза букваларның пасха полчат-ханы. Тапсағларның адалчатхыны паза пічікте таных-талчатханы тиң полбинчатханын сизінері.

Чоох тапсағлары. Гласнай паза согласнай тапсағлар. Узун паза хысха, нымзах паза хатығ гласнайлар. Ённиг паза туных согласнайнар.

Сөс

Тапсағлар паза оларны букваларнаң таныхтиры — сөс пүдірчен тиріг.

Чоох тапсағларының сөстің туазын пасхалирға киректелчеткені. Слог, сөстернің слогтығ пүдізі. Гласнай тапсағларның слогтар пүдірерінде араласчатханы. Сөстерні слогтарға чарары паза пічікте сөстерні орта көзірері.

Алфавит. Улуғ букваларны кізі ат-солаларында, фамилияларында, география аттарында пазары. Пір төстіктіг сөстер. Сөстің төстігі.

Кем? ниме? хайдаг? ниме итче? ниме ит салған? сурығларға нандырчатхан сөстер.

Чоохтағ. Текст

Чоохтағның пілдіріглері: аның тоозыл парған сағысты көзігчеткені. Чоохтағны пічікте таныхтиры. Тексттің пірге алынған нинче-де алынча чоохтағларының пасхалалчатханы.

Чоохтағларны сөстерге чарары. Чоохтағдағы сөстернің санын сизінері.

Сіліг пазары (каллиграфия)

Олғаннарның орта пазарынча көнігістерін пиктирі, хакас тілінің тетрадында пазарға үгрдері. Букваларны орта пазарынча паза оларны піріктірерінче алған пілістерні аннаң андар тилідері. Пазарға сидік ондайларны чахсыландыраы.

2-сі КЛАСС (102 ч)

ТІЛ СИСТЕМАЗЫ

Тапсағ паза буква (32 ч)

Тапсағ паза буква, оларны пасхалиры. Алфавит, сөстерні алфавит хоостыра пазары.

Гласнай паза согласнай тапсағлар. Хатығ паза нымзах гласнайлар. Гласнайларның гармониязы. Хысха паза узун гласнайлар. Узун гласнайлар тапсағларның пічікте ікі букванаң пазылчатханы. Э, е гласнай тапсағлар, оларның пасхалалчатханы.

Йоттығ буквалар (*е, ё, ю, я*), оларны сөстерде пазары. *Я* букваны сөс алындында пазары.

Ұннің паза туных согласнайлар, оларны пасхалиры. *В, ж, ш, щ, ц* тапсағларны орта адиры, оларның орыс тілінең кірген не сөстерде киректелчеткені.

Ъ (хатығ), ь (нымзах) танығларны сөстерде орта пазары.

Сөстерде улуғ букваларны пазары.

Сөстерні слогтарға чарары паза көзірері. Черточка — сөстер көзірчең танығ.

Пазым (ударение). Сөстерде пазым идері.

Орфограммадаңар оңнағ. Орфограммаларны сөстерде көрері, таныхтиры.

Сөс, аның пүдізі (6 ч)

Сөстің чардыхтары. Төстік. Пір төстіктіг сөстер, оларның тузалары. Хозым, оларны сөсте таниры.

Морфология (48 ч)

Улуғ буквадаң пазылчатхан сөстер .

Кем? ниме? сурығларға нандырчатхан сөстер. Собственной аттар. *Кем? ниме?* сурығларға нандырчатхан сөстернің пір паза көп санда турызы паза сурығларча алысчатханы.

Ниме итче? ниме итчелер? сурығларға нандырчатхан сөстер, оларның тустарча паза сырайча алысчатханы, иділістернең чоохта тузаланары.

Хайдаг? хайдагдыр? сурығларға нандырчатхан сөстер, оларнаң чоохта тузаланары..

Сөстерге сурығлар турғызары. Сөстернің чоохтағдағы палғалызы.

Синтаксис (11 ч)

Чоохтапчатхан чоох. Чоох. Сөс. Палғалыстығ чоох.

Чоохтың чоохтағларға чарылчатханы. Чоохтағларның сөстерге чарылчатханы.

Чоохтағның өөн членнері (подлежащай паза сказуемай). Искірігліг, сурығлығ паза күстегліг чоохтағлар. Хысхырымның чоохтағлар. Чоохтағ соондағы танығлар.

Текстгенер оннағ. Тексттің ады. Тексттің өөн сағызы. Тексттің чоохтағлардан пүтчеткені. Тексттің сағыс хоостыра чардыхтарын сизінері, оларға ат пирері. Тексттегі чоохтағларның сағыс хоостыра палғалыстығ полчатханы. Текстті чоохтиры.

ИРТКЕНІН ХАТИРЫ (үгренчiнiң көргенiнең)

ЧООХ АЛҒЫДАРЫ (5 ч)

Чоох алғыдары полған на урокта, программада пирілген материалны үгренчетсе, парча. Чоох алғыдары мындағ ондайларнаң апарылча:

— олғаннарның тіллерінің сөстіг пайын алғыдары, сөстернің санын көптелдірері паза оларның туазын чарыдары;

— чоохтың грамматика пүдізін тилідері (сөс пірігістерін паза чоохтағларны пүдірері, үзүрері);

— олғаннарның палғалыстығ чооғын (сурығларға нандырығ, чоохтағлар паза улуғ нимес тексттер аймах-пасха темаларча пүдірері) паза пазылған чооғын

(чоохтағларны пүдірері паза пазары, 5–6 чоохтағдаң пүткен тексттерні пазары, диктант паза азынада тимнегліг тоғыс апарылған изложениені пазары) тилідері;

— тапсағларны, сөстерні орта адирға үгредері, сөстерде пазымны орта турғызарға паза үн хоостыра орта адирға үгредері.

Прай пу тоғыстар олғаннарның чооғын алғытчалар паза тилігчелер. Чоох алғыдарынча тоғыс апарчатса, олғаннарны кибірліг чоохха үгредері хайди даа көрілче: үгретчизер, улуғ кизілерзер, арғыстарынзар орта айланарға; кизідең орта изеннезерге, анымчохтазарға; кизіні алғыстирға, кизідең сурынарға, пыросынарға паза пыро тастирға сурынарға.

СІЛІГ ПАЗАРЫ (каллиграфия)

Олғаннарның букваларны алынча сөстерде пазар, піріктіер, арығ паза сіліг пазар көнігістерін аннаң аңдар тилідері. Пір чолча пасчаң көнігістерін чахсыландыраы.

3-чі КЛАСС (102 ч)

Ирткенін хатиры (5 ч)

ТІЛ СИСТЕМАЗЫ

Чоохтағ (11 ч)

Чоохтағдаңар пілісті алғыдары. Искірігліг, сурығлығ, күстегліг; хысхырымның паза хысхырымның нимес чоохтағлар, оларның үн хоостыра пос оңдайлары. Искірігліг, сурығлығ, күстегліг паза хысхырымның, хысхырымның нимес чоохтағларны пічікте танығнаң таныхтиры, аймах-пасха чоох ситуацияларында орта тузаланары.

Сағыс хоостыра иділеткен пазым, аның чоохтағдағы тузазы.

Чоохтагның өөн членнері. Подлежащай паза сказуемай — чоохтагның өөн членнері. Адалгы падежте турчатхан адалыснаң пилдірілген подлежащай. Иділіс-нең пилдірілген сказуемай.

Чоохтагның ікінчі орынның членнері, оларның хайдаг өөн членнең палғалыстығ полчатхананын онниры.

Чоохтагның өөн паза ікінчі орынның членнерін табары.

Чоохтагның төөй членнері. Чоохтагның төөй членнері, оларны чоохта орта үннең адиры паза пічікте танығнаң чарары.

Тараңхай паза тараңхай нимес чоохтағлар.

Текст. Учебникте пирілген аймах-пасха тексттер ползыинаң олғаннарның хығырчаң ондайларын аннаң андар тилідері.

«Абзац» оннағнаң таныстырары. Текстті, абзацтарға төстеніп, чардыхтарға чарары. Тексттің чардыхтарына ат пирері паза оларның удур-төдір палғалыстығ полчатхананын сизіндірері. Текстке олаңай план идері паза текстті план хоостыра көрбин чоохтиры.

Тапсағ паза буква (29 ч)

Сөстің тапсағ-буква саринаң үзүриин, сөстерні слогтарға чарарын паза көзірерін, сөстерде пазым турғызарын аннаң андар тиреңнедері.

Хатығ паза нымзах гласнайлар. Гласнайларның гармониязы. Сөстернің пастағы слогында нимес **и** тапсағ паза буква, аны орта пазары.

Узун гласнай тапсағлар. Пир слогтығ сөстердегі узун гласнайлар, оларны орта пазары. Сөс соондағы **aa, ee** узун гласнайлар, оларны орта пазары. Нименоо табыстарына көөгіп пүткен сөстердегі узун гласнайларның пазылчатханы.

Туных паза үнниг согласнайлар. Согласнайлар тапсағларның төөйлелчеткені (ассимиляциязы).

Согласнайларның алызығлары. Хос согласнайлар, оларны орта пазары.

Ғ, ғ, ң согласнайлар түс халған сөстерні орта пазары.

Сөс, аның пүдізі (9 ч)

Сөстернің чардыхтарынаңар пілісті аннаң андар тиреңнедері. Төстік, хозым, төйи төстіктіг сөстердеңер оңнағларны тиреңнедері. Сөстің өөні. Сөске хозымнар хозарын пиктирі.

-чы, -чі, -чы, -чі хозымнар пользыинаң адалыстар пүдірері.

-лығ, -ліг, нығ, -ніг, -тығ, -тіг хозымнар пользыинаң пілдірістер пүдірері.

-ла, - ле, -на, -не, - та, -те хозымнар пользыинаң иділістер пүдірері.

Морфология (41 ч)

Чоох чардыхтарынаңар оңнағ. Сөстерні сурығ хоостыра пасхалиры паза пөліктерге піріктірері. Нименооны, пілдірігні, действиені таныхтапчатхан сөстер.

Сурығ турғызылбинчатхан сөстер (аттарын адабин, союз, послелог, междометие полчатхан сөстернең таныстырары).

Адалыс чоох чардыгынаңар оңнағ. Кем? паза ниме? сурығларға нандырчатхан адалыстарның тузалары (тіріг паза тіріг нимес нимелерні таныхтапчатханы). Адалыстарның санча паза падежче (падежтерні адабин) хубулызы. Көп сандағы адалыстарны орта адиры паза пазары.

Пасха тілдең кірген адалыстар, оларға хозым хозары.

Местоимение чоох чардыгынаңар оңнағ. Местоимениелернің тузазы, хубулызы. Пір паза көп сандағы сырай местоимениелері, оларнаң чоохта орта тузалары. Текстте хаталчатхан адалыстарны местоиме-

ниелернең алай текстте хаталчатхан местоимениелер-
ні адалыстарнаң алыстырары.

Пілдіріс чоох чардыгыныңар оңнаг. Пілдірістің
сурығлары, тузазы паза чоохта киректелчеткені. Пүткен
паза пүтпесен пілдірістер. *-лыг, -ліг, ныг, -ніг, -тыг, -тіг*
хозымнар ползыииннаң пүтчеткен пілдірістер, оларны
орта пазары.

Өң, ниме-нооның тадиин, синін таныхтапчатхан
пілдірістер.

Иділіс чоох чардыгынаңар оңнаг. Иділіс, аның ту-
зазы паза сурығлары. Иділістің полчатхан, ирткен
паза полар тустарча паза санча хубулызы. Тус паза сан
хозымнарын орта пазары. Тоғыр паза чағын тузалығ
иділістер.

ИРТКЕНІН ТИКСІ ХАТИРЫ (7 ч)

ЧООХ АЛҒЫДАРЫ

Чоох алғыдары полған на урокта апарылчатхан
тоғыстарның пірсі полча. Чоох алғыдары мындағ оң-
дайларнаң апарылча:

— олғаннарның сөстіг пайын алынча сөстернең
тоғынып, оларны үзүріп, текст хоостыра апарылчатхан
тоғыс пастыра аннаң андар алғыдары;

— олғаннарның чоохтарының грамматика пүдізін
аймах-пасха синтаксис пүдірістерінең пайыдары (сөс
пірігістерінең, төөй членніг чоохтағларнаң);

— олғаннарның палғалыстығ чооғын тіл мате-
риалынаң тоғынған хоостыра паза тексттерні хығырған,
үзүрген хоостыра тилідері;

— олғаннарның пазылған чооғын, диктанттар,
изложениелер, хоосча улуғ нимес сочинениелер пазып,
аннаң андар тилідері;

— сөстерні орфоэпия саринаң орта адирға, сөстерде
пазымны орта турғызарға паза үн хоостыра орта адир-
ға үгредері.

Прай пу тоғыстар олғаннарның чооғын алғытчалар паза тилітчелер. Чоох алғыдарынча тоғыс апарчатса, олғаннарны кибірліг чоохха үгредері аннаң андар чахсыландырылча.

СІЛІГ ПАЗАРЫ (каллиграфия)

Букваларны орта пазар паза піріктірер көнігістерні пиктирі. Олғаннарның пасчатхан ондайларын аннаң андар тилідері, читпес сариларнын түзедері паза чахсыландыраы.

4-чі КЛАСС (102 ч)

Ирткенін хатиры (4 ч)

ТІЛ СИСТЕМАЗЫ

Сөс пүдізі (4 ч)

Сөстерні пүдізі хоостыра үзүрері. Пір төстіктіг сөстер, оларны сөстің аймах-пасха формаларда кирек-телчеткен сөстердең пасхалиры.

Хозымнар полызиинан наа сөстер пүдірері. Хозымнарның тузаларын сизінері.

Олаңай паза хадыл чоохтағлар (12 ч)

Олаңай чоохтағ. Тараңхай паза тараңхай нимес олаңай чоохтағ. Төйй членніг олаңай чоохтағ.

Хадыл чоохтағ. Хадыл чоохтағданар оңнағ. Хадыл чоохтағның өөн членнерін табары. Хадыл чоохтағның нинче чардыхтаң пүткенін табары, оларның санын оңниры паза хадыл чоохтағның чардыхтарын запятойнаң чарары. Запятой танығ хадыл чоохтағны сағыс хоостыра чардыхтарға чарчатханын оңниры. **Че, паза, тізең** союзтарнаң паза оларның хадыл чоохтағларның чардыхтарын палғалыстырчатханынаң таныстыраы.

Төбй членнйг олаңай чоохтағларны хадыл чоохтағлардан пасхалирға үгредері.

Танығлар турғызарын тилідері. Төбй членнйг олаңай чоохтағларда танығлар турғызары. Ікі чардыхтығ хадыл чоохтағда танығ турғызары.

Текст

Хоос, үгредіг, научнай тексттерні пасхалиры, оларны килістіре хығыары.

Тексттің өөн сағызын, темазын, чардыхтарын табары. Тексттің чардыхтарының удур-төдір палғалыстығ полчатханынаңар пілісті тиреңнедері.

Аймах-пасха тексттер пүдіері.

Лексика (7 ч)

Сөс, аның тузазы. Хадыл сөстер, оларны орта pazары.

Чағын паза тоғыр тузалығ сөстерні сизінері.

Хакас тілінің сөстіктері, оларнаң үгредігде тузаланары.

Морфология (74 ч)

Адалыс. Адалыстарның санча хубулызы, көп сандағы сөстерні орта pazары.

Падежтер, оларның сурығлары. Адалыстарның падежче хубулызы. Сурығлар хоостыра адалыстарның падежтерін таниры. Падеж хозымнарын орта pazары. Пасха тілдең кірген сөстерге падеж хозымнарын хозары, оларны орта pazары.

Чили, үчүн, читіре, кизіре, азыра послелогтарның паза *хырында, үстүнде, хазында, алтында, пазында* ползыығ сөстернің адалыстарнаң хада киректелчеткені.

Местоимение. (7 ч.) Пір паза көп сандағы сырай местоимениелері, оларның падежтерче хубулызы паза

орта пазары. Адалыстарны местоимениелернең алыстырары.

Сырай местоимениелерін чоохта орта тузаланары.

Иділіс. Иділіс, аның чоохта киректелчеткені. Иділістің полчатхан, ирткен паза полар тустарча хубулызы. Иділістің санча, сырайча хубулызы. Тус паза сан хозымнарын орта пазары. Иділістің итірбинчеткен формалары.

Иділістің іле нимес формазы. Іле нимес форманың хозымнары: **-арга, -ерге, -рга, -рге.** Оларны сөстерге орта хозары.

Пілдіріс. Пүткен паза пүтпеең пілдірістер. **-лыг, -ліг, -ныг, -ніг, -тыг, -тіг** хозымнар полызиинаң пүтчеткен пілдірістернің орта пазарын пиктирі.

Пілдірістернің темалар хоостыра пөліктері: өң, син паза ан. пасх.

Пілдірістернің чоохтағы, тексттегі тузазы.

Наречие. Наречиедеңер оңнағ. Пүткен паза пүтпеең наречиелер. Орын, тус, действиенін иртчеткен оңдайын таныхтапчатхан наречиелер.

Числительнай. Сан паза изертис таныхтапчатхан числительнайлар, оларға сурығлар турғызары.

Сөсті чардыхтарға чарар тоғыс (төстік, хозымнар), чоох чардыхтарын үгренчетсе, төреміл иртірілче.

ИРТКЕНИН ХАТИРЫ (7 ч)

ЧООХ АЛҒЫДАРЫ

Чоох алғыдарынча тоғыс төреміл апарылча. Ол мындағ оңдайларнаң иртірілче:

— олғаннарның сөстіг пайын аннаң андар алғыдары;

— олғаннарның чоохтарының, пасчаң оңдайларының грамматика пүдізін үгренген материалға килістіре чахсыландыраы, тиреңнедері;

— олғаннарның орфоэпия саринаң көнігістерін тилідері (сөстерні орфоэпия саринаң орта адирға, сөстерде пазымны орта турғызарға паза ўн хоостыра орта адирға ўгредері);

— олғаннарны толдыра изложение пазарға ўгредері;

— пирилген темача тил саринаң толдырчаң тоғыстың сочинение пазарға ўгредері.

Прай пу тоғыстар олғаннарның чооғын алғытчалар паза тилітчелер. Чоох алғыдарынча тоғыс апарчатса, олғаннарны киби́рліг чоохха ўгредері аннаң андар чахсыландырылча.

СІЛІГ ПАЗАРЫ (каллиграфия)

Олғаннарның букваларны сіліг пазар паза орта піріктірер көнігістерін аннаң андар чахсыландыраы, табырах, сіліг, арығ пазарын тилідері. Алынча ўгренчілернің сіліг пасчаң ондайларының читпес сариларын түзетчен, чахсыландырчаң тоғыс апарары.

VIII. ЎГРЕДІГ ТИРІГЛЕРІНЕҢ ТУЗАЛАНАРЫ

(Описание материально-технического обеспечения образовательного процесса)

Хакас тілін ўгретчетсе, аймах-пасха тиріглернең тuzаланары киректелче: ўгредіг пособиелерінең, сөстіктерінең, хоосчыларның хоостарынаң, ўгренчілерге таратчаң материалларнаң, ўгредіг электроннай пособиелерінең паза ан. пасха.

Ўгредіг пособиелері паза учебник комплекс чіли тимнелчелер, аннаңар олар методика саринаң тиксі палғалыстығлар. Прай ўгредіг пособиелері ўгретчесе олғаннарны пос алынча тоғындырчаң ондайлар пирчелер. Оларның хоостыра ўгренчілернің тиксі сағыстарын пайыдарға, чоохтарын алғыдарға, пілістерін

тилідерге ондай пар. Идök хакас тілін пасха предметтернең палғалыстырар ондай пар. Че үгредіг тиріглерінің өөніне учебник саналча.

Хакас тілі уроктарына тимненчетсе, үгренчілерні пос алынча хоза литературанаң тузаланарға көніктірерге кирек. Пу тоғыс хоза школаа тимнелген пособиелердең, справочниктердең, сөстіктердең пасталча. Мындағ кинделер паза сөстіктер пастыра үгретчі олғаннарны турғызылған сурығларға хоза материаллар паза нандырығлар табарға көніктірче.

Хакас тілі уроктарында, сағыс паза чоох алғыдарға көніктірчетсе, саблығ хакас хоосчыларның тоғыстарынаң тузаланарға чарир, анзы үгренчілернің чоохтарын, пасчатхан ондайларын чахсыландырарға полызығ итче. Хоостарнаң тузаланғаны олғаннарның тиксі искусстводаңар пілістерін пайытча.

Үгредіг киреен чахсыландырар үчүн, олаңай уроктардаң пасха, чайаачы чоохтазығылығ уроктар иртірерге кирек. Прай пу тоғыс олғаннарның, пос тіліне хынызын көдірерге, үгретчее, тізең, хакас тілі предметті пөзік синде апарарға полызар.

ЛИТЕРАТУРНАЙ ХЫҒЫРЫҒ

(1–4 класстарға)

І. ЧАРЫДЫҒЛЫҒ ЧООХ

(Пояснительная записка)

Методика чөптерінің тиксі чарыдии

Пастағлығ школаа тимнелген литературнай хығырығның методика чөптері Федеральной хазна үгредіг стандарттарына төстеніп пазылған. Пу стандарттарының өөні — үгренчілерні литературнай хығырығның уроктарында, үгреністің салтарларын, чидіглерін паза үгретчі тоғызын системно-деятельностнай ондайларча пүдіріп, предмет хоостыра чуртасха үгредері.

«Литературнай хығырығ» пастағлығ класстарда үгренчеткен ин өөн предметтерінің санында полча. Ол тиксі үгредігнің ондайларына килістіре пүдірілче. Иди үгренчілерні орта хығырарға, текстнең тоғынарға паза хоос литератураны орта паалап пілерге үгретче. Хачан үгренчі маңнаныстығ хығырарға үгреніп алза, ол прай даа пасха предметтерче ідөк чалтырама чидіглерге читче.

Методика чөптері пүдізі хоостыра пастап школаа килген үгренчілернің чолын азарға полысча паза өөн школада маңнаныстығ үгренерге тимнег ондайын пирче.

Методика чөптері өөнінде пастағлығ школаларға өнетін хығырығдаңар пүдірілген «Көзидігліг программа» хоостыра тимнелген. Анда үгредіг кирексіпчеткен прай килістіре ондайларны санға алары көрілче:

1) тиксі Россияда чурттығ кизілерні духовно-нравственной ондайларға төстеніп үгредері;

2) пастағлығ класстарда литературнай хығырығның уроктарында тиксі ўгредігнің өзені салылары;

3) полған на алынча кізее турғызылған ўгредігнің сын киреен көзідері.

Федеральной хазна ўгредіг стандарттары хоостыра, пастағлығ класстарда литературнай хығырығның уроктарының өөні — ол, тиксі пастағлығ ўгредігде төрөөн тілнің литература нормаларын хыйыстырбин, хығырып, чоохтан полары.

Пастағлығ школада литературнай хығырығ курсының өөн пөгіннеріне кірчелер:

— текстті истілдіре паза пос алынча хығырып, аның өөн сағызын пүкүлөө сизінері; посты паалап полары, постың сағызынаң үлезері; хығырған текстті, көмес алыстырып, чоохтап пілері; хығырған текстті таллап, чайаачы тоғыста посты өөн матырларның орнына турғыс полары;

— хығырчатса, чоохтасчатса, пасчатса, литература пілістерін сизінері; олох туста сіліг, хоос сөстернең тузаланарға ўгрөнері; тиксі сағыс-көгісті пайыдып, чоох алғыдары;

— ўгрөчөнінің көңнін көдіріп, хоных турғысчатхан пөгіннерні толдырары, сидіктерні тобырарға ўгрөдері; ынархас, сын нандырығ, чохсы кирек паза аннаң даа пасха нравственной көрөмнерінең тузаланары; пос чиріне, Ада чир-сууна хынысты тыыдары; аймах-пасха чоннарның культуразын оңарары паза улуғлиры.

Класста нимес хығырар произведениелер «Көзідігліг темалар» хоостыра планға киріл парғаннар. Класста нимес хығырыға пирілген материалны ўзүрерге тема сай 1–2 час пирілче, хай пірөө темаларға 3 час пирерге чарир. Чыл тооза — 10 час.

II. «ЛИТЕРАТУРНАЙ ХЫҒЫРЫҒ» ҰГРЕДИГ ПРЕДМЕТТИҢ ТИКСІ ЧАРЫДИИ (Общая характеристика учебного предмета)

Пастағлығ школада тиксі «Литературнай хығырығ» курс 1-ғы класстаң сығара пічікке ұгредер тустың соонда пасталча.

Кічіг олған тустағы хығырығ

Чонның пазылбин пүткен чайаачызы, классика паза амғы литература произведениелері. Хоос паза наука пілістіг тоғыстар. *Сыыт, аң-хустар ыры, ныхмах, кибеліс, чоох, басня, драма* литература сарыхтарынаң (жанрларынаң) танысханы.

Ұгренчілер кинденең тоғынарға пастапчалар, постарының көңніне кірчеткен кинделерні таллап хығырарға күстенчелер. Наа кинделернең танысханы ибіркі чуртастанаң, олғаннарның удур-төдір пілісчоткенінеңер, істеністеңер, чир-суубыстанаң наа пілістер алғанына тиңнестірілче. Пос көңнінең хығырған кинделер, олғаннарны чахсы киректерге тартып, чуртаста чидіглерге чидерге полысчалар.

Чоох алғыдар паза хығырыш идер тоғыстарның көрімнері

Аймах-пасха көрімніг тексттерні истері, чоохтанары, хығырары, пазары. Пу чардыхтың өөн пөгіні — ол ұгренчілернің чоох алғыдар культуразын көдірері паза хығырарға өстіг поларына ұгрет салары.

Хығырарына ұгредері

Пастағлығ школаны тоосханча, ұгренчі пасха-пасха хығырчаң оңдайларға ұгренип алары. Сөстерні паза сөс пірігістерін толдыразынаң хығырары; чоохтағларны

өтіре, табырах паза өткін ұннең хығырары; соонаң, пос алынча хығырып, аны толдыразынаң чоохтап полары. Пасха-пасха көрімнің тексттерні аймах-пасха оңдайларнаң хығырары (таллап хығырары, танызып ла хығырары, істезіп ле хығырары, ан. пасх.), анзы өнетін көрілген чоох пөгіннерінең палғалыстығ.

Аймах-пасха оңдайларнаң хығырарға үгредері; текстті, толдыразынаң оңарылып, тооза чоохтап полары паза произведениелернің өөн сағызын, матырын, полтазын аронап поларынаң палғалыстырары.

Истеріне, чоохтанарына үгредері

Истеріне, чоохтанарына үгредері хығырарға үгретчеткен туста пір тиңе апарылары көрілче. Полған на чоохты ситкіп истері, оңарары, полған на сөс, чоохтағ, чоох чоохталчатханы кирек тіп сизінері. Сурығлар пириң, поэның көрізін, сағызын читір полары. Орта сурығ турғызары паза ағаа нандырары, пос алынча тuzаланарына көніктіері. Пос чонының кибиілерінең, оңдайларынаң литература произведениелері пастыра танызары. Олғаннарның тілін, чооғын алғыдары. Полған на үгренчі төрсең тіліне өстіг полары паза, литература тілінің нормаларын хыйыстырбин, истің, хығырып, чоохтап полары көрілче.

Литературнай хығырығның урогында, *текстке төстенип*, улуғ тоғыс апарары. Тексттеңер оңнағ. Аны истері, оңарары, чоохтиры паза аны, сағынып, сизіктіг чоохтааны; чоох апарары, ан. пасх. Тексттерні тиң-нестіері: хоос произведениенің текзі, үгредіге теелчеткен текст алай наука текзі. Тексттің адалғаны, анзынаң өөн сағызы палғалысханы. Текстті чардыхтарға чарары, ағаа килістіре план төстирі, текстке пасха даа ат пирері паза аның өөн сағызын пілері.

Литература терминдерінеңер пастагы оңаг

Өөн тема, өөн сағыс, литература сарыхтары (чоох, кибеліс), фольклор сарыхтары (сөспек, сиспек, таптырғас (тапчаң нымах), табырах чоохтаныстар (тикпе сөстер), нымах, ан. пасх.). Текстті чазапчатхан хоос, мирген сөстер (тиннестіріг, эпитет, кибеллег, ан. пасх.). Текст — ол сөстернің пользиинан пүдірілген искусство произвeдениезі; аның хоос сарин орта сизінері, оңарары, чарыда чоохтап полары. Хоос, өткін сөстернең таныстырары, оларнаң чөпче тузаланары. Произвeдениенің пүкүлесе пүдізін, матырның омазын, көрiмiн сизінері, ағаа чөпсiнгенi паза аннаң хада тиннес көргенi, матырның орта алай саба тудынғанын паалиры.

Чайаачы тогысха көніктiрерi

Хоос произвeдениелер хоостыра үгренчiнiң сағызын, хоос тiлiн алғыдары. Чоохтың өөн сағызын хоос, иптiг искiрерi, хоос оманы чарыт полары, аның адынан чоохты апарары. Тексттi орта, өтiг паза аймах-пасха рольлар пастыра хығырары, аның хай пiресе кизектерiн көрбин чоохтиры.

Чоохты пазып читiрерi (улуғ нимес сочинение, ан. пасх.), улуғ нимес тахпах, кибеліс пазарға көніктiрерi. Хоос произвeдениелер хоостыра постарының көннiнче хоостар хоостааны, оларның хоостыра чоох пүдiрерi. Хоос сөске көрiстерiн алғыдары.

III. «ЛИТЕРАТУРНАЙ ХЫҒЫРЫҒ» ПРЕДМЕТТИҢ ҮГРЕДИГ ПЛАНДАҒЫ ОРНЫ

(Описание места учебного предмета в учебном плане)

«Литературнай хығырығ» предмет пастағлығ школада 1–4 класстарда хайди даа үгрeнер предметтернің санына кірче. «Литературнай хығырығ» предмет «Хығырчаң кинделер» хоостыра апарылча.

Предметке прай 221 час көріл парған. Частар клас-старча піди үлестірілчелер:

1-ғы класс — 17 час;

2-чі класс — 68 час;

3-чі класс — 68 час;

4-чі класс — 68 час.

Ол ондайнаң, неделяда «Литературнай хығырығ» предметті үгрениріне ортымахти 2 час пирілче.

IV. «ЛИТЕРАТУРНАЙ ХЫҒЫРЫҒ» ПРЕДМЕТТИҢ ЧУРТАСХА ҮГРЕТЧЕТКЕН ӨӨН КӨСТЕГЛЕРІ

**(Описание ценностных ориентиров содержания
учебного предмета)**

«Литературнай хығырығ» предметтің үгренирінің салтарларының санына үгренирлернің мындағ нимерлерні оңнапчатханы саналча.

Чахсыны аарлиры — посты тилекейнің чардығы полчатханын сизинчеткені, чир-чайаанда кизилернің удур-төдір аймах палғалыста полчатханын оңнапчатханы, ол санда кизилернің тил саринаң палғалыстығ полчатханын сизинчеткені; чуртастың мындағ кирексинистерін оңарчатханы: кизесе хынчатханы, паарсапчатханы, улуғлапчатханы, полыс полчатханы паза ан. пасх.

Кибирли тил алысчатханын аарлиры — кизилернің кибирли тил алыс полчатханының чуртаста кирек полчатханын оңнанчатханы.

Чир-чайаанны аарлиры — посты чир-чайаанның чардығы полчатханын оңнанчатханы.

Чир-чайаанга хынары — ол аны хайраллааны, аның силиин сизингені. Хоос произведениелер хоостыра чир-чайаанга хынарға, аны хайраллирға үгренирі.

Силигні аарлиры — хакас тилинің силиин, иштиин паза аның хоос ондайларын оңнапчатханы.

Сынны аарлыры — наука саринаң пілісті чонның культуразының чардығынаң палғалыстыра оңнап полчатханы, чуртастағы ниме-нооларның өөнін сизін-четкені.

Сөбірені аарлыры — кізінің чуртазында сөбіренің тузазын оңнапчатханы, постың тамырларын сизін-четкені; сөбірее, туған-чағыннарға кибірли теел полчатханы, улуғларны аарлап полчатханы, оларның үчүн нандырығлығ полчатханын оңнапчатханы.

Тоғысты паза чайаачыны аарлыры — тоғыстың чуртастағы орнын оңнапчатханы, тоғыстың нандырығлығ паза көстегліг полчатханын пілчеткені, тоғысты пос алынча идерін оңнапчатханы.

Чир-суун, аның турыстыг кізізі полчатханын аарлыры — посты чонның, хазнаның кізізі полчатханын оңнапчатханы; полған на кізінің пос тілінің үчүн нандырығлығ полчатханын пілінчеткені; пос чонын, хазназын, оларның тархынын, тілін, тиксі культуразын пілерге харасчатханы, чонның паза тиксі хазнаның чуртазын пілерге күстенчеткені.

Тилекейдегі чоннарны аарлыры — посты Хакасияның паза тиксі Россияның на чардығы нимес, че тилекейдегі чоннарның чардығы полчатханын оңнапчатханы; тилекей чоннарының амыр паза палғалыстыра чуртирын пілчеткені, тилекей чоннарының аймах-пасха культуразын паза тілін аарлапчатханы.

V. ПОЛҒАН НА ЁГРЕНЧІНІҢ ПРЕДМЕТТИ ЁГРЕНГЕН ХООСТЫРА, ЁГРЕНІС САЛТАРЛАРЫН ТУЗАЛАН ПОЛЧАТХАН ХООСТЫРА ПАЗА ПРЕДМЕТЧЕ ЧИДИГЛЕРІ

(Личностные, метапредметные и предметные результаты освоения учебного предмета)

Методика чөптері хоостыра, ёгренчілернің ёгреністе маңнаныстығ чидіглерге читкені өөн салтарлар

полчалар. Ол салтарлар наа стандарттар хоостыра піди көрілчелер: полған на үгрөнчiнiң чидiглерi, аның маңнаныстығ öзiзi паза пiлiзiн алғытханы, чайаачызын тилiткенi.

Үгрөнчiлернiң чидiглерiне мындағ салтарлар саналчалар:

— Ада чир-сууна, төрсен тiлiне, оларның тархынына хынары паза пасха чоннарнаң ынархастығ полары;

— хоос произведениелернiң ондайлары хоостыра, ибiркi чуртастың ондайларын, алызығларын öтiре сизiнiп, пiр улуғ көрiмнiг полары паза аймах-пасха культураларның, киртiнiстернiң, чоннарның пасхалалчатханын оңарары, пiлерi;

— үгрөнчiлернiң чазына, көрiзiне килiстiре хоос произведениелернiң пöзiк паалиин сизiнерi, аны истiп, хығырып, чоохтанып, сағыстарын алғыдары;

— үгрөнчiлернiң ондайларын сизiнiп, произведенидегi хоос омаа чöпсiнерге паза аны орта паалирға көнiктiрерi;

— үгрөнчiлернiң пос көрiзiн, сағызын арачылап полары паза удур-тöдiр чоох алызарға көнiктiрерi; олғаннарның постарын аймах чоннар аразында, школа öмезiнде турыстығ тудынарын тыыдары;

— үгрөнiс кiзiнiң чуртазында улуғ кирексiнiс паза туза полчатханын сизiндiрерi;

— полған на үгрөнчiнiң хазых ондайлығ чуртир көңнiн, сағызын тыыдары, чайаачызын, пос көрiзiн чуртасха алғыдары.

Үгрөнчiлернiң предмет хоостыра маңнаныстығ öзiзi паза чидiг салтарлары:

— предмет хоостыра öөн пöгiннернi оңарары, оларны орта толдырар көстеглер табары;

— тiлег паза чайаачы ондайларны табары паза оларны түйiмнiг толдырары;

— үгренисте өөн пөгіннер хайдаг салтарларға ағыларын азынада сизінері, ол чидіглерні паалирға оңдай табары;

— түзімніг салтарларға чидері, аның маңнаныстыг поларын сизініп одылары паза аны орта пөгеріне үгредері;

— таңма-танығларнаң орта тузалан пілері;

— тіл оңдайларынаң үгренисте паза чуртаста орта тузаланары;

— үгренисте аймах-пасха сөстіктерде, справочниктерде, энциклопедияларда, Интернетте тапхан искіріглернең орта тузалан полары;

— литература произведениелерін, орта паалап, пөгіннерні орта сизініп, тиксі чоохта (пазып таа, чоохтап таа) тузалан полары;

— хоос литератураны, аймах-пасха оңдайларнаң тузаланып, үзүрері (тиңнестіргені, паалааны, төйілеені, ан. пасх.);

— чоохтасчатхан кізіні истіп пілері, аннаң тіл алызары, ағаа паалағ пир полары паза пос сағызы хоостыра талазығ апарарға көніктірері;

— өменең итчеткен тоғыста өөн салтарларға чөптіг чидері паза ибіркілернің хылыныстарын орта сизінері; талазығларны, удур-төдір тіл алызып, пөккені.

Үгренчілернің предметче чидіге читкен салтарлары:

— хакас литературазын паза тилекейдегі чоннарның культураларының чидиин оңарары, аны хайраллирына үгредері;

— көп хығырғаны кізінің сағызын алғытчатханын, пайытчатханын сизіндірері;

— үгренчілернің литература тілін алғыдары, тыыдары; пос алынча паза тыыда хығырары, үзүрері; хоос паза наукаа чарыдылған произведениелернең, литература науказы терминнерінең танызары;

— пасха-пасха ондайлығ тексттерні (үгреністіг, пілдірігіліг, таллама, істезігіліг) хығырары, оларның өөн сағыстарын читірегі, чоохта хоос сөстернің полызиинан пос сағызын орта паза толдыразынаң читірегі; текстті паалиры, үзүрегі, өөн матырға паалағ пирері;

— көңніне кірген кинделерні пос ондайынча таллап пілері; искірігіліг паза пасха даа кинделернең орта тузаланары; пос алынча хысхацах аннотация тимнирі;

— аймах тексттерні үзүрегі, сылтағларны паза салтарларны сизінері; произведениенің өөн сағызын читір полары; тексттерні нинче-нинче чардыхтарға пөл пілері, ол чардыхтарға ат пирері; олаңай хысхацах план пүдірегі, произведениелерде тузаланылчатхан хоос ондайларны табары паза аны хатап чоохтап полары;

— тексттер пасхалалчатханын сизініп, нимезінен пасхалалчатханын чарыда чоохтап полары, іди сизінген ниме-нооларны пазып онниры, сизіктіг сағынып чоохтанары, пирілген сурығларға пазып нандырары, чарыда пас полары; хығырған произведениее паалағ пирері;

— үгренчінің хоос чайаачы узын өскірегі, хығырған произведение хоостыра чайаачы тоғыс пас поларына, ағаа хоос хоостап поларына көніктірегі.

«Литературнай хығырыг» предметті үгренгенінің салтарлары

Методика чөптері хоостыра «Литературнай хығырыг» предметті пастағлығ школада үгренгенінің салтарлары Федеральной хазна үгредіг стандарттарында көріл парғаннар. Олар үс пөлікке чарылчалар:

— полған на үгренчінің предметті үгренген хоостыра чидіглері (личностные результаты);

— үгреніс салтарларын тузалан полчатхан хоостыра чидіглері (метапредметнай);

— предметче чидіглері (предметные результаты).

1-гы КЛАСС

Полган на үгрөнчүнің «Литературнай хыгырыг» предметті үгрөнгөн хоостыра чидіглеріне (личностные результаты) мындаг көнігістер кірчелер:

— кізілернің хылиин, тудынызын пос көрізінең паалап полары;

— текст хоостыра поэзының көнннн, эмоциязын көзіт полары;

— пасха кізілернің көнннн сизінері, оларның үчүн сағыссырыры паза оларға айап пілері;

— хыгырған литература чоохтарының матырларынаңар постарының көрізін читір полары.

Үгрөнчүлерге мындаг салтарларға чидерге «Литературнай хыгырыг» учебникте паза «Букварьда» пірілчеткен тексттер полысчалар.

Үгрөнчүнің «Литературнай хыгырыг» предметте алган үгрөніс салтарларын тузалан полчатхан хоостыра чидіглеріне (метапредметные результаты) мындаг тиксі үгрөдіг тогыстарын ит полчатхан көнігістер саналчалар:

Изерістіре итчең тиксі үгрөдіг тогыстары (регулятивные универсальные учебные действия):

— урокта идер тогыстың пөгіннн үгрөтчүнің полызиинаң турғыс полары паза чоохтап полары;

— итчеткен нименің изерізін орта чоохтап полары;

— учебникте пірілген материал хоостыра иткен тогысха төстенің, постың көрізін читір полары;

— үгрөтчі пірген көстег, көзідіг хоостыра тоғын полары.

Изерістіре итчең тиксі үгрөдіг тогыстарын толдырар көнігістер төстирге түзімніг хыгырыг, сурыг турғызарға, агаа нандырарға паза ікі кізінің тоғызын апарарға үгрөтчеткен аймах-пасха ондайлар полысчалар.

Піліс алар тиксі үгрөдіг тогыстары (познавательные универсальные учебные действия):

— учебниктің тиксі пұдізін (істі-тастын, таптыр-гасты, учебникте пирілген өнетін танығларны) пілері, оңниры;

— текст паза хоос соонда пирілген сурығларға нандырығ табары;

— үгретчінең паза класснаң хада толдырған тоғыс хоостыра салтар идері;

— информацияны пір хобылдаң пасха хобылға айландыраы: пазылған текстті планға, схемаа алай таблицаа, хоосты чоохха, улуғ нимес тексттерні толдыра чоохха паза ан. пасх.

Піліс алар тиксі үгредіг тоғыстарына көніктірерге учебниктердегі олғаннарның тиксі пілізін төстепчеткен тексттер паза тиксі үгредіг-методика материаллары полысчалар.

Чоох алызарға үгретчеткен тиксі үгредіг тоғыстары (коммуникативные универсальные учебные действия):

— постың сағызын пазып паза паспин читірері (чоохтағ алай улуғ нимес текст синінде);

— пасха кізінің чооғын истері паза искен нимені оңарары;

— текстті өтіг хығыраы паза аны чоохтап читірері;

— хада үгретчеткен олғаннарнаң, үгретчінең хада посты иптiг-таптығ тудынчаң, кибiрли чоох апарчаң оңдайларданаң чоохтас пілері паза оларнаң школада, ибде, арғыстар паза чон аразында устанары;

— ікөлең алай өменең тоғын пілері паза аймах-пасха тоғыс толдыраы (лидер, устағчы, толдырығчы).

Чоох алызарға үгретчеткен тиксі үгредіг тоғыстарына көніктірерге тўзімнің хығырығ паза олғаннарны ікілердең паза кічіг өмелер хоостыра тоғынарға үгреткені полысчалар.

Үгретчінің «Литературнай хығырығ» предметті үгреткен хоостыра чидігеріне (предметные результаты) мындаг көнігістер саналчалар:

- пірге пазылған ал-алынча чоохтағларны тексттең пасхалап полары;
- орта паза оңарып, пүкүлесе сөстөрнең хығыр полары;
- хығырған текстті толдыра чоохтап полары;
- хоосча паспин чоох пүдір полары;
- хығырған текст хоостыра үгретчинің сурығларына нандыр полары;
- текстті пүкүлээзінең чоохтап полары;
- кибелістерні көрбин чоохтап полары;
- кибелісті чоохтардаң пасхалап полары.

2-чі КЛАСС

Полған на үгренчинің «Литературнай хығырыг» предметті үгренген хоостыра чидіглеріне (личностные результаты) мындаг көнігістер кірчелер:

— хакас тілінің паза чоохтың чонның чуртазындағы тузазын пілері;

— текст хоостыра поэзияның көңнін, эмоциязын көзіт полары;

— пасха кізілернің көңнін сизінері, оларның үчүн сағыссырыры паза оларға айап пілері;

— пасха кізінің, пазып алай чоохтап, сағызын чирчеткенінің пос ондайлыг поларын (чоохтанчатхан үн, чоох ондайы; сөстөрні паза танығларны: точка алай ікі точка, точка алай хысхырымның танығ) сизін полары.

Мындаг салтарларға чидерге учебниктерде пирілеткен хоос тоғыстар полысчалар.

Үгренчинің «Литературнай хығырыг» предметте алған үгреніс салтарларын тузалан полчатханы хоостыра чидіглеріне (метапредметные результаты) мындаг тиксі үгредіг тоғыстарын ит полчатхан көнігістер саналчалар:

Изерістіре итчең тиксі үгредіг тоғыстары (регулятивные универсальные учебные действия):

— урокта идер тоғыстың пөгінін үгретчинің улы-
зиінаң турғызары паза чоохтап полары;

— урокта идер тоғыстың изерізін орта чоохтап
пілері;

— учебникте пирілген материалға төстеніп, постың
көрізін читір полары;

— үгретчі пирген план хоостыра тоғын полары.

Изерістіре итчең тиксі үгредіг тоғыстарын толды-
рар көнігістер төстирге сурығ турғызарға, ағаа нанды-
рарға паза ікі кізінің тоғызын апарарға үгретчеткен
аймах-пасха ондайлар улысчалар.

*Піліс алар тиксі үгредіг тоғыстары (познаватель-
ные универсальные учебные действия):*

— учебниктің тиксі пүдізін (істі-гастын, таптыр-
гасты) пілері, оңниры;

— текст паза хоос соонда пирілген сурығларға
нандырығ табары;

— үгретчинің паза класснаң хада толдырған тоғыс
хоостыра салтар идері;

— информацияны пір хобылдаң пасха хобылға
айландыары: улуғ нимес тексттерні үзікти чоохтиры.

Піліс алар тиксі үгредіг тоғыстарына көніктігерге
учебниктердегі олғаннарның тиксі пілізін төстепчеткен
тексттер паза тиксі үгредіг-методика материаллары
улысчалар.

*Чоох алызарға үгретчеткен тиксі үгредіг тоғыс-
тары (коммуникативные универсальные учебные дей-
ствия):*

— постың сағызын пазып паза паспин читілері (улуғ
нимес текст синінде);

— пасха кізінің чооғын истері паза искен нимені
оңарары; исчең ондайларнаң тузалан полары; чоохтың
темазын, өөн сөстерін сизінері;

— текстті өтіг хығыары паза аны чоохтап читілері;

— хада ўгреткеткен олғаннарнаң паза ўгретчінең хада посты иштїг-таптығ тудынчаң, кибірли чоох апарчаң оңдайларданаң, посты паалирданаң чоохтазары паза оларға чуртаста төстенері;

— ікөлең алай өменең тоғын пілері паза аймах-пасха тоғыс толдырары (лидер, устағчы, толдырығчы).

Чоох алызарға ўгреткеткен тиксі ўгредіг тоғыстарына көніктірерге сурығ турғызарға, ағаа нандырарға паза ікі кізінің тоғызын апарарға ўгреткеткен аймах-пасха оңдайлар паза олғаннарны ікілердең паза кічіг өмелер хоостыра тоғынарға ўгреткені полысча.

Ўгретчінің «Литературнай хыгырығ» предметті ўгреткен хоостыра чидіглеріне (предметные результаты) мындағ көнігістер саналчалар:

— ўгретчі алай хада ўгреткеткен арғыстары чоохтапчатхан хоос тоғысты истіп пілері;

— текстті, піліп, өтіг, орта хығыр полары;

— тексттің адының тузазын оңнап пілері; пирілген аттардаң текстке килістіре ат таап полары; текстке пос алынча ат пир полары;

— текстті чардыхтарға чарып, оларға ат пир полары;

— текстті толдыра паза хысхачахти чоохтап полары;

— пирілген хоос тексттің ады паза өөн сөстер хоостыра текстте нимеденер чоох парчатханын сизінері;

— ўгретчі текст хығырчатхан хоостыра алай хығырығ тоозылған соонда, сурығларға нандыр полары;

— пирілген хоосча ўгретчінің полызиинаң 4–5 чоохтағлығ текст пүдір полары паза аны пас полары;

— хығырған текст хоостыра, паспин паза пазып, хоос матырданаң чоох пүдір полары;

— матырның өөн хылиинаңар чоох апар полары паза ағаа паалағ пир полары;

— хоос тоғыстың сарығын сизін полары, чон паза литература нымахтарын пасхалап пілері;

— нымахтың пүдизін (пасталғанын, хызын, тоозылғанын) піл полары;

— нымахтың матырларын орта паалап полары;

— хығырған хоос тоғыстың авторын, адын пазааның матырларын пасхалап полары.

2-чі классты тоосчатхан олғаннар постарының тілінің ээзі полчатханын оңнанып пастырынча пастағы хаалағ идерге киректер, пос тілінең хыныснаң хығыр поларын сизінерге киректер; пос тілін пасха кизілернең тіл алызарға, чоохтасчатхан кизілерні она-рарға паза, посты пасха кизілер оңарар үчүн, үгрелерге кирек полчатханын сизінерге киректер.

3-чі КЛАСС

Полган на үгрелерінің «Литературнай хығыры» предметті үгрелген хоостыра чидігеріне (личностные результаты) *мындаг көнігістер кирелер:*

— постың көңнін, эмоцияларын оңнан пілері паза чарыт полары;

— пасха кизілернің көңнін, эмоцияларын сизінері, оларның үчүн сағыссырыры паза оларға айап пілері;

— чоохтың сіліин паза өтіг полчатханын сизінері, постың чооғын тилідерге күстелері;

— төрелен чиріне, пос тіліне, культуразына хынары паза аарлап пілері;

— тексттің авторынаң чоох апарарға хынары, хығырарға күстелері;

— тілні хығырыг пастыра үгрелерге паза хынарға күстелері;

— чоохтанған паза пасхан сөс үчүн нандырығылыг полчатханын оңиры.

Мындаг салтарларға читчен ондайларның өөні учебниктердегі хоос тоғыстарда, оларға пирілген итчен тоғыстарда, сурығларда пирілче. Түзімніг хығырыг паза чуртас хоостыра сурығларны турғыс полчатхан ондайлар тапталчалар.

Ўғренцінің «Литературнай хығырыг» предметте алган ўғреніс салтарларын тузалан полчатхан хоостыра чидіглеріне (метапредметные результаты) мындаг тиксі ўғредіг тоғыстарын ит полчатхан көнігістер саналчалар:

Изерістіре итчең тиксі ўғредіг тоғыстары (регулятивные универсальные учебные действия):

— урукта идер тоғыстың темазын паза пөгінін пос алынча чоохтап полары;

— урукта пөгер ўғредіг сурығларының планын ўғретчінең хада ит полары;

— постың тоғызын, турғызылған пөгінге килістіре, план хоостыра толдырары; толдырчатхан тоғысты, кирек полза, паалап, пасха оңдайнаң алыстырары;

— ўғретчінең хада чоохтазығда тоғыс салтарларын паалачаң синнерче постың паза пасха кізілернің тоғыстарының чидіглерін паалиры.

Изерістіре итчең тиксі ўғредіг тоғыстарын толдырар көнігістер төстирге түзімніг хығырығ паза ўғредіг чидіглерін паалапчатхан технологиялар полысчалар.

Піліс алар тиксі ўғредіг тоғыстары (познавательные универсальные учебные действия):

— тексттегі аймах-пасха информацияны (көні пирилчеткен, чазыт, өөн сағысты читірчеткен) орта сизін пілері;

— хығырығның аймах-пасха көрімнерінең тузалан полары: ўғредігліг, таныстырчатхан паза даа пасх.;

— аймах-пасха хобылда (текст, таблица, схема, хоос пастыра) пирилген информацияны ал полары;

— информацияның хобылын алыстыр полары паза аны толдырары (текстке план, таблица, схема, хысха пазығ, хоостар пүдір пілгені);

— сөстіктернең паза даа пасха піліс алчаң материалларнаң тузаланары;

— ўғредіг материалын ўзүрері паза піріктірері;

- нөме-нооның сылтағ-салтарын табары;
- чоохтазың пүдірері.

Піліс алар тиксі үгредіг тоғыстарына көніктігерге учебниктердегі олғаннарның тиксі пілізін төстепчеткен тексттер, тиксі үгредіг-методика материаллары паза түйімнің хығырығ полысчалар.

Чоох алызарға үгретчеткен тиксі үгредіг тоғыстары (коммуникативные универсальные учебные действия):

- чоох ситуациязы хоостыра постың сағызын пазып паза паспин читірері;

- чоохтың пөгінін толдырар үчүн, чоох ондайларың килістіре паза орта тузаланары;

- постың сағызын чоохтиры паза киречілірі;

- пасхаларын истіп, наа көрісті аларға тимде полары, постың ниме-нооға көрізін түзедерге тимде полары;

- өменец итчеткен тоғыс хоостыра пір чөпке килері паза чөптес полары;

- сурығлар турғыс полары.

Чоох алызарға үгретчеткен тиксі үгредіг тоғыстарына полысча: өөн сурығ турғызарға көніктігерге, ағаа нандырарға паза ікі кізінің тоғызын апарарға үгретчеткен аймах-пасха ондайлар паза олғаннарны ікілердең паза кічіг өмелер хоостыра тоғынарға үгреткені.

Үгренцінің «Литературнай хығырыг» предметті үгренген хоостыра чидіглеріне (предметные результаты) мындаг көнігістер саналчалар:

- үгретчі паза пасха үгренцілер чоохтапчатхан текстті чоохтап пілері;

- текстті өтіг, орта хығыр полары;

- тексттің ады паза өөн сөстері хоостыра текстте ниме поларын сизінері;

— хығырар алнында, хығырчатса, хығырған соонаң учебниктегі тексттерні үгретчінең хада чарыдары; текстті, кизектерге чарып, оларға ат пирері, текстке олаңай план идері паза аны план хоостыра чоохтап пілері;

— наука-үгредігліг тексттерні нинче чардыхтаң пүткенін сизініп, полған на чардыхха сурыңлар турғызары, план пүдіріп, хығырған текстті план хоостыра чоохтап пілері; хығырып, оңарары;

— өөн матырдаңар чоох пүдір полары;

— пірее нимеденер, пазып паза паспин, алғым чоох пүдірері;

— хығырған нимеденер хоос хоостап полары;

— хығырған нимеденер искір пілері паза ағаа паалағ пир полары;

— хоос произведениелерні сарыхтары хоостыра пасхалап пілері;

— прозанаң пазылған тоғыстарда авторны, аның адын паза өөн матырларын пасхалап пілері;

— произведениелерні хоос саринаң үзүр пілері.

3-чі классты тоосчатхан олғаннар пос литературазын пілініп үгренеріне көстегліг поларға киректер; олар постарының чоохтарын сизінерге киректер; үгренген хоос произведениелерні хоос саринаң үзүр пілерге киректер.

4-чі КЛАСС

Полған на үгренчінің «Литературнай хығырыг» предметті үгренген хоостыра чидіглеріне (личностные результаты) мындаг көнігістер кірчелер:

— постың көңнін, эмоциязын оңнан пілері паза аны чарыт полары;

— пасха кізілернің көңнін, эмоцияларын сизінері, оларның үчүн сағыссыриры паза оларға айап пілері;

— чоохтың сілиин паза өтиг полчатханын сизінері, постың чооғын тилідерге күстенері;

— төреен чиріне, пос тіліне, культуразына хынары паза аарлап пілері;

— тексттің авторынаң чоох апарарға хынары, хығырарға күстенері;

— тілні хығырығ пастыра үгрөнерге хынары, күстенері;

— чоохтанған паза пасхан сөс үчүн нандырығлыг полчатханын оңиры.

Мындағ салтарларға читчең ондайларның өөні учебниктердегі хоос тоғыстарда, оларға пирілген итчең тоғыстарда, сурығларда пирілче. Түзімнің хығырығ паза чуртас хоостыра сурығлар турғыс полчатхан ондайлар тапталчалар.

Үгрөңінің «Литературнай хығырығ» предметте алған үгрөніс салтарларын тузалан полчатхан хоостыра чидіглеріне (метапредметные результаты) тиксі үгрөдіг тоғыстарын ит полчатхан көнігістер саналчалар.

Изерістіре итчең тиксі үгрөдіг тоғыстары (регулятивные универсальные учебные действия):

— урокта идер тоғыстың темазын паза пөгінін пос алынча чоохтап полары;

— урокта пөгер үгрөдіг сурығларының планын үгрөтчінең хада ит полары;

— постың тоғызын турғызылған пөгінге килістіре, план хоостыра толдырары; толдырчатхан тоғысты, кирек полза, паалап, пасха ондайнаң алыстырары;

— үгрөтчінең хада чоохтазығда тоғыс салтарларын паалачаң синнерче постың паза пасхаларның тоғыстарының чидіглерін паалиры.

Изерістіре итчең тиксі үгрөдіг тоғыстарын толдырар көнігістер төстірге түзімнің хығырығ паза үгрөдіг чидіглерін паалапчатхан технологиялар полысчалар.

Піліс алар тиксі үгредіг тоғыстары (познавательные универсальные учебные действия):

— тексттегі аймах-пасха информацияны (көні пирилчеткен, чазыт, өөн сағысты читірчеткені) орта сизін пілері;

— хығырығның аймах-пасха көрімнерінең (үгредігліг, таныстырчатхан паза даа пасх.) тузалан полары;

— аймах-пасха хобылда (текст, таблица, схема, хоос пастыра) пирилген информацияны ал полары;

— информацияның хобылын алыстыр полары паза аны толдырары (текстке план, таблица, схема, хысха пазығ, хоостар пүдір пілгені);

— сөстіктернең паза даа пасха піліс алчаң материалларнаң тузаланары;

— үгредіг материалын үзүрері паза піріктірері;

— номе-нооның сылтағ-салтарын табары;

— чоохтазығ пүдірері.

Піліс алар тиксі үгредіг тоғыстарына көніктірерге учебниктердегі олғаннарның тиксі пілізін төстепчеткен тексттер, тиксі үгредіг-методика материаллары паза түзімніг хығырығ полысчалар.

Чоох алызарға үгретчеткен тиксі үгредіг тоғыстары (коммуникативные универсальные учебные действия):

— чоох ситуациязы хоостыра постың сағызын пазып паза паспин читірері;

— чоохтың пөгінін толдырар үчүн, чоох ондайларын килістіре паза орта тузаланары;

— постың сағызын чоохтап полары паза киречілеп полары;

— пасхаларын истіп, наа көрісті аларға тимде полары, постың нима-нооға көрізін түзедерге тимде полары;

— өменең итчеткен тоғыс хоостыра пір чөпке кил полары паза чөптес полары;

— сурығлар турғыс полары.

Чоох алызарға үгретчеткен тиксі үгрөдіг тоғыстарына полысча: өөн сурығ турғызарға, ағаа нанды-рарға паза ікі кізінің тоғызын апарарға үгретчеткен аймах-пасха ондайлар паза олғаннарны ікілерден паза кічіг өмелер хоостыра тоғынарға үгреткені.

Ўгрөңінің «Литературнай хыгырыг» предметті үгрөнгөн хоостыра чидіглеріне (предметные результаты) мындаг көнігістер саналчалар:

— үгрөтчі паза пасха үгрөңілер чоохтапчатхан текстті, истіп паза сизініп, чоохтап полары;

— текстті, піліп, өтіг, орта хыгырары;

— тексттің өөн сөстерін пос алынча табары;

— таныс нимес текстнең пос алынча тоғын полары;

— тексттің өөн сағызын пос алынча чарыдары;

— хоос текстке олаңай паза хадыл план ит пілері;

— хыгырған хоос произведение хоостыра сочинение пазары;

— хыгырған тоғыс хоостыра постың көңнін чарыдары паза ағаа паалағ пирері;

— пос көрізінең хоос тексттер таллап полары паза пасхаларының көрізін улуғлап пілері;

— матырға пос алынча толдыра паалағ пирері.

4-чі классты тоосчатхан олғаннар пос литературазын пілініп үгрөнеріне көстегліг поларға киректер; үгрөнгөн хоос произведениеелерні хоос саринаң үзүр поларға, пос көрізінең хоос тексттер таллап поларға паза матырға пос алынча толдыра паалағ пир поларға киректер.

Чоох алгыдар паза кічіг хыгырыгчының тоғыстарының көрөмнері

Истеріне үгрөдері

Кізі чооғын истіп пілері, кізі ниме чоохтанғанын орта сизінері, нимедөнер чоох чоохталчатханын орта

онарары, текстке пирілген чөптерні толдыр полары паза сурығларға орта нандыраы, хығырған тексттің өөн чөрімін изерістірезін онарары, аймах тексттерні искен соонда, аның хоостыра орта сурығлар турғыс полары. Чоохты ситкіп истері, авторның стилин онарары.

Хығыраына үгредері

Тыыда хығыраы. Пу тоғыс үгренчінің чоох алғыдар культуразын паза чоохтазығларда тузаланчатхан ондайларын (коммуникативно-речевые умения и навыки) алғыдарында көрілче.

Иң пастағызын, хығырарға үгреткені — ол сөстерні, слогтарға чарып, орта онарарға, анаң, пүкүлесе адап, табырах хығырарға көніктіері. Үгренчілерні, хығырчатса, сөстерні орта адирға үгредері паза, аймах-пасха тексттерні аронап, оларны орта хати-хати чоохтиры. Хығырған тексттерге пос көрізінең орта паалағ пирерге көніктіері. Тексттерні пос ондайынча, үн хоостыра орта тохтағлар идіп, онарылыстығ паза өтіг үннең хығыраы.

Үгренчілерні тыыда хығыраына, анаң пос алынча (тыыда нимес) хығыраына сыбыра көніктіері.

Пос алынча хығыраы. Полған на үгренчінің тузына, синіне килістіре аймах произведениені, хығырып, онарарға көніктіері. Хығырығның көрімін арониры паза, хайдағ даа тексттең килістіре искіріглер таап, аның пасхалалчатхан ондайларын сизініп чоохтиры.

Аймах-пасха тексттернең тогынары

Аймах-пасха тексттерні пүкүлесе пілері: хоос произведениені, үгредігліг текстті, наука текзін тиңнестір полары. Тексттерні хайдағ кирекнең пүдірілгенін таниры. Ағаа хоза, оларның үгредігліг сағызын таныхтап, матырларның хоос омазын, аның хылынғанын пүкүлесе чоохтап полары.

Соонаң прай үтреністе киректелчеткен тексттерні олаңай ла пирілген чоохтағлардаң пасхалиры. Кинделерде нимеденер чоох парчатханын ады хоостыра паза оларның хайдағ поларын азынада сизінеріне көніктіері.

Произведениелернің ады хоостыра нимеденер чоох парарын паза аның өөн сағызын, темазын пос алынча сурығлар паза чахығлар хоостыра толдырары. Тексттерні килістіре чардыхтарға чарары, полған на чардыхха ат пирері. Аймах-пасха көрімнің искіріглернең тоғын полары.

Хығырған произведениелерні үзүрчетсе, өменең тоғынары: сурығларға паза чахығларға нандырары, тема хоостыра чоох тудары, класста арғыстары чоох тутчатса, оларны ситкіп истері, анаң, чоох тутханнарға сурығ пиріп, текстнең тuzаланып, чоохты узарадары. Кирек полза, справочниктернең алай пасха даа кирек кинделернең тuzаланары.

Библиографической культурыа көніктіері

Киндені искусство көрими тіп көрері. Кинде сағысты чарытчатханын пілері. Хакас тілінең кинделер паза оларның авторлары. Кинде хайдағ полча? Ұгредігліг, хоос сөстіг, справочнай, искірігліг, ан. пасх. Кинденің чардыхтарын пілері: титульной лист, таныхтар, хоостар, таптырғас (содержание), аннотация.

Полған на үтренчі пос алынча аннотация пас полары.

Кинде пасха-пасха полчатханын пілері: хоос произведение киндезі, кинде-чыынды, кинде-справочиктер, сөстіктер, энциклопедиялар, ан. пасх.

Ұгретчі чахаан список хоостыра кинделерні таллап хығырары, алфавит паза темалар хоостыра каталогтарнаң танызары. Пос алынча көнніне кірчеткен справочнай литературанаң тuzалан полары.

Хоос произведениелернің тексттерінең тогынары

Хоос произведениенің тексттері пасха тексттерден пасхалалчатханын оңарары. Произведениенің ады хоостыра аның содержанияезін сизінері.

Произведениенің хоос паза аның үгредігліг сариларын оңарып, матырның тудынғанын санға алып, үзүріг идері. «Ада чир-суғ» тіп оңнағны орта оңарары паза Россиядағы аймах-пасха чоннар литературазында хайди пөгілчеткенін сизінері. Фольклорны үгренчетсе, пасха чоннар аразында төй темалар, төй матырлар учурапчатханын сизінері. Хығырған текстнең пос алынча тоғын полары, чоохтапчатса, хайди даа тілнің хоос оңдайларынаң тузаланары. Текстті хығырған соонаң чоохтапчатса, полған на кизекті, иртірбин, изерістіре чоохтиры. Ағаа хоза, ол текстті пүкүлеезінен алай хоос хоостыра чоохтап полары.

Хығырған произведениелернің матырларынаңар чахсы, орта чоохтап полары. Чоохтапчатса, хайди даа тілнің хоос оңдайларынаң тузаланары. Иң пастағызын, матырларны паза оларнаң палғалыстығ киректерні өнетін көзітчеткен сөстерні паза сөс пірігістерін табары. Хоос произведениеде араласчатханнарның (кізілернің, аң-хустарның, ан. пасх.) хылынчатханын үгретчінің пользиинаң үзүрері. Оларның төйлеп алай кизе-тоғыр пасха хылынчатханнарын тиннестірері. Матырның хоос омазын чарыда чоохтир тоғыстар: аның тастындағы көрімін, хылығын, тудынғанын, чооғын чарыдары. Авторның матырға хайчатханын табары.

Хатап чоохтапчатса, аймах-пасха көрімнернең тузаланары: толдыразынаң паза таллап, хысхачахти, че прай өөн сағызын читірері.

Текстті нинче-нинче чардыхтарға чарары, анаң полған на чардыхтың өөн сағызын табары, прай текстке паза полған на чардыхха ат пирері; өөн сағызын табары,

килістіре полызығлығ сөстер табары; план пүдіріп, тексттегі адалыстығ чоохтағларнаң тузаланары; сурығлар турғызып, пүдірері, пос алынча көңніне кірген сөс пірігістерінең тузаланары.

Өнетін пирілген кизек хоостыра пос алынча хатап чоохтиры: матырның хылынғанынанар алынча чоох тимнирі, текстте өнетін сөстерні, сөс пірігістерін таап, оларнаң тузаланары. Произведениелерде төй кизектерні, таап, пасхаларынаң тиңнестірері.

Поэтической тексттерні хығырчатса, үгренчінің сизігін алғыдары. Произведениеде полтаның өзізін паза аның парчатханын азынада сизінері, пілері алай ба көрері.

Научно-популярнай, үгредіг паза пасха тексттернең тоғынары

Произведениелернің ады хоостыра өөн содержаниязін оңарары. Тексттернің пасхалалчатханын таллап полары: үгредігліг текст алай ба наука саринаң искіріг пирчеткен текст. Аймах-пасха тексттерні үзүрерінде иң не пастағы таныстырығлар пілістерін пирері: сылтағ паза салтар палғалыстарын пілері, тексттің өөн сағызын табары. Тексттерні чардыхтарға чарары. Микротемаларны табары. Чөленер сөстерні орта табары. Текстті хатирында өнетін сайбабин итчең ондайлығ тоғыс апарары. Текстті хатирында чөленер сөстернең, модельнең, схеманаң тузаланары. Текстті, иртірбин, толдыразынаң чоохтап полары. Текстті хысхачахти, өөн сағысты чідірбин, чоохтап полары. Текстнең өнетін пирілген сурығлар паза чахығлар хоостыра, тиксі хатир сурығлар хоостыра паза справочнай материаллар хоостыра тоғынары.

Чоохтазыг культуразын тилідері

Чоохтазығның көрімнерін көрері. Ікі кизи чоохтази. Араласчыларның сурығларны орта оңарары, анаң оларға орта нандыраы; тексттерге пос алынча сурығлар пир полары. Пирілген тексттерни (хоос произведение, ўгреділіг текст, научно-познавательнай текст) ўзүрчетсе, чоохта араласчатханнарны ситкіп истері, постың сағызын сиберли чоохтап пирері. Иптіг чоох оңдайларына төстенері. Пос чонының паза аймах чоннарның нация этикедіне төстенген литература произведениелерінең танызары.

Сөснең тоғынары: сөстің көни паза пасха тузазы, сөстің көп пілдіріліг тузазы; пос тілін сөстернең пайыдары. Сөстіктернең тоғынары.

Ўтретчи өнетін тимнеен тема, чахығлар, сурығлар хоостыра паза, текстке төстенің, ўгренчи поэзының чооғын искірерге көнігері. Ўгренчини грамматикаа килістіре чоохтанарына паза тексттің өөн сағызын чооғында читір поларына ўгредері. Пирілген тексттернің содержаниязын чоохтап полары. Хоос произведениени хығырған сылтаанда, полған на ўгренчинің сағызында чахсы сағыстар халдырарға күстенері. Пос алынча план пүдіріп пілгені. Ўгренчи поэзының чооғында хайди даа тілнің хоос оңдайларынаң тузаланарын көзіт полары.

Хығырған произведение хоостыра, паспин, сочинение пүдіріп, чоохтап полары. Чооғында сюжетнай чолына тудына чоохтиры паза өнетін пирілген тема хоостыра, хоозычахтарға төстенің, чоох чоохтиры.

Пазып чоохтанар культуразын тилідері

Пазып чоохтанар культуразы хоостыра пазылған тексттің содержаниязы аның адынаң палғалыстығ полары. Кічиг дее сочинение пасчатса, өнетін пирілген тема даа хоостыра пасчатса, піресе тоғысха паалағ даа

пирерге киректелчетсе, тілнің тиксі хоос ондайларынан тuzаланары.

Ўгреніс хоостыра литература науказынаңар оңнағларға көніктірегі

Полған на ўгренчі литература произведениелерінде тілнің хоос ондайларын көр табары, оларның пілдіріглерін онарары.

Хоос произведение, сөс искусствозы, чоохчы, полта, полчатхан киректернің изерізі, өөн сағыс, хоос ома, матыр, аның тастындағы көрімі, хылии, сағызы, авторның хайхааны, ан. пасх. оңнағларны чахсы пілері.

Аймах ондайнаң чоох пүдірегі, пазып, чарыт полары. Ибіркі чир-чайаанны, кізі тастындағы көрімін, тудынызын, чурт істін хоостап полары. Пос сағызын алғыт полары.

Прозаны паза кибелісті пасхалиры, оларны таниры. Кибелістің өөн ондайларын (ритм паза рифма) таниры.

Фольклор произведениезін паза автор пасхан произведениені арониры.

Произведениелер сарых хоостыра пасхалалчатханын пілері. Фольклор формалары: пала абытчаң ырлар, сарыннар, ўтертістер, сиспектер, сөспектер, таптырғастар. Оларны таниры, арониры, өөн пілдіриин сизінері. Мал-хустардаңар паза аннардаңар, чурт аразында полчатхан киректерденер паза хайхастығ нымахтар. Нымахтарның хоос ондайларын чахсы пілері: тілін, пүдізін. Литературнай нымахты чон нымағынаң пасхалап полары.

Литература тоғыстарының сарыхтарынаңар (чоохтаңар, кибелістенер, баснядаңар), оларның пүдізіненер өөн піліс пирері.

**VI–VII. «ЛИТЕРАТУРНАЙ ХЫҒЫРЫҒ»
ПРЕДМЕТТИҢ ÖӨН СОДЕРЖАНИЕЗИ ПАЗА
ТЕМАЛАР ХООСТЫРА ЧАРЫЛЧАТХАНЫ
(Содержание учебного предмета и общее тематическое
планирование)**

1-ғы КЛАСС (17 час)

Чоох алны (1 ч)

Кинденең тиксі таныстырары (танығлар, таптырғас, сөстік). Киндечекнең орта тузалан полары.

Аң-хустарның ырлары (3 ч)

Аң-хустарның ырларынаңар, сыыттарынаңар оңнағ. Аңнарның ырлары. Хустарның ырлары. Öөн сағызы. Матырларның хылыхтары, тудынғаны, оларға паалағ пирері.

Хакас поэттерінің кибелістерінеңер оңнағ. А. Килижеков. «Харачхай», «Торғай»; Н. Тиников. «Хара палғас сібесліг»; В. Майнашев. «Чахайах күні».

Чонның пазылбаан поэзиязынаң алылған кибелістерінеңер оңнағ: «Торчых хустың ыры», «Ўгүнің сыыды», «Паға», «Сортан палыхтың ыры», «Пүөрнің ыры».

Класста нимес хығырыг: «Пала абытчаң ыр», «Ойын ырлары», «Ойын тахпағы».

Хакас чонының нымахтары (4 ч)

Нымахтаңар оңнағ. Нымахтарның öөн сағызы. Матырның хылығы, тудынғаны, оларға паалағ пирері. Чонның нымағынаңар оңнағ.

Нымахтар: «Парбанах тораат», «Хартыға паза кізі», «Тииннең Пүөр», «Ирен паза суғ ээзі».

Класста нимес хығырыг: «Он алығ», «Таартнаң пүдүрчүн».

Иркечектернің чуртазы (6 ч)

Кибелістеңер оңнағ. Улуғ нимес чоохтанаңар оңнағ. Өөн сағызы. Матырның хылығы, тудынғаны. Өтіг үннең хығырары. Көрбин чоохтиры. Чайаачы тоғыстар идері.

Н. Тиников. «Тайдаң оолағас» («Пастағы тамах» улуғ чоохтаң үзік), «Минің хынчаң ойначахтарым»; Т. Нербышева. «Хоосхацахтарым»; Т. Азараков. «Минің хынчатхан ойначаам».

Чоохтар: Т. Балтыжаков. «Час харда», «Өөрелер»; Л. Костякова. «Часхы чахайахтар»; Торта Тастанды. «Соох апсахнаң Педе оолах»; Н. Тиников. «Талған иткені» («Пастағы тамах» улуғ чоохтаң үзік).

Күлкістіг кибелістеңер оңнағ.

К. Нербышев. «Алөсачах», «Петуғас».

Класста нимес хығырыг. Хакас чонының нымағы «Түлгү чарғызы».

Кип-чоох: «Азах, хол, харын»; С. Табаева. «Күскү наңмыр»; «Ай паза хыс» (шор чонының кип-чооғы); Г. Казачинова. «Аар»; «Кічіг паланы абыдып ырлаан ыр» (чонни).

Ўгренис — улуғ тоғыс (3 ч)

Кибелістер: Н. Тиников. «Чахығ»; М. Султрекова. «Ўгренис».

Чоохтар: Н. Тиников. «Піліс үлүкүні», «Урокта» («Пастағы тамах» улуғ чоохтаң үзіктер).

Өөн сағыс. Хоос тілдеңер оңнағ. Матырның хылығы, тудынғаны. Өтіг үннең хығырары.

Класста нимес хығырыг. А. Майнагашев. «Тап-тырғас».

2-чі КЛАСС (68 час)

Олғаннарға литератураданар (13 ч)

Хакас чонының аастагы поэзиязынаңар оңнаг.

Нымах: «Чис Найка»; үтертістер; «Хароолахтың харындас», «Узу, узу, палачаам».

Литературадаңар оңнаг.

Кибелістер: Я. Тисперекков. «Пала тізіне»; М. Чебодаев. «Книга»; А. Барто. «Пастағы урокта».

Чоохтар: А. Халларов. «Хаби»; Т. Балтыжаков. «Хармахтапчыбыс»; И. Пантелеев. «Чайғызын үс аалда полғам», «Улуғ хайхас»; С. Инкижеков. «Тайға ээзі» (аңчының чооғы); Н. Табакова. «Олған тузым», «Кізі хылии — ады хоостыра».

Иб аразындағы чуртастанар. М. Карачаков. «Аттарданар», «Инектерденер»; К. Чистобаев. «Нинче тамах кір парар?»

Класста нимес хыгырыг. Чайғызын хығырған книгаларданар.

Литература паза искусство (7 ч)

Искусстводаңар настагы оңнаг. Көг искусствозы. Тахпах. Сарын. Хайчы. Тахпахчы. Көгчі. Кибелісчі. Кибеліс.

Чоохтар: Г. Кичеев. «Хомысчы», «Чиит хайчы».

Хайчылардаңар: С. П. Кадышев, П. В. Курбижеков.

Нымах: «Хайчы паза чатхан» («Чатхан» литература нымағынаң үзік); В. Майнашев. «Чатхан» (поэмадан үзік).

Сарын: А. Халларов. Г. Танбаев. «Чатханым».

Класста нимес хыгырыг: Кибелістер: «Хомыс», «Чатхан».

Литература паза хоосчылар (7 ч)

Хоосчы. Хоос. Хоос паза кибеліс. Чайаачы кізінің көңні. Хоосчылар: В. Кызласов. «Тун пайрам»; В. Данилюк. «Тун пайрам» (кибеліс).

Тахпахтарны, ырларны, сарыннарны пасхалиры. «Чүрсем өрінче» (чон тахпағы); С. Кадышев. «Тахпах»; Е. Тыгдымаева. «Іченің часказы» (кибеліс-сарын); В. Майнашев. «Читі палалығ күске ыры»; көгчі Г. Челбораков.

Класста нимес хыгырыг (үгретчінің көргенінең).

Хормачы чоохтар (4 ч)

Хормачы чоохтардаңар оңнаг. Хормачы чоохтар литературада, чуртаста. Хаңалчос. Чоох. Кибеліс. Ыр. Абыдыс көө (колыбельная). Өтіг үннең хыгырары. Көрбин чоохтиры.

Чоохтар: И. Костяков. «Сыын мүўзінде хозаннар»; Т. Солбанах. «Хыйға пала»; И. Добров. «Узу, минің Уйлачағым», «Азынада өрініс».

Кибелістер: Г. Кичеев. «Ўгренчее».

Хыныг чоохтар: «Хаңалчостар».

Класста нимес хыгырыг: «Хормачы хозанахтың ыры».

Хакас чонының нымахтары, кип-чоохтары (11 ч)

Кип-чоохтардаңар оңнаг. Матырларның омалары, тудынғаны. Тиңнестіріглер.

Кип-чоох: «Абанаң Көрік».

Кип-чоохтарны нымахтардаң пасхалиры.

Нымахтар: «Ікі нанчы», «Ікі харындас», «Ўс хыстығ иней-апсах», «Алтын аях»; нымахтар үзіктері: «Өкіс оолах», «Ирке оолах», «Хароолах».

Таптыргастардаңар оңнаг. Таптыргастар.

Кибелістер: А. Топанов. «Чылтыстар»; И. Добров. «Тигір түбіне чидербіс».

Класста нимес хыгырыг (үгретчинің көргенінен).

Аймах чоннарның нымахтары (4 ч)

Аймах чоннарның нымахтары. Хакас чоңының нымахтары. Орыс чоңының нымахтары.

Орыс чоңының нымағы. «Хан паза ирен»; татар чоңының нымағы. «Ўс пиче»; ненец чоңының нымағы. «Кööк».

Класста нимес хыгырыг (үгретчинің көргенінен).

Хакасия — литературада (12 ч)

Төрөөн чир-суғ — Хакасия — хоос литературада чайалганы. Хакасияның омазы хоос сөстерде, хоостарда, сағыста. Хакасияның омазы хоос литературада. Хакасияның танығлыг чирлері. Ызых чирлері.

Кибелістер: В. Кобяков. «Чазыданаңар ыр»; П. Штыгашев. «Часхы»; М. Кильчичаков. «Хакасиям минің», «Ікі кинек» (үзік); В. Угдыжеков. «Тасхан суғ»; В. Майнашев. «Мүндүргес»; Г. Казачинова. «Төрөөн сөс»; А. Тюкпеев. «Хайадағы порчо»; И. Миягашев. «Харғана»; Г. Кичеев. «Таңма».

Чоохтардаң үзіктер: Н. Доможаков. «Чобат суғ»; С. Добров. «Хакасия»; С. Чарков. «Ут чазылары», «Тас-тар аалым»; М. Чебодаев. «Күргенніг чазы»; М. Кильчичаков. «Уйбат чазызы»; С. Чарков. «Чазы»; В. Бутанаев. «Хуртуйах тас»; М. Туран. «Хумартхы обаа тас».

Класста нимес хыгырыг (үгретчинің көргенінен).

Литература нымахтары, баснялар (6 ч)

Литература нымахтарынаңар оңнаг. Чон нымахтары паза литература нымахтары. Басня. Öөн сағыс. Матырның омазы, хылығы, тудынғаны.

Литература нымахтары: А. Майтакова. «Алып оол» (үзүк); А. Толстой. «Буратино, азбуказын садып, көклөлөр театрына билет алча» (үзүк).

Баснялар: И. Топоев. «Улугзырхос харға»; Н. Тиников. «Харғанан көөк».

Класс та нимес хыгырыг (үгүрүтчүнін көргөнінөн).

Писатель писательлерденер (4 ч)

Олганнарға өнетін пазылган произведениелер. Поэт, писательнің хоос сөстөрү.

А. Султреков М. Е. Кильчичаковтанар. «Чирсуубыстың көгүчүзі».

А. Султреков А. В. Килижековтанар. «Кичиг туңмаа сыйык иткен күзі».

А. Султреков А. В. Түкпеевтенер «Аның пастағоо кибелізі — саблыг сарын».

Класс та нимес хыгырыг (үгүрүтчүнін көргөнінөн).

3-чү КЛАСС (68 час)

Үгүрүтчү — улуг тоғус (5 ч)

Кинденің тузазы. Хакас тили — төрөөн тил. Үгүрүтчүнін тузазы.

Сарыхтар: Тикпе сөс. Кибеліс. Чоох.

Кибелістер: Н. Тиников. «Үгүрүтчүс», «Төрөөн тил»; В. Угдыжеков. «Солбанах нимес сагыссырапча»; И. Миягашев. «Пос тили»; Е. Сагатаева. «Азык чолча».

Литератураның хоос оңдайлары: тиңнестіріг, гипербола, эпитет, олицетворение.

Класс та нимес хыгырыг (үгүрүтчүнін көргөнінөн).

Темалар: Пилерге хыныг. «Хайдаг кинде иң аарлыг?», «Хакас тилибис иң пурунғы түрк тиллерине саналча», «Тилекейде хайдаг тилнен иң не көп чоохтасчалар».

Чирібіс кўлінізі — чоныбыс ырызы (7 ч)

Кибелістер: Я. Тисперекков. «Хакасиям»; М. Баинов. «Кўскү»; С. Кадышев. «Ағбан»; Е. Сулеков. «Пораның пір чорығы»; П. Боргояков. «Кем постың чирін улуғлапча».

Чоохтар: И. Топоев. «Күргеннер» (үзік); Б. Баинов. «Чуртазы аның — көзідім».

Кип-чоохтар: Я. Сунчугашев. «Хуртуйах тас», «Сомнығ тастар» (үзіктер).

«Чонның хыйға сөзі» чыындынаң таныстыраы.

Класста нимес хыгырыг.

Е. Сагатаева. «Хыралчатхан күргеннер», «Оғлаһ тағның чазыттары».

Агты таңмазынаң таныпчалар, кізіні родынаң пілчелер (4 ч)

Хакас чонының родтарынаңар кип-чоохтар. Туғанчағыннар. Кибірлер.

Чоохтар: В. Бутанасв. «Табан родының көгчізі», «Ызырлар», «Тубалар»; К. Марткачакова. «Иргі тыт тура».

Чонның кибірлері. А. Халларов. «Иркін алтап, аалчы ползаң».

Кибелістер: Г. Казачинова. «Сүрмезектер»; А. Халларов. «Иркін алтап, аалчы ползаң».

Класста нимес хыгырыг (үгретчінің көргенінен).

Аарлығ кізілерібісті улуғлапчабыс, адапчабыс (6 ч)

Улуғларны улуғлир кибірдеңер.

Чоох: И. Топоев. «Кемнің пабазы улуғ».

Кибелістер: М. Кильчичаков. «Ікі нанчы», «Иртечі Ироолах»; В. Угдыжеков. «Ічезіне сыйых»; А. Тюкпеев. «Аарлығ сөс»; А. Боргоякова. «Ағамны улуғлап»; А. Белоглазова. «Төресен күнге».

Уучамның тапчаң нымахтары.

Класста нимес хыгырыг (үгретчінің көргенінен).

Фольклор (7 ч)

Чонның пазылбин пүткен чайаачызы. Литература паза чонның пазылбин пүткен чайаачызының палгалызы. Фольклорның кічіг сарыхтары. Кічіг жанрларның сағамғы чуртастағы орны.

Тахпахтар: С. Кадышев. «Чайзаң чирібіс өнненче», «Хакас чирі»; Е. Тыгдымаева. «Чирім сілии»; Я. Тисперекөв. «Тахпахтар»; А. Курбижекова. «Сортанахтың сарыны», «Саасханның көө», «Торғайахтың ыры».

Сарыннар:

Чонның ырлары: «Акунның ыры», «Пала абытчаң ыр»;

М. Кильчичаков. «Хара суғ»; П. Боргояков. «Хозанах».

Класста нимес хыгырыг (үгретчинің көргенінен).

Кип-чоохтар: «Аба паза күске»; Ю. Бахтараева. «Аалчыбай».

Сағыс алғытчаң тапчаң нымахтар (3 ч)

Тапчаң нымахтардаңар (таптыргастардаңар), *ойын сананыстардаңар*, *табырах чоохтаныстардаңар оңнаг.* Хыйға сөстер.

Таптыргастар: «Аң-хустардаңар», «Чир тамағынаңар», «Күлімзірестіг таптыргастар».

Ойын сананыстары: «Ойын сананызы», «Табырах чоохтаныс».

Кибелістер: А. Халларов. «Чахсы чолча парчатса».

Класста нимес хыгырыг. «Хыйға сөс» чыынды хоостыра.

Хормачы паза хазалчых чоохтар (3 ч)

Хормачы паза хазалчых чоохтардаңар, *сөстердеңер оңнаг.* Матырларның омалары.

Хормачы, кўлкістіг чоохтар: «Пір өскі читпинче», «А ноға?», «Чоон нымырха».

Кўлкістіг кибеліс: М. Кильчичаков. «Ікі чалтанмас», «Кірліг Кырзан».

Нымахтар: «Пастухтың хормачызы» (индия чонының нымағы), «Хайди апсақ школаа парған» (югослав чонының нымағы).

Хоос паза кибірліг сөстер, чоохтар, нымахтар (18 ч)

Хакас чонының кип-чоохтары: «Кўл Чалаас», «Сыра көл».

Тыва чонының кип-чоохтары: «Чир — кізінің ічезі», «Кўн — кізінің ічезі», «Ай — кізінің пабазы», «Аба — кізінің өбекезі».

Хакас чонының нымахтары: «Табанах Матыр», «Пораатайнаң Харға», «Хайди Хымысха Пағазар аалап чөрген».

Пасха чоннарның нымахтары: Я. В. Гриммер. «Тўлгўнең хастар», «Хозаннаң Ёж»; Ш. Перро. «Хайхастыг ипчі»; «Тўлгўнең Кролик» (испан чонының нымағы); «Син пайзың» (тўрк чонының нымағы); «Махтанчых Тўлгў» (алтай чонының нымағы).

Чоохтар: Е. Пермьяк. «Кўйтїк кибїс»; А. Тюкпеев. «Сарығ паар», «Хара суучахта», «Саасханнарның талазы»; Н. Тиников. «Хара суғда»; Л. Костякова. «Ниме полчаң харах чазы»; И. Топоев. «Сын арғыс», «Хамах».

Класста нимес хыгырыг (ўгретчїнїн кўргенїнен).

«Чыл ибїркізі», «Час ханат», «Олғаннар, пїлчезер бе, хайдағ аң паза хус иң табырах ойлапча?», «Кўн танығлары», «Пїлерге туза».

Проза паза поэзия (12 ч)

Проза паза поэзиядаңар оңнаг. Улуғ чоох. Чоох. Хайхастығ чоох. Полта (насталғаны, хызы, тоозылчатханы).

Улуғ чоох: Ф. Бурнаков. «Аарлығ сыйых» («Пора тай нанчым» улуғ чоохтаң үзік).

Чоохтар: С. Карачаков. «Пустағы город», «Порчо-чахтар»; А. Султреков «Аба чүрек».

Кибелістер: В. Кобяков. «Аңчы Хароол»; И. Котюшев. «Сымнар»; П. Штыгашев. «Күскү»; В. Майнашев. «Хорлаңа»; Н. Доможаков. «Пастағы хар»; И. Костяков. «Тайғада»; А. Тюкпеев. «Сыбычах»; А. Майтакова. «Часхыда»; Ф. Тютчев. «Часхы суғлары»; В. Барашков. «Кізі»; К. Нербышев. «Чистегес»; С. Кильчичаков. «Чил».

Баснялар (3 ч)

Баснядаңар оңнаг. Өөн матырлар.

В. Кобяков. «Тасхацах»; М. Кильчичаков. «Түгдүр хуча»; Н. Тиников. «Адай паза Сосха».

Класста нимес хыгырыг (үгретчинің көргенінен).

4-чі КЛАСС (68 час)

Піліс тигейіне чол школадаң пасталча (13 ч)

Кинденең танысханы.

Кибелістер: Н. Доможаков. «Школам»; Ю. Тувим. «Кинек сөзічектер»; Н. Тиников. «Спортнаң ынағ пол».

Чоохтар: В. Кобяков. «Айдоның көргені (улуғ чоохтаң үзік)»; А. Халларов. «Ырлас»; Н. Тиников. «Ікі нанчы»; Г. Казачинова. «Кинеткен ағастар»; И. Топоев. «Аалчыбай Микей»; А. Кидиев. «Көрік».

Класста нимес хыгырыг (үгретчинің көргенінен).

А. Кильчичаков. «Пістің суғларыбыстың иң улуғ палығы — пил», «Дельфиннер имнепчелер».

Чыллар чылысча, чиллер чоохтапча (6 ч)

Кип-чоох: «Алтон тайма».

Хакас чонының нымагы: «Аңчы оолах».

Чоохтар: И. В. Костяков. «Махачы Мачоң»;
Н. А. Пугочаков. «Адок апсах».

Класста нимес хыгырыг. Г. Кичеев. «Илік, муйгах,
хуту».

Кізі полары кічігден (6 ч)

Чоохтар: Н. Тиников. «Чолда»; Маған Тимос. «Аат-
тар»; Д. Мамин-Сибиряк. «Пора Мойынах».

Класста нимес хыгырыг. А. Чебодаев. «Хустар —
пістің нанчыларыбыс».

Улугның чоогын иссең, узада күнни көрерзін (5 ч)

Драмадаңар оңнаг. Ойын турғысханы. Литерату-
раның театрнаң палғалызы. Кино, мультфильм, театр-
ның пасхалалчатханы.

Ойын: Г. Колмаков. «Чабал «ағырығ»; И. Топоев.
«Тамкылығ хозанах».

Хормачы чоох: И. Топоев. «Күр оолах».

Класста нимес хыгырыг (үгретчинің көргенінең).

Чирибіс күлінізі, чоныбыс ырызы (9 ч)

Чон нымахтарын істескен хакас учёнайларның то-
ғыстары. В. Е. Майногашева, П. А. Трояков, ан. пасх.

Нымахтар: «Петуғаснаң Күркүчек», «Сизинмес чазыр-
хос», «Хайхастығ көл», «Алыптың оолғы», «Сабдар ат».

Класста нимес хыгырыг (үгретчинің көргенінең).

Көгнің сілии чайылзын, сөстің чітии пізелзін (4 ч)

Кибелістер. Төртліктер. Пүдізі. Ритм паза рифма.

Кибелістер: Г. Кичеев. «Тахпах-кибелістер»; А. Тюк-
пеев. «Аарлығ сөс».

Төртліктер: А. Халларов. «Хысхацах кибелістер»;
Г. Кичеев. «Төртліктер».

Класста нимес хыгырыг.

Г. Киргинскова. «Изен» сөс — улуғ сөс», «Хабарчы тілепче, таапча»; А. Сунчугашева. «Тайым тайнапча, улабам узупча».

Хакас чонының сині чох сибері (5 ч)

Хакас чонының кибірлерінеңер чоохтазығ. Чуртас ибіркізі ишти кибірге кір парғаны. Сөбіредегі, родтағы кибірлер.

Чоохтар: Н. Трошкин. «Кіндік іче», «Кірөс іче-пабалар», «Пазыртхан іче»; Л. Уткина. «Талғанның тузазы», О. Кышпанакова. «Хазых ойыны».

Класста нимес хыгырыг.

Е. Беккер. «Іче пір ле полча».

Баснялар (4 ч)

Басняның өөн сағызы. Басняның матырлары.

Баснялар: И. Костяков. «Саасхан-пастых»; А. Угдыжекков. «Кирі Харға паза изірік Саасхан»; И. Крылов. «Кёок паза Петух»; К. Кильчичаков. «Чой паза пай».

Алыштығ нымах — чонның пурунғы көглері (7 ч)

Алыштығ нымахты істескен хакас учёнайларның тоғыстары.

«Албынчы» (алыштығ нымахтың үзіктері).

Чоохха чоох хозылча (9 ч)

Кип-чоох — фольклорның сарығы.

А. Халларов. «Чазыттығ чалаң» (улуғ чоохтаң үзік).

Кип-чоохтар: В. Бутанасев. «Тадар чон»; П. Штыгашев. «Сыданарға чахаан», «Ағбаннаң Ким».

4-чі класста паза прай пастағлығ класстарда үт-ренгенін тиксі хатиры.

«Литературнай хыгырыг» үгредіг предмет соондагы класстар пастыра салтарлары

1-гы класс

Үгренчїнің предметті үгренгенїнің салтарлары:

— сөстерні, чоохтағларны, улуғ нимес тексттерні, піліп, иптїг, тыыда, слогтарға чарып, орта хыгырғаны; соонаң сөстерні толдыразынаң хыгырғаны;

— олғанға пілдістіг, килістіре синніг произведениелерні оңнап хыгырғаны;

— толдыра сөстернең паза пос ондайынча чөрімніг хыгырарға кўстенгені;

— көөлче хыгырар чөрімні көдіргені (20–30 сөстен төбін полбазын);

— тексттерге пирілген чaxyғларны толдырып, сурығларға килістіре нандырғаны;

— искен паза хыгырған произведениелернің өөн матырларын адап полғаны;

— кибелістерні көрбин чоохтирға тимненгені (үгретчїнің полызиинан);

— киндеде пирілген таптырғастарны орта таап полғаны.

2-чі класс

Үгренчїнің предметті үгренгенїнің салтарлары:

— сөстерні, чaxсы сизїніп, толдыразынаң хыгырғаны, текстті пос алынча хыгырғаны;

— текстті сөстернең өтіг хыгырғаны; сөстерні, чоохтағларны ўн хоостыра орта хыгырғаны;

— иптїг, тыыда, толдыра сөстернең паза пос ондайынча чөрімніг хыгырарын паза литературнай тілнең чоохтанарын узаратханы (хыгырығның табыраа 40–50 сөстен төбін полбазын);

— сөстерде пазым орта турғызып, килістіре тохтағ идіп, сөстерні өтіг адап полғаны;

- улуф нимес тексттердең пасти, анаң синін көдіріп, пос алынча хығырғаны;
- өтіг үннең хығырарға көніккені;
- кибелістерні орта хығырғанын истіп оңарғаны: кибелістің көөн, ритмін, тапсағларның иптіг пүдізін сизінгені;
- литературнай тексттерні сырай хоостыра, ікі кізі чооғы хоостыра хығырғаны;
- произведениені хығырған соонда, аймах-пасха оңдайларнаң чоохтап полғаны;
- табырах чоохтаныстарны (тикпе сөстерні) килістіре чоохтанғаны;
- хығырған произведениенің матырларының хылынғаннарын тиңнестіріп, оларға паалағ пиргені;
- киндеде пирілген аймах-пасха танығларнаң орта тузаланғаны.

3-чі класс

Үғренчінің предметті үғренгенінің салтарлары:

- текстті тыыда паза пос алынча толдыра сөстернең, чахсы сизініп, өтіг паза табырах хығырғаны;
- айныда хығырарға көніккені: пүкүлес паза хап-орта сөстерні чоохтанып, хығырған текстті табырах оңарып, тоғыстарны ит полғаны (хығырығның табыраа 70–80 сөстең төбін полбазын);
- произведениенің өөн сағызын сизініп, аны орта, изерістіре чоохтап полғаны;
- хығырған произведениее план пүдіріп, хысха-чахти аның содержаниязін чоохтирға тимде полғаны;
- хығырған произведение хоостыра хоос хоостап полғаны;
- саблығ хоосчыларның хоостары хоостыра чоох апар полғаны, анаң оларны хығырған произведение-лернең тиңнестірегі;

— хоос произведениені пасхан авторның ады-солозын орта танып полғаны паза аның хоостыра произведениенің содержаниезін чарыт полғаны;

— киндеде пирилген аймах-пасха танығларнаң орта тузалан полғаны;

— үгретчі өнетін тимнеен список хоостыра кинделернең танызып, пос ондайынча хығырғаны.

4-чі класс

Ўғренцінің предметті ўғренгенінің салтарлары:

— текстті литература тілінің синіне килістіре, чахсы сизініп, өтіг, орта паза табырах хығырғаны;

— пос алынча тыыда паза өтіг хығырарына тимнен полғаны;

— содержаниезін орта піліп, табырах, оңарылыстығ, пүкүлее сөстернең хығырғаны (хығырығның табыраа 90 сөстен төбін полбазын);

— хығырған произведениенің темазын, текстті чардыхтары хоостыра піріктіріп, оларның палғалыстарын, өөн сағызын пос көңнінче чоохтап полғаны;

— хығырған произведениенің содержаниезін аймах-пасха ондайларнаң чоохтап полғаны (хысхацахти, толдыразынаң, таллап, чайаачы көріснен, ан. пасх.);

— пірее чоохтың пасталғанын, узараанын, тоозылғанын пос ондайынча чоохтап полғаны;

— хығырған произведениее план ит полғаны (толдыра, хысхацахти, хоостығ);

— хоос произведениені үзүр полғаны — өөн сағызын, хоос пазылған ондайларын, сарығын, андағы талазиин тапханы;

— тексттегі цитаталарнаң орта тузаланғаны;

— текстте авторның паза араласчатхан кізілернің сөстерін, чуртас аразындағы паза ибіркіні хоос пасханын арландыра таныхтааны;

- производениенің өөн араласчатхан кизілеріне пос алынча алай үгретчинің полызиынаң паалағ пиргені;
- фольклорның улуғ сарығын (алыптығ нымахтың) пасхалап полғаны;
- хынған поэттернің көнніне кирген кибелістерін көрбин чоохтап пілгені (12–14 кибеліс);
- чонның нымахтарын хатап-хатап чоохтап полғаны (6–7 нымах);
- сөспектернең паза чичен сөстернең, чахсы оңарып, тузалан полғаны (10 азыра сөспек паза чичен сөстер);
- үгретчи алай ба үгренчи тыыда хығырған текстті, истіп, толдыразынаң паалап полғаны;
- хада үгренчеткен арғыстарының толдыра нандыриин, чооғының изеризін орта паалап полғаны;
- полған на үгренчи пос иткен тоғыстарына, чыхығларға паалағ пир полғаны.

VIII. ҮГРЕДИГ ТИРИГЛЕРІНЕҢ ТУЗАЛАНАРЫ (Описание материально-технического обеспечения образовательного процесса)

Олғаннарны хакас тілінең хығырарға үгретчетсе, тоғыста аймах-пасха тиріглернең тузаланарға кирек: көзидіг пособиелернең, таблицаларнаң, аймах-пасха схемаларнаң, үгренчилерге таратчаң хоос материалларнаң, үгредіг фильмнернең паза ан. пасх.

Үгредіг пособиелері паза учебник комплекс чіли тимнелчелер, аннаңар олар методика саринаң тиксі палғалыстығылар. Прай үгредіг пособиелері үгретчес олғаннарны пос алынча тоғындырчаң оңдай пирчелер. Оларның хоостыра үгренчилернің орта пасчаң, танығлар турғызар көнігістерін тыытчабыс, чоох алғытчаң пілістерін тилігчебіс; хакас тілін пасха предметтернең

палғалыстырчаң ондай пирче. Че ўгретчі пілерге кирек: ўгредіг тиріглерінің өөні — учебник.

Хығырчаң паза чоох алғыдар уроктарында, сабылыг хакас хоосчыларның тоғыстарын килістіре тузаланза, ўгретчее ўгренчілернің сөстіг пайын алғытчаң ондай пирілче, паза оларның чоохтарын, пасчатхан ондайларын чахсыландыраға полызыг итче. Хоостарнаң тузаланғаны олғаннарны эстетика саринаң чуртасха көніктірерге полысча.

Ўгренчілерні пос алынча тоғынарға ўгредерінде оларны хоза литературанаң тузаланарға көніктірері полча. Пу тоғыс учебниктегі справочниктен, школаа тимнелген сөстіктердең пасталча. Мындағ тоғыс хоостыра ўгретчі олғаннарны сидік, пілдізі чох сөстерні орта пазарға, сөстіктер пастыра нандырығ табарға көніктірче.

Ўгредіг киреен чахсыландырап ўчўн, олаңай уроктардаң пасха, семинарлар, чоохтазығлар, практикумнар, консультациялар иртірерге кирек. Мындағ ондайларнаң тоғынза, олғаннар научнай литературанаң тузаланарға көнігерлер. Прай пу тоғыс олғаннарның хакас тіліне хынызын көдірерге, ўгретчее, тізең, хакас тілін чахсы, тирең апарарға полызар.

Литератураа ўгредерінде хоос произведениелер алғым тузаланылча. Оларның хоостыра ўгретчі аймахпасха тіл материалларын, алынча сөстернің тузаларын, грамматика көрімнерін, синтаксис пўдістерінің пос ондайын, чоохтағларның палғалысчатхан ондайларын, текст кизектерінің пўдізін паза алынча чоох көрімнерін чарытча. Хакас тілі паза литература уроктарының аразындағы палғалыс программаның чоох алғыдар чардығында пиктел парған.

ÖÖН ШКОЛА
(Основное общее образование)

ХАКАС ТІЛІ

(5–9 класстарга)

І. ЧАРЫДЫҒЛЫҒ ЧООХ

(Пояснительная записка)

Методика чөптерінің тиксі чарыдии

Өөн школаа тимнелген хакас тілінің методика чөптері Федеральной хазна үгредіг стандарттары (ФГОС , 2010 ч.) хоостыра пазылған. ФГОС-та көрілген үгренчїлернїң пілістерін төремїл тилїдер паза оларны үгренїсте аймах-пасха саринаң тоғындырар көнїгестер пирчең өөн сағыс методика чөптерїнде тиксі апарылча паза пастағлығ школанаң палғалыс санға алылча.

Пу методика чөптері хоостыра үгретчїлерге тоғынчаң үгредіг программаларын тимнїрі көрїлче. Методика чөптерїнде «Хакас тілі» үгредіг предметтїң хайди даа прай үгренер чардығы көрїл парған, че олох туста үгретчєе, таллап, пос көргенїнең тоғынчаң ондай пїрїлче. Үгредіг программаларда үгретчєе үгредіг материалларының изерїзїн, частарын пос ондайли көрїп, аны толдырчаң ондайларнаң табарға чарадылча.

Өөн школаа тимнелген хакас тілінің методика чөптерїнде пастағлығ школаа тимнелген методика чөптерїнде көрїлчеткен үгренчїлернїң көнїгїстерін прай саринаң тилїтчең паза аймах-пасха тоғыстар апарчаң ондайлар аннаң аңдар пиктелчелер паза тиреңнедїлчелер. Олох туста өөн школаның программасы содержаниезї хоостыра пос ондайлығ паза тирең, анда үгренчїлернїң психологиязы паза частары санға алылча.

Программада «Хакас тілі» предметтїң пөгїні аймах-пасха синнерде көрїл парған:

— полған на ўгренчінің ўгреніс салтарлары (личностнай) хоостыра;

— ўгреніс салтарларын тузалан полчатханы хоостыра (метапредметнай);

— «Хакас тілі» алынча предмет полчатханы хоостыра (предметнай).

«Хакас тілі» предметтің өөн тиксі ўгредігнің пөгінін толдырарына хозымы.

Хакас тілі — тилекейдегі тіллернің пірсі, хакас чонның тілі, Хакас республиказының ікінчі хазна тілі. Ол чонның тіл алысчаң, аның төлдең төлге чыылған пілізін, сағыс-көгізін, хайраллап, өсчеткен төлге читірчең тирии полча. Төреен тілні өтіре пілгені, аннаң пос тузаланғаны хакас кізее пос чонының чардығы полчатханын пілінерге польсча паза ағаа чуртаста, тоғыста, чайаачыда ізестіг төстетг полча. Аннаңар, хакас тіліне ўгредер сурығларны наа, сағамғы халых чуртасха килістіре пөгіп, аның практика сарин чахсыландырып, полған на уроктың түзімін көдірерге кирек.

Федеральной хазна ўгредіг стандарттары хоостыра, ортымах школада ўгренчеткен олғаннарны төреен тілнең чуртаста тузаланарға ўгредері, тіл науказынаңар пик пілістер аларға көніктірері полча. Өсчеткен төл төреен тіл пользыинаң пос чонының муңар чыл чыылған сағыс-көгізінең, чуртас-хонығынаң аның культуразы, тархыны, пазылбин пүткен чайаачызы паза хоос литературазы пастыра танысча паза тіл чонны пір чон полчатханын киречілепчеткенін сизінче. Төреен тіл ідөк паланың чон аразында кибірли тудынарының төстее полча. Аннаңар хазна ўгредіг стандарттары пос тіліне ўгредеріне улуғ хайығ айландырча паза ўгредіг киреенде наа ондайларнаң тузаланар, тоғынар көстетглер пирче.

Федеральной хазна ўгредіг стандарттары хоостыра пос тілін ортымах школада ўгреннерінің пөгіннері мындағ полчалар:

— төрсен тілні аарлиры паза хайраллиры, ағаа чонның культуразының чардығы чіли теелерге үгре-дері; пос тілін чонның тіл алысчаң өөн тирии чіли оннандылары паза чуртас-хоныхта аймах-пасха піліс алчаң ондайларның пірсі полчатханын сизіндірері; төрсен тілнің сілиин, пайын, тадиин оннирға үгредері;

— пос тілін олаңай чуртаста паза үгредіге тіл алызыр ондай чіли тузаланары; тіл алыс полары, тіл алызарға тимде полары паза тіл алызарын пос алынча тилідерге кирексіністіг полары; өөн үгредіг паза үгре-ністе аймах-пасха саринаң тоғынар көнігістер алары, оларнаң тузаланары (тоғыстың пөгінін турғыс полары, тоғысты план хоостыра толдырары, чоохты сизінері паза түзедері; сөстіктернең, Интернетнең тоғынары; пилен текст хоостыра пирілген тоғысты толдырары паза ан. пасх.);

— хакас литература тілінің пүдізін, стильлерін, синін паза аның законнар хоостыра чуртапчатханын сизінері, аннаңар піліс алары; тілнің оңнағларын та-ниры, үзүрері, тиннестірері паза паалиры; пазылған паза олаңай чоох культуразын пілері паза оларнаң тузаланары; тілнің пайынаң аймах-пасха чоохха киліс-тіре кибірли тузаланары; постың сөстіг пайын пайыда-ры паза тілнің аймах-пасха грамматика формаларынаң орта тузаланары; алған пілісті чоохта паза пічікте орта, килістіре паза кибірли тузаланары.

II. «ХАКАС ТІЛ» ҮГРЕДІГ ПРЕДМЕТТІҢ ТИКСІ ЧАРЫДИИ

(Общая характеристика учебного предмета)

«Хакас тілі» үгредіг предметі науканың «Филоло-гия» пөлігіне кірче. Ол үгренчілернің чоохтасчаң син-нерін, тіл паза культура саринаң пілістерін тузаланчаң көнігістерін төстепче, тіл саринаң сағын полчатханын

тилітче; үгренчілерні пос чонының пай культуразынан, чуртас-хонығынаң таныстырча паза оларға чонның чардығы полчатханын пілінерге полысча.

Ортымах школада хакас тіліне үгредерінің содержаниезі «Хакас тілі» предмет тиксі үгредігде пос алынча предмет полчатханынаң паза предметче алған пілісті үгредіг киреенде ле нимес, че тиксі чуртаста тузаланарға үгредіп алар (метапредметнай) пөгіннернең палғалыстығ. Пу пөгіннерні толдырғаны үгренчілернің чоохтасчаң синнерін, тіл паза культура саринаң пілістерін тузаланчаң көнігістерін төстеп алар ондай пирче.

Үгренчілерні пос тілінең чоохтанар паза пазар көнігістерге үгредері аймах-пасха ондайларнаң апарылары көрілче:

— үгренчілерге орта хығырар, пазар паза танығлар турғызар пик көнігістер пирері; тілнің сидік сурығларын оңарары, постың көрізін паза сағызын чарыт пілері; пирілген текстті кибірли хығырары, үзүрері паза посха кирек піліс алып алары, аны оңарары паза тузаланары;

— хакас тілінеңер пілістерін аннаң андар тиреңнедері (үгренчілернің сөстіг пайын алғыдары, тілнің грамматика пүдізінеңер, синінеңер пілістерін тиреңнедері паза ан. пасх.).

Үгренчілернің пос тілінеңер пілістерін пиктирі мындағ ондайлар хоостыра көрілче:

— тілнің пүдізін, тилизін, тоғынчатханын оңниры;

— тіл науказының оңнағларынаң паза өөн пөліктерінең танызары;

— хакас литература тілінің синнерін пілері;

— үгренчеткеннернің чооғын грамматика саринаң чахсыландырары паза оларның сөстіг пайын пайыдары;

— тілнің оңнағларын үзүрер паза паалир көнігістерін төстирі;

— пос тілін сизінері, оңниры;

— хакас тілінең, пілініп, пос чоохтанар көнігістерін тилідер үчүн, пос тілінеңер піліс алып, аны системаа ағылары;

— хакас тіл науказынаңар, аның тархынынаңар, тилизінеңер; түрк тіллерінің істезігчілерінеңер піліс алары;

— хакас тілінің чуртастағы тузазынаңар, аның түрк паза пасха даа тилекей тіллерінің аразындағы орнынаңар пілістерін алғыдары.

Ўгренчілерні төреен тілнің чонның чуртас-хоньынаң палғалыстығ полчатханын сизіндірері учебниктерде пирілчеткен чонның чуртас-хоньынаң, аның культуразынаң, тархынынаң, пазылбин пўткен чайаачызынаң паза хоос литературазынаң палғалыстығ аймах-пасха тексттер хоостыра паза аннаң даа пасха тоғыстар пастыра апарылча. Андағ тоғыстар ўгренчілерге чонның сағыс-көгізін, хылығын, кибірли тудынызын, тіл чонны пір чон итчеткенін сизінерге паза тіл чонның тархынынаң пик палғылыстығ полчатханын оңнирға полысча.

Ўгренчілернің пілістерін төреміл тилідерге паза ўгреністе аймах-пасха саринаң тоғынар көнігестер аларға ўгредіп алғаны олғаннарға чуртастың аймах-пасха ондайларында кирек пөгіннерні табырах, орта табарға полысча.

Ўгренчілернің тілнең орта тузалан полчатханын оларның аймах-пасха тоғыстар ит полчатханы, аны орта паалап пілчеткені киречілепче. Андар кірчелер:

— чоохтың аймах-пасха көрімнерінең тузалан полчатханы, арғыстарынаң паза улуғларнаң кибірли чоох алыс полчатханы; олаңай чоохты паза пазылған пічікті оңар полчатханы; постың сағызын ипти, толдыра читір полчатханы; чоохта паза пічікте хакас тілінең кибірли тузалан полчатханы;

— тоғыстың пөгінін турғыс полчатханы, аның изерізін сизін полчатханы, чарыт полчатханы паза, сурығ турғызып, ағаа аймах-пасха ондайларнаң (книга, Интернет паза ан. пасх.) нандырығ таап полчатханы.

Ўғренчїлернїң тїлнең тузалан полчатханы, тїлдеңер пїлістї тиреңнет полчатханы оларның тїлнїң пўдїзїн оңарып алғанынаң пик палғалыстығ. Аннаңар ўғредїгде олғаннарны тїл оңнағларын ўзўрерге паза сизїнерге кўнїктїрердең пасха оларны тїлнең чуртаста кибїрли тузаланаңа ўғрет салары оўн пўгїннернїң пїрсї полча.

III. «ХАКАС ТІЛІ» ПРЕДМЕТТІҢ ТИКСІ ЎГРЕДІГ ПЛАНДАҒЫ ОРНЫ

(Описание места учебного предмета в учебном плане)

«Хакас тїлі» предмет ортымах школада 5–9 класс-тарда хайди даа ўғренер предмет чїли ўғренїлче. Предметке прай 490 час пирїлче. Ол санда хакас тїліне 5–9 класстарда ўғренїрене частар пїди ўлестїрїлче:

5-чї класс — 140 ч;

6-чы класс — 140 ч;

7-чї класс — 70 ч;

8-чї класс — 70 ч;

9-чы класс — 70 ч.

Программа ортымах школаның ўғредїг планына килїстїре пазылған.

IV. ПОЛҒАН НА ЁГРЕНЧІНІҢ ПРЕДМЕТТІ ЁГРЕНГЕН ХООСТЫРА, ЁГРЕНІС САЛТАРЛАРЫН ТУЗАЛАН ПОЛЧАТХАНЫ ХООСТЫРА ПАЗА ПРЕДМЕТЧЕ ЧИДІГЛЕРІ

(Личностные, метапредметные и предметные результаты освоения учебного предмета)

«Хакас тілі» предметті өөн школада ёгренгенінің салтарлары Хазна ёгредіг стандарттарында көріл парғаннар.

«Хакас тілі» предметті өөн школада ёгренген соонда полған на ёгренчі пілерге кирек:

— хакас тілінің хакастарның чуртазындағы туазын паза аның Хакас Республиканың халых-хоных чуртазындағы орнын;

— хакас тілінің пос чонының паза тиксі тёрк чоннарының культуразының чардығы полчатханын;

— төреен тіл чонның сағыс-көгізінең, чуртас-хонығынаң, аның пос ондайлығ культуразынаң пик палғалыстығ полчатханын;

— хакас тілінің пос ондайлығ, пай тіл полчатханын паза аны хайраллирға кирек полчатханын;

— тіл чонны пір чон полчатханын киречілепчеткен культураның чардығы полчатханын;

— төреен тіл кізінің чон аразында кибірли тудынарының паза чоох апар полчатханының төстее полчатханын.

Өөн школаның программазы хоостыра «Хакас тілі» предметті ёгренгеннер тілнең тузаланаар мындаг салтарларға чидерге киректер:

— чоох апарарының прай көрімнерін пілерге (хығырарға паза орта ённендіреге):

— пазылған пічікті паза олаңай чоохты оннирға;

— искен алай хығырған нименің өөн сағызын алай кирек чардығын таап поларға;

— искен нимені толдыра, хысхачахти алай таллап читір поларға;

— аймах-пасха жанрлардаң алылған паза стильлернең пазылған тексттернің өөн сағызын паза стильін таап пілерге;

— аймах-пасха сөстіктернең, книгаларнаң, Интернет материалларынаң паза ан. пасх. тузаланып, кирек материаллар таап, орта тузалан пілерге;

— чоохтағы нимелерні тіл, стиль саринаң тиңнестір пілерге;

— тексттің пүдізін пілерге паза өөн сағызын табарға, аны чардыхтарға чарарға, чарыдарға;

— чоохтазарға паза пазарға:

— пос алынча алай класснаң хада идер тоғыстың пөгінін, аның изерізін оңнирға, тоғыс хоостыра чидіглерні паспин паза пазып паалап поларға;

— искен алай хығырған текстті план, конспект хоостыра, чоохтап алай аннотация пазып читір поларға;

— пирилген жанр, чоох ситуациязы хоостыра, паспин алай пазып, аймах-пасха стильлернең тузаланып, тексттер пүдірерге;

— постың сағызын, пазып алай паспин, иптiг читір поларға;

— пір паза ікі кізі чооғының аймах-пасха көрімнерінең тузалан поларға;

— чоохта хакас тілінің орта чоохтанар оңдайларынаң, аның сөстіг пайынаң, грамматика паза стиль синнерінең, пічік пасчатса, орта пазарынча паза танығлар турғызарынча синнернең орта тузаланарға;

— чоохтазығда тілнің прай оңдайларын кибірли тузаланарға;

— постың чооғын сизінерге, паалап поларға, чоохта иділген алчаастарны тузында түзедерге; пос пасхан текстті чахсыландырарға паза түзедерге;

— улуғ нимес искиріглернең арғыстарының алынында чоох тут поларға; постың сағызын читіріп, аны киречілеп, талазығларда паза үзүріглерде аралазарға;

— алған пілісті, көнігістернең чуртаста тузалан поларға, хакас тілі предметче алған пілістернең, пасха предметтер үгренчетсе, тузалан поларға;

— аймах-пасха чоннар аразында пос чонының ки-бірли тудынызынаң тузаланарға.

«Хакас тілі» предметті үгренген хоостыра үгрен-чілернің салтарлары полчалар:

— тілнің тузазынаңар, хакас тілінің пос чонының тіл алысчаң тирии паза Хакас Республиказының хазна тіллерінің пірсі полчатханынаңар, чонның тілінің паза культуразының палғалыстығ полчатханынаңар, тілнің чонның чуртазындағы тузазынаңар оңнаныстары;

— төресең тілнің гуманитарнай наукалардағы орнын паза аның үгредігдегі тузазын оңарчатханы;

— тілдеңер піліс ал полчатханы, тілнің чардыхтары-ның, аның оңнағларының удур-төдір палғалыстығ полчатханын пілчеткені;

— тілнің өөн оңнағларынаң таныс полчатханы: тілдеңер наука паза аның чардыхтары; тіл паза чоох, чоох алызары, пазылған паза пазылбаан чоох; пір кізінің чооғы, ікі кізінің чооғы паза оларның көрімнері; чоох ситуациязы; олаңай чоох, наука, публицистика, тоғыс стильлері, хоос литератураның тілі; чоохтың көрімнері; текст, тексттің көрімнері; тілнің өөн единицалары, оларның пілдіріглері паза чоохта тузаланчаң пос оң-дайлары;

— хакас тілінің сөстіг пайынаңар паза фразеоло-гиязынаңар, литература тілінің синнерінеңер, чоох алысчаң синнердеңер піліс алып, оларнаң чоохта туза-лан полчатханы;

— тілнің өөн оңнағларын, грамматика категорияларын таниры паза оларны үзүрері, аймах чоох ситуациясында оларнаң килістіре тузалан пілчеткені;

— сөстерні аймах-пасха саринаң (тапсағлар, пүдізі паза пүдірізі, морфология), сөс пірігістерін паза чоохтағларны синтаксис саринаң, текстті прай саринаң (пүдізі, өөн пілдіріглері, стиль, тіл саринаң, тілнің хоос оңдайларын тузаланчатханы хоостыра) үзүріп пілчеткені;

— төөй паза чағын тузалығ сөстернің, грамматика формаларының чоохтағы тузазын оңниры паза оларны постың чооғында ипти тузалан полчатханы;

— пос тілінің пай, сіліг початханын оңниры, хоос литературадаң алылған текстті үзүрчетсе, чоохтың иптiг паза кибірліг полчатханын сизініп пілчеткені.

V–VI. «ХАКАС ТІЛІ» ПРЕДМЕТТІҢ ӨӨН СОДЕРЖАНИЕЗІ ПАЗА ТЕМАЛАР ХООСТЫРА ЧАРЫЛЧАТХАНЫ

(Содержание учебного предмета и общее тематическое планирование)

«Хакас тілі» предметтің үгренчілерні пос тілінең чоохтанар паза пазар көнігістерге үгредеріне, пос тілінеңер пілістерін пиктиріне, үгренчілерні пос тілінің чонның чуртас-хонығынаң палғалыстығ полчатханын сизіндіреріне көстегліг полчатханы программаның пүдізінде көріл парған. Олар мындағ оңдайларнаң пирілчелер:

— пос тілінең чоохтанар паза пазар көнігістерге үгретчең тіл материаллары;

— пос тілінеңер пілістерін пиктиріне чарыдылған тіл материаллары;

— пос тілі чонның чуртас-хонығынаң, тархынынаң

палғалыстығ полчатханын сизіндіреткен материаллар.

Пос тілінең чоохтанар паза пазар көнігістерге үгретчең тіл материаллары программада прай даа темалар хоостыра парчалар, че иң алғым «Чоох паза чоох апарары», «Чоох алғыдары», «Текст», «Тілнің стильлері» пөліктерде көрілче.

Пос тілінеңер пілістерні пиктиріне чарыдылған тіл материаллары тілнің пүдизін паза пос ондайли тоғындырчатхан тіл единицаларын көзітчеткен мындағ пөліктерде пирилче: «Тілдеңер тиксі оңнағ», «Фонетика паза орта адиры», «Сөс пүдізі», «Орта пазары», «Тілнің сөстіг пайы», «Фразеология», «Морфология», «Синтаксис паза танығлар турғызары», «Чоох культуразы».

Пос тілінің чонның чуртас-хонығынаң, тархынынаң палғалыстығ полчатханын сизіндіреткен материаллар ідөк прай пөліктерде пирилче, че өөн хайығ «Тіл паза культура» пөлікте айландырылча.

Ұгредіде үгренчілерні пос тілінең чоохтанар паза пазар көнігістерге үгредері, пос тілінеңер пілістерін пиктирі, үгренчілерні пос тілі чонның чуртас-хонығынаң палғалыстығ полчатханын сизіндірері удур-төдір пик палғалыстығлар, аннаңар олар пірге, хапсыра апарылчалар. Полған на пөлікті үгренчетсе, үгренчілер хайдағ-да піліс, көнігіс алғанынаң пасха чоохтанар, чоох апарар ондайларын пиктепчелер паза тілдеңер пілістерін алғытчалар. Ол ондайнаң, тілдеңер піліс алары паза аннаң кибірли тuzаланары предметче тиксі пик палғалыстығ парча. Аннаңар үгретчее, үгренчеткен олғаннарның синін, оларның пілістерін санға алып, үгренілчеткен тілнің пөліктерінің изерізін паза оларны үгренерге көріл парған частарның санын алыстырарға чарир.

5-чi КЛАСС (140 ч)

ТІЛ — КІЗІЛЕРНІҢ УДУР-ТӨДІР ПІЛІЗЕР ТИРИИ
(хакас чооғының сілии, хоос оңдайлары паза кибірли
пүдізі) (3 ч)

I–IV КЛАССТАРДА ИРТКЕНІН ХАТИРЫ (5 ч)

Тапсағ паза буква. Узун гласнайларны орта пазары.
Сөс пүдізі. Сөс пүдірчен, хубулдырчаң хозымнар.
Хатығ паза нымзах сөстерге хозым хозары.
Чоох чардыхтары.

СИНТАКСИС ПАЗА ТАНЫҒЛАР ТУРҒЫЗАРЫ (21 ч)

I. Сөс пірігізі. Сөс пірігізіндегі өөн сөс паза аны
чарытчатхан сөс.

Чоохталчатхан чоох хоостыра чоохтағларның пө-
ліктері: искірігіліг, сурығылығ, күстегліг.

Чоохтағларның үн хоостыра пөліктері хысхырым-
ның паза хысхырымның нимес полчатханы. Чоохтағлар
соонда танығлар турғызары.

Чоохтағның өөн (подлежащай паза сказуемай) паза
ікінчі орынның (толдырығ, чарытхы, обстоятельство)
членнері.

Тараңхай паза тараңхай нимес чоохтағлар. Төөй
членніг чоохтағлар, олардағы танығлар.

Айланыс, аны танығларнаң чарары.

Хадыл чоохтағлар, оларның пілдірігілері (ікі алай
аннаң көп грамматическай өөннің). Союзтығ паза союз
чох чоохтағлар. Хадыл чоохтағларның чардыхтарының
аразында танығ турғызары.

Көні чоох, аның хыриндағы танығлар.

Ікі кізінің (диалог) паза көп кізінің (полилог) чооғы.

II. Искірігіліг, сурығылығ, күстегліг паза хысхырымның
чоохтағларны орта хығырары.

Төөй членніг паза айланыстығ чоохтағларны орта
хығырары.

III. Пазып паза паспин чоохтанары.

Ікі паза көп кизінің чооғы. Тексттің өөн сағызы. Кибірліг чоох. Пічік (письмо) — тексттің көрімі.

ТІЛ СИСТЕМАЗЫ

Фонетика. Орта пазары. Иптіг чоохтанары (21 ч)

1. Фонетика—тілденер науканың чардығы. Тапсағ — тілнің единицазы. Чоохтың тапсағлары: гласнай паза согласнай. Тіл алындағы паза тіл соондағы гласнайлар. Гласнайларның гармониязы. **И** паза **ии** гласнайларның хатығ паза нымзах сөстерде киректелчеткені.

Пір паза ікі букванаң таныхталчатхан узун гласнайлар, оларны пасхалиры.

Согласнай тапсағлар: үннің паза туных. Согласнайларның ассимиляция законы.

Согласнайларның алызығлары. Хос согласнайлар, оларны орта пазары.

Орыс тілінең кірген сөстердегі туных согласнайларның алызығлары.

Тапсағларны пічікте пазары; алфавит.

Е, ё, я, ю букваларны орта пазарын үзүрері. Орфография сөстіктері.

II. Чоохта хатығ паза нымзах, узун гласнайлығ паза ікі төөй согласнайлығ сөстерні орта адиры. Орфография сөстігінең тузалан пілері.

III. Тексттің көрімнері: искіріг паза чарыдығ.

Лексика. Иптіг чоохтанары (14 ч)

I. Лексика — тілденер науканың чардығы. Сөс — тілнің единицазы. Сөс паза аның тузазы. Пір паза көп тузалығ сөстер. Сөстің көні паза пасха тузада киректелчеткені.

Омонимнер. Синонимнер. Антонимнер.

II. Хакас-орыс, орыс-хакас, синонимнер, антонимнер, омонимнер сөстіктерінең тузалан пілері.

III. Пирілген текст хоостыра чоох пүдірері, аны чардыхтарға чарары. Хоос хоостыра (тілнің хоос ондайларынаң тузаланып) чоох пүдіріп пілері.

Сөс пүдізі. Сөс пүдірізі. Орта пазары. Иптіг чоохтанары (14 ч)

I. Сөс пүдізі паза пүдірізі — тілденер науканың чардығы. Хозым — сөстің иң кічіг чардығы. Сөстернің пүдірізі паза хубулызы.

Сөстің төстігі паза хозымнары. Сөс пүдірчең, форма пүдірчең паза сөс хубулдырчаң хозымнар. Пүтпесен паза пүткен сөстер. Пір төстіктіг сөстер.

Орфография — тілденер науканың чардығы. Орта пазар правилолар.

II. Орфография сөстігінең тузалан пілері.

III. Паалап чоохтан пілері (рассуждение), аның пүдізі паза көрімнері.

ГРАММАТИКА

Морфология. Орта пазары. Иптіг чоохтанары (46 ч)

ПОС АЛЫНЧА ПАЗА ПОЛЫЗЫҒЛЫҒ ЧООХ ЧАРДЫХТАРЫ

Адалыс (15 ч)

I. Адалыс — чоох чардығы. Адалыстың чоохтағдағы орны. Пүтпесен паза пүткен адалыстар. Тіріг паза тіріг нимес нима-нооларны таныхтапчатхан адалыстар. Собственной паза нарицательнай адалыстар. Тағсуғларның, хазналарның, аал-городтарның, орамнарның аттарын, ұлүкүннер, тархын хорығларының аттарын улуғ буквадаң пазары. Книгаларның, газеталарның, журналларның, кинофильмнернің, спектакльларның,

литература паза музыка произведениелерінің аттарын улуғ буквадаң пазары, оларны кавычкаа алары.

Адалыстың падежче паза санча хубулызы. Г, г, ц тапсағларның пирілгі падежте ікі гласнай аразында түс халчатханы.

II. Сығынғы паза пүдіргі падежтернің тузаларын пасхалары. Падеж хозымнарын орта пазары.

Чоохта, сөстерні хати-хати адабас үчүн, синоним-нернең орта тузаланары.

III. Паалап чоохтанчатса (рассуждение), киречілеп паза чарыдып пілері.

Пілдіріс (15 ч)

I. Пілдіріс — чоох чардығы. Пілдірістің чоохтағдағы тузазы. Пүтпеең паза пүткен пілдірістер.

Пілдірістің предмет тузалығ пол полчатханы. Предмет тузалығ пілдірістернің падежче паза санча хубулызы.

II. Чоохта чағын паза тоғыр тузалығ пілдірістернең тузаланары.

III. Аң-хустарны чарыдары. Чарыдығ тексттің пүдізі паза стиль хоостыра көрімнері.

Иділіс (16 ч)

I. Иділіс — чоох чардығы. Иділістің чоохтағдағы орны. Пүтпеең паза пүткен иділістер.

Иділістің іле нимес формазы (-арға, -ерге, -рға, -рге). Иділістің итірчеткен паза итірбинчеткен формалары, оларның пүтчеткені. Иділістің көрімнері. Иділістің тустары.

II. Чоохта чағын паза тоғыр тузалығ иділістернең тузаланары.

III. Чоохтаңар оңнағ, аның пүдізінің паза стильінің пос оңдайлары. Постаңар сын чоох пүдірері. Полталығ (сюжеттіг) хоосча чоох пүдірері.

ТІЛ ПАЗА КУЛЬТУРА (4 ч)

Хакас тілінең кибірли чоохтанары.

ИРТКЕНІН ХАТИРЫ (2 ч)

**ПРЕДМЕТТИ ҮГРЕНЕРІНЕ,
ЧООХ АЛҒЫДАРЫНА, ПРОЕКТНАЙ ТОҒЫСТАР
ТОЛДЫРАРЫНА ХОЗА КӨРІЛГЕН
ЧАСТАР — 10 ч**

Проекттернің темалары: «Хузух ағазы», «Чатхан», «Минің арғызым/арғыстарым», «Салбыхтағы күргеннер», «Чир-чайаан хысхыда», «Тун пайрам», «Ырла, хайчы», «Күрес — чон спортының көрімі», «Хакас тілі — өбекелерімнің тілі» паза аннаң даа пасхалары (үгретчинің көргенінен).

6-чы КЛАСС (140 ч)

**ХАКАС ТІЛІ — ХАКАС РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ХАЗНА ТІЛІ (2 ч)**

5 КЛАССТА ИРТКЕНІН ХАТИРЫ (5 ч)

Чоох тапсағлары. Гласнайларның төйилелчеткені.

Сөс пүдізі паза пүдірізі.

Адалыс, пілдіріс, иділіс чоох чардыхтары.

Текст. Текстті чардыхтарға чарары. Хазна-тоғыс стили, аның пос ондайлары.

**ЛЕКСИКА. ФРАЗЕОЛОГИЯ. ИПТИГ
ЧООХТАНАРЫ (16 ч)**

I. 5-чі класста ирткенін хатиры. Хакас тілінің сөстіг пайы. Тоң хакас сөстері. Пасха тілдең кірген сөстер. Тиксі тузаланылчатхан сөстер. Тоғыснаң палғалыстығ сөстер. Диалекттерде киректелчеткен сөстер. Стил саринаң пасхалалчатхан сөстер. Иргілен пар-

ған сөстер. Наа сөстер. Хакас тілінің лексиказының пайыпчатханы.

Фразеология — тілдеңер науканың чардығы. Сөстернің пос паза пик палғалызы. Пик палғалыстығ сөс пірігістерінің өөн пілдіріглері. Стилс саринаң пасхалалчатхан фразеологизмнер. Пик палғалыстығ сөс пірігістерінің төріпчеткені.

I. Хакас-орыс сөстігінең пасха тілдең кірген паза диалект сөстерін табары. Иргілен парған, тоғыснаң палғалыстығ сөстерні пасхалиры. Фразеологизмнернең чоохта тузалан пілері.

II. Сочинение пазарға материал чыыры. Пірілген текстті хысхачахти чоохтап пілері.

III. Тура істін хоости пазары. Пазылар тексттің пүдізін, тіл ондайларын көрері. Сочинение материалын пір ондайға ағылары, хадыл план пүдірері. Пірілген текстті кизекти таллап чоохтиры.

ГРАММАТИКА (86 ч)

МОРФОЛОГИЯ. ОРТА ПАЗАРЫ. ИПТИГ ЧООХТАНАРЫ

Адалыс (18 ч)

I. Адалыстаңар 5-чі класста ирткенін хаиры. Адалыстың тартылғы формазы. Тартылғы форманың сырай хозымнары. Тартылғы формада турчатхан адалыстарның хубулызы (тартылғы хубулыс). Пасха тілдердең кірген сөстернің тартылғы формазы паза хубулызы. Тартылғы формадағы сөстерні орта пазары.

Адалыстарның сказуемай формазы. Аның хубулызы. Адалыстарның текст пүдірерінде араласчатханы.

II. Адалыстарның олаңай паза тартылғы хубулыстарын пасхалап пілері. Оларнаң чоохта орта тузаланары.

Ш. Чон алнында тутчатхан чоохты аймах сфераларда тузаланары.

Пілдіріс (17 ч)

I. 5-чі класста пілдірістеңер ирткенін тиксі хатыры. Хадыл пілдірістер, оларның тузалары паза орта пазары.

Пілдірістернің тузалары хоостыра көрімнері: қасстволығ, тесізгіліг, тартылғы.

Пілдірістің текст пүдірерінде араласчатханы.

II. Пілдірістернің толдыра нимес формадын, тиңнестіріс паза тыыдыс формаларын орта пүдіріп пілері.

Чоохта чағын паза тоғыр тузалығ пілдірістернең тузалан пілері.

III. Чир-чайаанны хоости пазары. Пасчаң тексттең чир-чайаанны хоостапчатхан кизектерні таллап чоохтиры. Хоостағы чир-чайаанны сомниры.

Числительнай (14 ч)

I. Числительнайларны пастағлығ класста үгренгенін хатыры.

Числительнай — чоох чардығы. Числительнайның чоохтағы тузазы.

Числительнайларның тузазы хоостыра пөліктері: сан, изертіс, чыылыс, чағыннас, пөліс, унах. Олаңай паза хадыл (піріккен хадыл, палғалыстығ хадыл) числительнайлар. Числительнайларның текст пүдірерінде араласчатханы.

Предмет тузалығ числительнайлар, оларның хубулызы.

II. Числительнайларны тузалары хоостыра пасхалап, оларнаң орта тузалан пілері. Числительнайларны орта пас пілері.

III. Чонға айланыс, аның пүдізі, тіл ондайлары.
Санның текстті чоохтап пілері.

Местоимение (15 ч)

I. Местоимение — чоох чардығы. Аның чоохтағы тузазы, Местоимениелернің тузазы хоостыра пөліктері. Местоимениелернің хубулызы. Местоимениелернің текст пүдірерінде араласчатханы.

Местоимениелерні орта пазары. Местоимениелернің пірге, алынча паза дефис пастыра пазылчатханы. Местоимениелернің падеж хозымнарын орта пазары.

II. Чоохтағларны паза тексттің чардыхтарын палғалыстырарында местоимениелернең орта тузалан пілері.

III. Сағын таап алған паза полталығ хоосча чоох; аның пүдізі, пос ондайлары.

Иділіс (22 ч)

I. Ирткенін хатиры.

Хадыл иділістер, оларның пүдізі, орта пазары.

Иділістің көп хатағлығ формазы, аның пүдізі, орта пазары.

Иділістің залогтары, оларны пүдірчең хозымнар. Залог хозымнарын орта пазары.

Иділістің хубулчатхан формалары (наклонение: изъясительной, күстечең, сослагательной, молчастығ, хыныстығ), оларның пүдізі, сырайча паза санча хубулызы. Изъясительной наклонениенің тус формалары, оларның пүдізі, хубулызы, орта пазары. Иділістің текст пүдірерінде араласчатханы.

II. Иділістің тус формаларынаң чоохта тузалан пілері. Иділістің хубулчатхан формаларынаң текстте орта тузалан пілері.

Ш. Искен ниме хоостыра чоох пазары, аның пүдізі, тіл оңдайлары. Пирілген текстті, матырларның сырайларын алыстырып, чоохтиры.

СИНТАКСИС (12 ч)

I. Төөй членнерні палғалыстырчаң оңдайлар. Төөй членнерні танығларнаң чарары. Союзтығ хадыл чоохтағлар. Текст, аның темазы паза өөн сағызы.

II. Төөй членнің чоохтағларны орта пүдірері. Оларнаң текстте орта тuzаланып, танығларны орта турғызары.

III. Көрген паза искен ниме хоостыра чоох пазары, аның пүдізі, тіл оңдайлары. Пирілген текстке, план пүдіріп, матырларның сырайларын алыстырып, чоохтиры. Танығларны үннең орта көзідіп, чоохта орта чарары.

ТІЛ ПАЗА КУЛЬТУРА (5 ч)

I. Хакас тілінең кибірли чоохтанары, тілнің тархынынаң танызары.

II. Чоохтағларны орта пүдірері, хығырары. Аймахпасха чоохтағларда тілні сіліг, иптіг итчекен оңдайларны таап, үзүрері.

III. Пирілген текстке план пүдіріп, матырларның сырайларын алыстырып чоохтиры.

ИРТКЕНІН ТИКСІ ХАТИРЫ (2 ч)

**ПРЕДМЕТТІ ҰГРЕНЕРІНЕ, ЧООХ АЛҒЫДАРЫНА,
ПРОЕКТНАЙ ТОҒЫСТАР ТОЛДЫРАРЫНА
ХОЗА КӨРІЛГЕН ЧАСТАР — 12 ч**

Проекттернің темалары: «Диалект сөстері», «Чыл пазы», «Хакас ибі — чонның кибірліг чурты», «Хакас тілінің кабинеті», «Туған-чағыннарны таныхтапчатхан сөстер», «Иргілен парған сөстер»,

«Чонның хыйға сөстөрү», «Хакасияның хоосчылары», «Олар Илбек ада чаада араласханнар» паза аннаң даа пасхалары (үгретчинің көргөнінен).

7-чи КЛАСС (70 ч)

ХАКАС ТІЛІ — ТҮРК ТІЛЛЕРНИҢ ӨМЕЗИНДЕ (1 ч)

ИРТКЕНИН ХАТИРЫ (3 ч)

Иділістің грамматика категориялары.

Публицистика стили, аның жанрлары, тіл оңдайлары.

ГРАММАТИКА

МОРФОЛОГИЯ. ОРТА ПАЗАРЫ. ИПТИГ ЧООХТАНАРЫ

Причастие (9 ч)

I. Иділістенер 5, 6 класстарда алған пілістерні хатиры.

Причастие — иділістің хубулбинчатхан формазы. Причастиенің иділіске паза пілдіріске төөй сарилары. Причастиенің чоохтағдағы тузазы, аның текст пүдірерінде араласчатханы. Причастис кизектері, оларны танығларнаң чарары. Причастиенің тус формалары, оларның пүдізі паза орта пазары.

Предмет тузалығ причастиелер, оларның падежче, санча, сырайча хубулызы.

II. Причастиелерні пілдірістердең паза иділістердең пасхалап пілері. Причастиелернең паза причаствие кизектерінең чоохта орта тузаланары.

III. Кізінің тастындағы көрімін чарыдары: тексттін пүдізі, тіл оңдайлары, ол санда сомны чарыдарға киректелчеткен сөстер. Кізінің тастындағы көрімін сомнапчатхан текстті чоохтап пілері, аны кизекти таллап чоохтиры.

Деепричастие (8 ч)

I. Иділістенер 5, 6 класста алған пілістерні хатиры. Деепричастие — иділістің хубулбинчатхан формазы. Деепричастиенің чоохтағдағы тузазы, аның текст пүдірерінде араласчатханы.

Деепричастие кизектері, оларны танығларнаң чарары.

II. Деепричастие кизектіг чоохтағларны пүдір пілері.

III. Хоосча чоох.

Наречие (7 ч)

I. Наречие — чоох чардығы. Наречиенің чоохтағдағы тузазы, аның текст пүдірерінде араласчатханы. Пүтпесен паза пүткен наречиелер.

Наречиелернің тузазы хоостыра пөліктері.

II. Наречиелерні орта пас пілері. Чоохта чағын паза тоғыр тузалығ наречиелернең тузаланары. Наречиелерні пілдірістердең пасхалап пілері.

III. Действиелерні чарыдары: пүдізі, тіл оңдайлары. Действиее чарыдылған текстті чоохтиры.

ПОЛЫЗЫҒЛЫҒ ЧООХ ЧАРДЫХТАРЫ.

ИПТИГ ЧООХТАНАРЫ

Послелог (6 ч)

I. Послелог — ползығылығ чоох чардығы: послелогтың чоохтағдағы тузазы, текст пүдірерінде араласчатханы. Өөн паза тартылығ послелогтар. Послелогтарның пүтчеткен оңдайлары. Послелогтарның падежтернең устапчатханы.

II. Послелогтарны падежтернең орта палғалыстыр пілері. Чоохта сағыс хоостыра пасха-пасха послелогтарнаң тузаланары.

III. Хығырған нимені пос адынаң (1-ғы сырайдан) чоохтиры.

Союз (6 ч)

I. Союз — полызыҕлыҕ чоох чардыҕы. Союзтарның чоохтаҕдағы тузазы, аның текст пүдірерінде араласчатханы. Тиңни паза теести союзтар. Союз сөстөрү. Тиңни союзтарның олаңай паза хадыл чоохтаҕларда киректелчеткені, теести союзтарның — хадыл чоохтаҕда.

II. Союзтыҕ чоохтаҕларны орта хығыр пілері. Чағын тузалыҕ союзтарнаң чоохта тузалан пілері.

III. Талазыҕ апарып пілері, аның тіл ондайлары.

Кизегес (8 ч)

I. Кизегес — полызыҕлыҕ чоох чардыҕы. Кизегестің чоохтаҕдағы тузазы, аның текст пүдірерінде араласчатханы. Кизегестернің пөліктері. Орта пазары.

II. Чоохта кизегестернең тузаланып, кізінің сағызын, көннүн өтіре чоохтап пілері. Кизегестіҕ чоохтаҕларны орта хығырары.

III. Пирілген полта хоостыра чоох пүдірері.

Модальной сөстөр (3 ч)

I. Модальной сөстөрдөңөр оңнаҕ, оларның чоохтаҕдағы тузазы, аның текст пүдірерінде араласчатханы. Орта пазары.

II. Чоохта модальной сөстөрнең тузаланып, кізінің сағызын, көннүн өтіре чоохтап пілері. Чоохтаҕларны орта хығырары.

III. Пирілген план хоостыра чоох пүдірері.

Междометие. Табыстарга көөкчеткен сөстөр (3 ч)

I. Междометие — чоох чардыҕы, аның чоохтаҕдағы тузазы.

Табыстарга көөкчеткен сөстөр, оларны междометие-лердең пасхалиры.

Междометиелерні орта пазары паза танығларнаң чарары.

II. Междометиеліг чоохтағларны өтіре хығырары.

III. Ікі кізінің чооғын пүдірері.

СИНТАКСИС (4 ч)

I. Олаңай чоохтағ. Төөй членнің чоохтағлар. Чара турчатхан членнің олаңай чоохтағлар. Хадыл чоохтағлар. Көні чоох паза ікі кізінің чооғы.

II. Чоохтағларны өтіре хығырары.

III. Ікі кізінің чооғын пүдірері, орта хығырары.

ТЕКСТ (3 ч)

I. Текст, аның пүдізі паза чардыхтары. Абзац.

II. Чоохтағларны өтіре хығырары. Текстті ал-алынча чоохтағлардаң пасхалиры. Текстті ал-алынча чардыхтарға чарары.

III. Хоос литературадаң ал-алынча тексттерні чарары.

ТІЛ ПАЗА КУЛЬТУРА (3 ч)

I. Хакас тілінең кибірли чоохтанары, литературнай тіл паза диалекттер.

II. Аймах-пасха чоохтағларны орта, иптіг чоохтиры паза хығырары.

III. Хоос литературадаң алынча диалекттернен пазылған кизектер табары, оларны чарыдары.

ИРТКЕНІН ТИКСІ ХАТИРЫ (1 ч)

**ПРЕДМЕТТІ ҮГРЕНЕРІНЕ, ЧООХ АЛҒЫДАРЫНА,
ПРОЕКТНАЙ ТОҒЫСТАР ТОЛДЫРАРЫНА
ХОЗА КӨРІЛГЕН ЧАСТАР — 5 ч**

Проекттернің темалары: «Хакас тілінең сыхчатхан газета», «Хакасияның саблығ кізілері»,

«Соян-Сус ГЭС — Хакасияның сабланызы», «Рубай-лер», «Хакас писательлери», «Хакасияның тархынынан палғалыстыг чирлер», «Хакасияның чаачыларына чары-дылган хумартхы тастар», «Хакас тілінің пілігчизи» паза аннаң даа пасхалары (үгретчинің көргенинен).

8-чи КЛАСС (70 ч)

**ХАКАС ТІЛІ — ТИЛЕКЕЙДЕГІ ТІЛЛЕРНІҢ
АРАЗЫНДА (1 ч.)**

ИРТКЕНІН ХАТИРЫ (3 ч)

**СИНТАКСИС. ТАНЫҒ ТУРҒЫЗАРЫ. ИПТИГ
ЧООХТАНАРЫ**

Сөс пірігізі (3 ч)

I. 5-чи класста сөс пірігізіненер алған пілістерні хатиры. Сөстерні палғалыстырчаң ондайлар: примы-кание, тартылгы, согласование, управление.

Сөс пірігістерінің өөн көрімнері.

II. Сөс пірігістерінің палғалысчатхан ондайла-рын пілерге. Аймах-пасха сөс пірігістерін пүдір пілері. Өөн паза чарыдылгы сөстерні пасхалап пілері.

Олаңай чоохтағ (4 ч)

I. Чоохтағдаңар ирткенін хатиры. Чоохтағның тузазы, грамматической өөні. Сөстернің чоохтағдағы изерізі. Олаңай чоохтағ үні. Чоохтағда сағыс хоостыра өнетін хайылгы сөстер (логической ударение).

II. Сағыс хоостыра кирек сөстерні үннең көзідіп, чоохтағларны өтіг хығыр пілері.

III. Архитектура памятниктері хоостыра текст пүдірері, аның пүдізі, тіл ондайлары.

ІКІ ӨӨН ЧЛЕННІГ ОЛАҢАЙ ЧООХТАҒ

Чоохтағның өөн членнері (4 ч)

I. Өөн членнердеңер пілістерні хатиры.

Подлежащайның пілдірілчеткен оңдайлары. Сказуемай, аның көрімнері. Сказуемайның пілдірілчеткен оңдайлары. Подлежащайнаң сказуемайның аразында тире турғызары.

II. Подлежащайнаң сказуемайның аразында тиреліг чоохтағларны үннең орта хығыр пілері. Подлежащайны пасха-пасха сказуемайларнаң палғалыстыр пілері.

III. Кічіг чир-суғдаңар публицистика стильінең сочинение пазары.

Чоохтағның ікінчі орынның членнері (7 ч)

I. Ікінчі орынның членнердеңер пілістерні хатиры. Ікінчі орынның членнернің көрімнері. Толдырығ. Чарытхы. Приложение — чарытхының көрімі, аны танығларнаң чарары. Обстоятельство, аның тузазы хоостыра көрімнері.

Тиңнестіріг кизектері, оларның хыриндағы танығлар.

II. Приложениелерні паза тиңнестіріг кизектерін танығларнаң чар пілері.

III. Чон алнындағы чоох. Кічіг чир-суунаңар чон алнында чоох тут пілері.

Пір өөн членніг олаңай чоохтағлар (7 ч)

I. Пір өөн членніг чоохтағларның көрімнері. Сказуемай чардыхтығ чоохтағлар: сырайы іле көзіділген, сырайы іле көзіділбеен, сырайы көзіділбеен, сырайы тиксі көзіділген. Подлежащай чардыхтығ (адалыстығ) чоохтағлар.

Пір паза ікі өөн членніг чоохтағларның тузаы хоостыра төөй полчатханы, оларның текст пүдірерінде араласчатханы.

II. Чоохта төөй тузалығ пір паза ікі өөн членніг чоохтағларнаң тузалан пілері.

Адалыстығ чоохтағларнаң тусты паза орынны таныхтап пілері.

III. Пос темаа чоох пүдірері.

Толдыра нимес чоохтағлар (2 ч)

I. Толдыра нимес чоохтағлардаңар оннағ.

Толдыра нимес чоохтағларның ікі кізінің чооғында паза хадыл чоохтағларда киректелчеткені.

II. Ікі паза көп кізінің чооғында толдыра нимес чоохтағларнаң тузалан пілері.

III. Ікі кізінің чооғын пүдірері.

Чоохтағның төөй членнері (8 ч)

I. Чоохтағның төөй членнерін хатиры. Союзтарнаң паза үннең палғалысчатхан төөй членнер. Төөй паза төөй нимес чарытхылар. Төөй членнерні запятойнаң чарары.

Төөй членнерні тиксі адапчатхан сөстер, оларның хыриндағы танығлар.

II. Төөй членнерні тиксі адапчатхан сөстіг чоохтағларны орта хығыр пілері.

III. Хоос произведение хоостыра таластығ үзүріг идері.

Айланыс. Кирилген паза суғылған пүдірістер

Междометиеліг чоохтағлар (6 ч)

I. Айланыстаңар пілістерні хатиры. Тараңхай айланыс.

Кирилген пүдірістер, оларның тузазы хоостыра көрімнері. Суғылған пүдірістер (суғылыстар), оларның тілдегі тузазы. Междометиеліг чоохтағлар.

Айланыстарны, кирилген паза суғылған пүдірістерні танығларнаң чарары. Междометиеліг чоохтағлардағы танығлар. Чарчатхан паза пөлчеткен танығлар.

Айланыстарның, кирилген паза суғылған пүдірістернің текстте киректелчеткені, оларның тузазы.

II. Айланыстығ, кирилген паза суғылған пүдірістіг чоохтағларны орта хығыр пілері. Төөй тузалығ кирилген пүдірістернең тузалан пілері. Кирилген пүдірістер полызиинаң чоохтағларны паза тексттің чардыхтарын палгалыстыр пілері.

III. Халых чуртастың сурығларынча чон алнында чоох тудары.

Чоохтағның ікінчі орынның членнерінің чара турызы (8 ч)

I. Чара турыстанаң оңнағ. Чара турчатхан чарыгхы паза приложение. Чара турчатхан обстоятельство-лар, толдырығлар.

Чара турчатхан ікінчі орынның членнерні пөлчеткен танығлар.

II. Чара турчатхан ікінчі орынның членнің чоохтағларны орта хығыр пілері. Чара турчатхан ікінчі орынның членнернең чоохта тузалан пілері.

III. Кізіні паалапчатханы — тексттің көрімі; аның пүдізі, тіл ондайлары.

Көні паза тоғыртын чоох (6 ч)

I. Көні чоохтаңар паза ікі кізінің чооғынаңар пілістерні хатиры. Пасха кізінің чооғын искірчең оңдайлар.

Көні чоох істіндегі авторның сөстері. Көні чоохтағы танығлар. Тоғыртын чоох. Цитата, аның хырындағы танығлар.

Көні чоохтың текст пүдірерінде араласчатханы.

II. Көні чоохта авторның сөстерін орта хығыр пілері. Көні чоохты тоғыртын чоохнаң алыстыр пілері.

III. Ікі таныс кізінің омазын тиңестіреті. Андағ тексттің пүдізінің пос ондайы.

Чоох (3 ч)

I. Чоохтың көрімнері. Чоохтың стильлері. Публицистика стильінің жанрлары, оларның пүдізі паза тіл ондайлары. Репортаж. Статъя. Очерк.

II. Аймах-пасха стильнең пазылған чоохтарнаң тоғынары. Репортаж, статъя, очерктерні пасхалиры.

III. Публицистика стильінең пазылған чоох пазары. Піресе нимеденер репортаж алай очерк пазары.

8 КЛАССТА ИРТКЕНІН ХАТИРЫ (2 ч)

**ПРЕДМЕТТІ ҮГРЕНЕРІНЕ, ЧООХ АЛҒЫДАРЫНА,
ПРОЕКТНАЙ ТОҒЫСТАР ТОЛДЫРАРЫНА ХОЗА
КӨРІЛГЕН ЧАСТАР — 6 ч**

Проекттернің темалары:

«Чонның сөспектері», «Хай паза хайчылар», «Айтыс — тахпахчыларның мариин», «Чонның алыптығынымахтары», «Мин журналист поларбын», «Минің чирімнің саблығ чаачылары», «М. И. Боргояков — саблығ хакас тілчі» паза аннаң даа пасхалары (үгретчінің көргенінең).

9 КЛАСС (70 ч)

ТҰРК ТІЛЛЕРІ — ТИЛЕКЕЙДЕ (1 ч) 5–8 КЛАССТАРДА ИРТКЕНІН ХАТИРЫ (3 ч)

Тексттің стилін үзүрері. Аның чардыхтарының палғалысчатхан ондайлары.

ХАДЫЛ ЧООХТАҒ. ИПТИГ ЧООХТАНАРЫ

Хадыл чоохтағ (2 ч)

Союзытығ паза союз чох чоохтағлар.

Тиңни палғалыстығ хадыл чоохтағ (8 ч)

I. Тиңни хадыл чоохтағ, аның пос ондайлары. Тиңни хадыл чоохтағның чардыхтарын палғалыстырчатхан союзтар паза частицалар.

Тиңни хадыл чоохтағларның чардыхтарын чарчатхан танығлар. Авторның танығлары.

II. Тиңни хадыл чоохтағларны үн саринаң орта көзіт пілері.

III. Хоос произведениее, спектакльға үндезіг.

Теести палғалыстығ хадыл чоохтағ (17 ч)

I. Теести хадыл чоохтағ, аның пос ондайлары. Өөн паза хоза чоохтағлар. Өөн паза хоза чоохтағларны палғалыстырчаң ондайлар. Хоза чоохтағның турчатхан орны. Өөн паза хоза чоохтағларны танығнаң чарары. Хоза чоохтағларның көрімнері. Көп хоза чоохтағлығ теести хадыл чоохтағлар, олардағы танығлар.

Төөй тузалығ теести хадыл чоохтағлар, оларның текст пүдірерінде араласчатханы.

II. Чоохта чара турчатхан ікінчі орынның членніг олаңай чоохтағларнаң паза теести хадыл чоохтағларнаң орта тузалан пілері, оларны пасхалап пілері.

III. Тіл сурығларынча искіріг ит полары. Тоғысха кирек пічіктерні (автобиография, чарлағ, сурыныс пічии, искіріг пічии) пас пілері.

Союз чох хадыл чоохтағ (8 ч)

I. Союз чох хадыл чоохтағ, аның пос ондайлары. Союз чох хадыл чоохтағның чардыхтарының сағыс хоостыра удур-төдір теелізі. Союз чох хадыл чоохтағның чардыхтарын чарчатхан танығлар.

Союз чох хадыл чоохтағның текст пүдірерінде араласчатханы.

II. Союз чох хадыл чоохтағның чардыхтарын үннең орта читір пілері. Төйи тузалығ союзтығ паза союз чох хадыл чоохтағларнаң тузалан пілері.

III. Тіл сурығларына чарыдылған статьяча реферат.

Араластығ хадыл чоохтағ (7 ч)

I. Араластығ хадыл чоохтағларның пүдізі, оларда танығлар турғызары.

II. Араластығ хадыл чоохтағларнаң чоохта тузалан пілері.

III. Тіл сурығларына чарыдылған статьяча конспект идері.

ТІЛДЕҢЕР ТИКСІ ПІЛІСТЕР (6 ч)

I. Тілнің чон чуртазындағы тузазы. Тілнің өзізі. Хакас тілінің орыс тілінең палғалызы.

Хакас литература тілі, аның диалекттері паза стильлері. Хакас тілінің пайы, сілии, өтии.

Хакас тілі — хакас чоһының тілі, Хакас республиканың хазна тілі. Хакас тілі — түрк тілдерінің пірсі. Хакас тілі тилекей тілдернің аразында. Хакас пічии, аның тархыны.

Хакас тілінеңер наука, аның чардыхтары. Саблығ хакас тілчілері.

**ЛЕКСИКАДАҢ, ФОНЕТИКАДАҢ,
ГРАММАТИКАДАҢ, ОРТА ПАЗАРЫНАҢ,
ИПТИГ ЧООХТАҢ АЛҒАН ПІЛІСТЕРНІ ПІР ТИКСІ
ХАТИРЫ (10 ч)**

Тексттің пілдірігілерінеңер, палғалыстығ чоохтың темазынаңар паза өөн сағызынаңар, тексттің чардыхтарын палғалыстырчаң ондайлардаңар, чарыдығданар, үзүрігденер, тіл стильлерінеңер пілістерні пір синге ағылары.

Халых чуртас, кибір, литература темаларынча публицистика ондайлығ сочинение пазары.

Тархын паза хоос произведение темаларынча искірігі алай реферат тимнирі.

Тіл сурығларынча статьяны хысхачахти пазары.

9 КЛАССТА ИРТКЕНІН ХАТИРЫ (2 ч)

**ПРЕДМЕТТІ ҮГРЕНЕРІНЕ, ЧООХ АЛҒЫДАРЫНА,
ПРОЕКТНАЙ ТОҒЫСТАР ТОЛДЫРАРЫНА ХОЗА
КӨРІЛГЕН ЧАСТАР — 6 ч**

Проекттернің темалары: «Хакас чонның хыйға сөстері», «Минің хынған книгама», «Хакас тілі — тилекейде», «Казановкадағы музей», «Хакас чонның кибірлері», «Хакас театры паза аның ойынчылары», аннаң даа пасхалары (үгретчінің көргенінең).

VII. ҮГРЕДІГ ТИРИГЛЕРІНЕҢ ТУЗАЛАНАРЫ

**(Описание материально-технического обеспечения
образовательного процесса)**

Олғаннарны хакас тіліне үгретчетсе, тоғыста аймах-пасха тирігілернең тузаланарға кирек: көзідігі пособиелерінең, таблицаларнаң, аймах-пасха схемаларнаң, үгренчілерге таратчаң хоос материалларнаң, үгредігі фильмнернең паза ан. пасха.

Ўғредіг пособиелері паза учебник комплекс чіли тимнелчелер, аннаңар олар методика саринаң тиксі палғалыстығлар. Прай ўғредіг пособиелері ўғретчее олғаннарны пос алынча тоғындырчаң ондай пирчелер. Оларны хоостыра ўғренчілернің орта пасчаң, танығлар турғызар көнігістерін тыытчабыс, чоох алғытчаң пілістерін тилітчебіс; хакас тілін пасха предметтернен палғалыстырчаң ондай пирче. Че ўғретчі пілерге кирек: ўғредіг тиріглерінің өөні — учебник.

Грамматика паза чоох алғыдар уроктарында саблығ хакас хоосчыларның тоғыстарын килістіре тузаланза, ўғретчее ўғренчілернің сөстіг пайын алғытчаң ондай пирілче паза оларның чоохтарын, пасчатхан ондайларын чахсыландырарға полызығ итче. Хоостарнаң тузаланғаны олғаннарны эстетика саринаң чуртасха көніктірге полысча.

Ўғренчілерні пос алынча тоғынарға ўғредерінде оларны хоза литературанаң тузаланарға көніктірері полча. Пу тоғыс учебниктегі справочниктең, школаа тимнелген сөстіктердең пасталча. Мындағ тоғыс хоостыра ўғретчі олғаннарны сидік, пілдізі чох сөстерні, орта пазарға, сөстіктер пастыра нандырығ табарға көніктірче.

Ўғредіг киресен чахсыландырар үчўн, олаңай уроктардаң пасха семинарлар, чоохтазығлар, практикумнар, консультациялар иртірерге кирек. Мындағ ондайларнаң тоғынза, олғаннарны научнай литературанаң тузаланарға көніктірчебіс. Прай пу тоғыс олғаннарның хакас тіліне хынызын көдірерге, ўғретчее, тізең, хакас тілін чахсы, тирең апарарға полызар.

Хакас тіліне ўғредерінде методика чөптерінде көріл парған хоос произведениелер алғым тузаланылча. Оларны хоостыра ўғретчі аймах-пасха тіл материалларын, алынча сөстернің тузаларын, грамматика көрімнерін, синтаксис пүдістерінің пос ондайын, чоох-

тағларның палғалысчатхан ондайларын, текст кизектерінің пүдизін паза алынча чоох көрімнерін чарытча. Хакас тілі паза литература уроктарының аразындағы палғалыс программаның чоох алғыдар чардығында пиктел парған.

Хакас тілін тирең пілгені орыс паза пасха хан тілдерін өтіре пілерге полысча. Тілдегі хай пірее пілдіріглер (антоним, ангитеза, хоос ондай) литературада паза хоос искуствода тоғасчалар. Олар ідök предметтер аразындағы палғалысты иртірерге ондай пирчелер. Тархын уроктарында, тізең, үгренчілер иргілен парған, пасха хан тілінең кирілген сөстернең танысчалар, оларны чоохха алғым кирчелер; географияны үгренчетсе, тилекейдегі чоннарның чуртачаң чирлерінең паза тілдернің өмелерінең танысчалар; биология уроктарында — сағынар паза чоох ондайларының сурығларынаң; музыкада — тапсағлардаңар, үн ондайларынаңар паза алызығларынаңар піліс алчалар. Прай пу таныхталған нимелер хакас тілі урогын пасха уроктарнаң палғыстырарға уғаа чахсы ондай пирче. Саблығ хакас хоосчыларның хоостарынаң тузаланып, үгретчі сілігні оңарарға, аны орта паалирға, хоосчының сағызын ілезіне сығарарға, искуствоның тілін оңарарға үгретче.

Предметтер аразындағы палғалыстар үгренчеткен материалны уламох артых оңарарға паза үгренчілернің хакас тілінең көнігістерін пөзік синге көдірерге полысчалар.

Өөн школада үгренчілер алар пілістер паза көнігістер программада көріл парған. Ұгретчі программаны толдырарға кирек. Олох туста үгретчесе пирілген тустың пизінчі чардығын пос көрізінең тузаланаңарға право пирілче: чағын алай хадыл темаларны килкімни (блок ондайынан) иртірерге, ирткенін пос көрізінең хатирға, «күстіг» класстарда чоох алғыдарына ирткенін хатирына пирілген частарны тузаланаңарға.

VIII. «ХАКАС ТІЛІ» ПРЕДМЕТТИ ЎГРЕНГЕНИНІҢ САЛТАРЛАРЫ

(Планируемые результаты изучения учебного предмета)

5-ці класс тоосчатса, олганнар мындаг салтарларга чидерге киректер:

хыгырарынча паза үннендірерінче:

— текстті, истіп, аны оңнирға, ағаа ат пирерге, тексттің оён сағызын табарға паза текстті чоохтап поларға;

— хығырған текстті килістіре үннен, орта пазымнар идіп, чоохтап поларға;

— текстті сағыс хоостыра чардыхтарға чарып пілерге:

— хығырған текстке план пүддір пілерге;

— үгретчинің, хада үгренчеткеннернің паза чоохтасчатхан кізілернің чооғын истерге паза оңнирға;

чоохтанарынча паза назарынча:

— пирілген тема паза ситуация хоостыра ікі кізінің чооғын пүддір пілерге;

— улуғ нимес чоохты көрбин, сурығлар, план, пирілген төстег сөстері, сөс пірігістері хоостыра чоохтап пілерге;

— пірее кізідеңер, ниме-ноодаңар (аң-хустардаңар, маллардаңар, өзімнерденер, чир-чайааннаңар паза даа пасх.) хоости чоохтап поларға паза сочинение пас поларға;

— көрген хоостар, аудио-, видео- фильмнер хоостыра сурығларға нандырып пілерге;

— улуғ нимес чоохты толдыразынаң алай хысхачахти чоохтирға; хайдағ-да текет хоостыра наа текет пүддір пілерге;

— чоох ситуациязы, пирілген тема, хоос, фильм, полталығ хоостар хоостыра чоохтағлар, улуғ нимес чоох

пазып паза паспин пүдірерге, чоохтың темазын паза
өөн сағызын таап поларға;

— чарыдығылығ, искирігіліг, паалағылығ тексттерні
пасхалирға паза оларны пүдір пілерге;

фонетикача паза графикача:

— хакас тілінің тапсағылығ пүдізінің өөн законын —
сингармонизмні (тапсағларның төөйлелчеткенін) —
оңнирға;

— букваны паза тапсағны пасхалирға;

— сөстерні тапсағылығ пүдізі хоостыра үзүріп пілерге;

— сөстіктернең тоғынчатса, алфавитнең пос тузалан
пілерге;

орта адирынча:

— чоохта хакас тілінің орта адирынча синнеріне
төстеніп, оларнаң тузалан пілерге;

тілнің сөстіг пайынча:

— аймах-пасха сөстіктернең (синонимнер, омоним-
нер, антонимнер паза хакас-орыс, орыс-хакас) тоғынып
пілерге;

— сөстің тузазын сөстік полызиинаң сизінерге;

— сөстің пір паза көп тузалығ полчатханын, көні
алай көні нимес тузада киректелчеткенін оңнирға;

— сөсті тузазы хоостыра үзүр пілерге;

сөс пүдірізінче паза сөс пүдізінче:

— сөс пүдірчең өөн оңдайларны (хозымнар
полызиинаң, сөстер пірігіп паза палғалызып, сөстің
тапсағлары алызып, конверсия паза аббревиатура
оңдайлар полызиинаң) пілерге паза сөстің хайдағ
оңдайнаң пүткенін танирға;

— сөстерні хозымнар хоостыра чардыхтарға чар
поларға, үзүрерге;

морфологияча:

— программа хоостыра үгренілген чоох чардыхта-
рын оларның морфология пілдірігілері хоостыра пас-
халап пілерге;

— үгренілген чоох чардыхтарының морфология пілдіріглерін паза оларның чоохтағда хайдағ член полчатханын пілерге;

— үгренілген чоох чардыхтарының морфология формаларын пүдір поларға;

— үгренілген чоох чардыхтарын морфология саринаң үзүр поларға;

синтаксисче:

— сөс пірігізін паза чоохтағны пасхалирға; управление паза примыкание палғалыстарны сизінерге;

— чоохтағларның пөгіні паза ўн хоостыра көрім-нерін пасхалирға;

— өөн паза ікінчі орынның членнерні табарға;

— тараңхай паза тараңхай нимес чоохтағларны пасхалирға;

— төөй членніг, айланыстығ чоохтағларны танирға;

— чоохтағны синтаксис саринаң үзүрерге;

орта пазарынча:

— үгренілген орфограммаларны сөстерде таап пілерге;

— орфография алчаастарын, таап, түзет пілерге;

— у, ў гласнайларны сөстің төстігінде орта пазып пілерге;

— гласнайларны сөстің төстігінде паза хозымында орта пазарға;

— хос согласнайларны орта пазып пілерге;

— орыс тілінең кірген сөстерге хозым хозып пілерге;

танығлар турғызарынча:

— чоохтағ соонда турғызылчатхан танығларны чарыт пілерге;

— айланыстарны танығларнаң орта чарарға;

— үгренілген правилолар хоостыра танығларны турғыс пілерге.

6-чы класс тоосчатса, үзгренцілер мындаг салтарларга чидерге киректер:

ўннендірерінче паза хыгырарынча:

— аудиода пазылған текстті истіп, ағаа ат пирерге, аның өөн сағызын табарға паза тексттегі сөстернің тузаларын чарыт пілерге;

— хыгырған тексттің өөн сағызын чоохтап поларға;

— текстті сағыс хоостыра чардыхтарға чарарға:

— хыгырған текстке толдыра паза хысхацах план пүдірерге паза текстке эпиграф таап пілерге;

— книгаларнаң паза даа пасха піліс, информация алчаң источниктернең (СМИ, Интернет) тоғын поларға;

— үгретчінің чооғын орта паза толдыразынаң оңнирға;

чоохтанарынча паза пазарынча:

— пирилген тема паза ситуация хоостыра диалог пүдірерге;

— улуғ нимес чоохты, көрбин, сурығлар, пирилген план алай төстег сөстері, сөс пірігістері хоостыра чоохтап поларға;

— постаңар, чир-чайааннаңар, иб істіндегі нимелерденер чоох пас поларға;

— пирилген сөстернең тузаланып, чоох пүдіріп пілерге;

— көрген кинодаңар, спектакльдаңар, радио пастыра искен нимеденер, хыгырған книгадаңар чоох апар поларға;

— сочинение пазарға кирек материал чыып, аны тузалан поларға; пірее нимеденер, хоостап, искірігліг чоох пазарға;

— хыгырған книгадаңар үндезіг пазарға; сочиненинің планын пүдірерге, искірігліг текстті, пазып алай чоохтап, читірерге; чыылығның паза кружоктың тоғызынаңар чарыдығ пазып пілерге;

— пирілген хоос, аудиофильм, тема хоостыра (сө-
біреденер, арғыстардаңар, чуртапчатхан аалдаңар, тө-
реен чиріненер, аң-хустардаңар) пазып пілерге;

— орыс тілінең пазылған алынча чоохтағларны
хакас тіліне тілбестен поларға;

— туған-чағыннарына, хада үтренчеткеннерге пічік
пас поларға;

орта адирынча:

— чоохта хакас тілінің орта адирынча синнерінең
орта тузаланарға;

тілінің сөстіг пайынча:

— хакас тілінің поэзының сөстіг пайын, аның те-
маларға чарылчатханын (туған-чағын, ідіс-хамыс, аң-
хус паза даа пасх.) пілерге;

— пасха тілдең кірген, иргілен парған паза наа
сөстерні сизінерге; олаңай чоохта алай пічікте кирек-
телчеткен сөстерні пілерге;

— тиксі тузаланылчатхан паза тиксі тузаланыл-
бинчатхан (диалект сөстерін) сөстерні пасхалап пілерге;

сөс пүдірізінче паза сөс пүдізінче:

— наа сөстерні үтренген чоох чардыхтарып пүдір-
четкен оңдайлар пользыинаң пүдірерге;

— үтренген чоох чардыхтарына кірчеткен сөстерні
пүдізі паза пүдірізі хоостыра үзүріп пілерге;

морфологияча:

— пос алынча паза пользығылың чоох чардыхтарып
таап пілерге;

— үтренілген чоох чардыхтарының морфология
формаларын пүдір поларға;

— үтренілген чоох чардыхтарып морфология
саринаң үзүріп пілерге;

синтаксисче:

— төөй членнернің палғалысчатхан оңдайларын
таап пілерге;

— төөй членниг чоохтағларны ўн хоостыра орта читірерге; төөй паза төөй нимес чарытхыларны пасхалирға; пөгини паза ўн хоостыра көрімнерін пасхалирға;

— хадыл чоохтағларның чардыхтарын танығнаң чарарға;

орта пазарынча:

— хадыл сөстерні орта пас пілерге;

— падежтернің, тартылғы форманың хозымнарын орта пазарға;

— хос согласнайларны орта пазып пілерге;

— сөстерні дефис пастыра пазарын пілерге;

— пасха тілдең кірген сөстерге хозымнар хозып пілерге паза оларны орта пазарға;

танығлар турғызарынча:

— төөй членниг чоохтағларда танығлар турғызарын чарыдарға;

— тоғыр тузалығ союзтығ хадыл чоохтағларда танығларның турғызылчатханын пілерге;

— төөй членниг чоохтағларны ўн хоостыра орта хығырарға.

7-ці класс тоосчатса, ўгренцілер мындаг салтарларга чидерге киректер:

ўннендірерінче паза хығырарынча:

— чоохтанчатхан кізінің чооғының пөгинін паза ноға чоох апарчатханын сизінерге;

— хоос литература, ўгредіг, наука тексттерін, истің, онарарға, оларның өөн паза өөн нимес сағызын сизінерге;

— текстті сағыс хоостыра чардыхтарға чар поларға, оларның палғалыстарын сизінерге;

— аймах-пасха стильнең пазылған паза жанрларнаң алылған тексттерні тиңнестірерге; чоохтың пүдізін сизінерге;

— ўгретчінің чооғын паза хығырылчатхан текстті оңириға паза оларның өөн сағызын табарға;

чоохтанарынча паза пазарынча:

— пір кізінің чооғын, хоостап, пүдіріп пілерге (хайдағ-да орынны, школа кружогын, памятникті, тура істін чарыдарға);

— ирткен күннеңер пір кізінің чооғын пүдірерге, искірерге;

— ікі кізінің чооғын кибірли, сурығ пиріп (хати сурығ пиріп, ікінчілеп, чараспін, чаразып), талазығ апарып (пос көрген ниме хоостыра, хығырған книга хоостыра, тема алай хоос хоостыра) пілері;

— ибіркі чир-чайаанны хоостап пасхан текетті, пазып паза паспін, толдыра, хысхахахти чоохтап пілерге; матырның омазын чарыдарға, тиңнестірерге;

— тура істін, чайаанны, хайдағ-да орынны, тоғысты хоос алай көрген хоостыра чрыдып, сочинение пазарға;

— чайғы тынағдаңар экскурсияя чөргенінеңер, улуғларға полысханынаңар, чир-чайаанны хайраллир тоғыс апарғанынаңар, спорттаңар паза даа пасха темаларға сочинение пазарға;

— үгренген грамматика темалары хоостыра нандырығ пирерге, грамматика оңнағларын тиңнестірерге;

орта адирынча:

— чоохта хакас тілінің орта адирынча синнерінең орта тузаланарға;

тілнің сөстіг пайынча:

— тиксі тузаланылчатхан паза тиксі тузаланылбинчатхан (диалект сөстерін) сөстерні пасхалирға, тілнің поэның сөстіг пайын паза пасха тілдең кірген сөстерні пасхалирға;

— ікі тілліг сөстіктернең тузалан поларға;

— тілнің фразеологиязының пос оңдайлығ полчатханын пілерге;

сөс пүдірізінче паза сөс пүдізінче:

— наречиселерні паза деспричастиелерні пүдізі паза пүдірізі хоостыра үзүрерге;

— үгренилген чоох чардыхтарын пүдирчең ондайларнаң тузаланып, наа сөстер пүдирерге;

морфологияча:

— иділістің хубулчатхан паза хубулбинчатхан формаларын пасхалирға;

— пос алынча паза полызығлығ чоох чардыхтарын пасхалирға;

— үгренилген чоох чардыхтарының морфология формаларын пүдир поларға;

— үгренилген чоох чардыхтарын морфология саринаң үзүріп пілерге;

синтаксисче:

— чоохтағның өөн членнерін танирға, олаңай паза хадыл чоохтағларны пасхалап пілерге;

— төөй членниг чоохтағларның тузазын оңнирға;

— сөстернің чоохтағдағы изерізин пілерге (сөстернің көні паза көні нимес изерізі);

орта пазарынча:

— пічікте хакас литература тілінің орта пазарынча синнерінең тузаланарға;

— үгренген орфограммаларны таап поларға;

— наречиселернің, кизегестернің, иділістернің орта пазарын пілерге;

танығлар турғызарынча:

— пічікте хакас литература тілінің танығлар турғызар синнерінең тузалан поларға;

— төөй паза чара турчатхан членниг чоохтағларда танығларны орта турғызарға;

— *че, тізең* союзтығ хадыл чоохтағларда танығларның турғызылчатханын пілерге;

— көні чоохтығ чоохтағларда танығлар турғызарға;

— үгренген темаларча саба турғызылған танығларны түзедерге.

8-сi класс тоосчатса, үзренчiлер мындаг салтарларга чидерге киректер:

үннендiрерiнче паза хыгырарынча:

— хоос литература, наука, үзредiг паза даа пасха тексттернi истiп, нимеденер чоох парчатханын оңнирға, тексттiң сағыс хоостыра чардыхтарын паза ол чардыхтарныц палғалызын табарға;

— аймах-пасха жанрлардаң алылған тексттернi аймах-пасха пөгiннең хыгырарға (үзредiг, тексттең танызар, таллап паза ан. пасх.), хыгырчаң ондайларны тилiдерге;

— хыгырған тексттерде кирек үзредiг материалын табарға;

— книганаң паза пасха даа источниктернең тоғынар чахсы көнигiстiг поларға;

чоохтанарынча паза назарынча:

— постың чооғын текст алай чоох ситуациязы хоостыра пүдiр поларға; пiр паза iкi кiзiнiң чооғын аймах чоох стили пiр полызиинан пүдiрерге;

— хоос, диафильм, телефильм хоостыра пирiлген сурығларға, сағын полчатханын көзидiп, толдыра нандырып пирерге;

— чоохтың прай пүдiзiн санға алып, хайдағ-да пирiлген темаа чоох пүдiрерге;

— хоос литературадаң, статьядаң алылған пiресе үзiктi хакас тiлiнең орыс тiлiне, орыс тiлiнең хакас тiлiне тiлбестеп пiлерге (700–900 танығ);

— тексттiң өөн сағызын, темазын табарға, ағаа ат пирерге; текст хоостыра сурығлар турғызарға паза оларға нандырарға;

— пiчiк, заявление, автобиография пас поларға;

фонетикача:

— сөстернi тапсағлығ пүдiзi хоостыра үзүрерге;

орта адирынча:

— чоохта хакас тілінің орта адирынча синнерін орта тузаланарға;

тілінің сөстіг пайынча паза фразеологияча:

— фразеологизмнернең орта, тузаларына килістіре тузаланып пілерге;

— фразеология сөстігінең тузаланарға;

сөс пүдірізінче паза сөс пүдізінче:

— сөстерні пүдізі паза пүдірізі хоостыра үзүрерге;

— сөстің пүдірізін паза сөстің хубулызын пасхалирға;

морфологияча:

— чоох чардыхтарын пасхалирға;

— полған на чоох чардығынаңар, аның грамматика категорияларынаңар, пазып паза паспин, нандырып тимнирге;

— чоох чардыхтарының морфология формаларын пүдір поларға;

— чоох чардыхтарын морфология саринаң үзүрерге;

синтаксисче:

— аймах-пасха сөс пірігістерін пүдір поларға паза оларны пасхалирға;

— олаңай чоохтағларның прай көрімнерін пілерге, танирға, орта тузаланарға;

— чара турчатхан членніг, кирілген, суғылған пүдірістіг, айланыстыг, төөй членніг олаңай чоохтағларны танирға, пүдірерге;

— олаңай чоохтағларны синтаксис саринаң үзүріп пілерге;

орта пазарынча:

— пічікте хакас литература тілінің орта пазарынча синнерінең тузаланарға;

— сөстерні орфограммалар хоостыра үзүрерге;

танығлар турғызарынча:

— пічікте хакас литература тілінің танығлар турғызар синнерінең тузалан поларға;

— чоохтағның программа хоостыра үгренілген көрмнерінде танығлар турғыс поларға;

— көні чоохтығ чоохтағларда танығлар турғызарға;

— чоохтағларны танығлар хоостыра үзүерге.

9-чы классты тоочатса, үгренцілер мындаг салтарларга чидерге киректер:

үннендірерінче паза хыгырарынча:

— чоохтың сағыс хоостыра чардыхтарын паза ол чардыхтарның палғалызын сизінерге паза табарға;

— аймах-пасха стильнең пазылған тексттерні пасхалирға, тиңестіерге;

— хығырған тексттерде кирек үгредіг материалын табарға;

— книганаң паза пасха даа источниктернең тоғынар ондайларны пілері паза тоғын полар көнігістіг поларға;

чоохтанарынча паза назарынча:

— постың чооғын текст алай чоох ситуациязы хоостыра пүдір поларға; пір паза ікі кізінің чооғын аймах чоох стили пілызиинан пүдіерге;

— хынған книгадаңар, хоос произведениедеңер, хоостанар, тоғазығлардаңар, чорых чөргенінеңер аймах-пасха пөгіннің сочинение пас поларға; стенгазетаа искиріг пазарға;

— тексттің содержаниезін, пасха-пасха чоох стильлерінің пос ондайларын тузаланып, читіерге;

— аймах-пасха пазып толдырчаң тоғыстарны ит поларға (сочинение, изложение, сөстіг диктант, диктант);

— хоос литературадаң, статьядаң алылған үзіктерні хакас тілінең орыс тіліне, орыс тілінең хакас тіліне тілбестирге (900–1000 танығ);

— тексттің өөн сағызын, темазын табарға, ағаа ат пирерге; текст хоостыра сурығлар турғызарға паза оларға нандырарға;

— тезистер, конспекттер ит поларға; рецензия, рефераттар пас поларға; хығырған текстке аннотация пазарға;

фонетикача, орта пазарынча, сөс пүдірізінче паза сөс пүдізінче, морфологияча, синтаксисче үзүріглер:

— сөстернің тапсағлығ пүдізі, сөс пүдірізі паза пүдізі, морфология, синтаксис, стиль саринаң үзүрерге;

синтаксисче:

— олаңай паза хадыл чоохтағларның төйи паза пасха сариларын пілерге;

— хадыл чоохтағларның чардыхтарының аразындағы сағыс хоостыра теелістерні табарға;

— теести хадыл чоохтағның өөн паза хоза чардыхтарын танирға паза табарға; прай көрімнерін пілерге, танирға, орта тузаланарға; өөн паза хоза чоохтағларны палғалыстырчаң оңдайларны танирға, табарға паза чарыдарға;

— тиңни паза союз чох хадыл чоохтағларның чардыхтарының аразындағы тузалары хоостыра теелістерні табарға, оларны пасхалирға;

— хадыл чоохтағларны синтаксис саринаң үзүрерге;

— пічікте хакас литература тілінің орта пазарынча синнерінең тузаланарға;

— сөстерде орфограммаларны табарға, оларны чарыдарға;

— орфография алчаастарын табарға паза түзедерге;

— сөстерні орфограммалар хоостыра орта пазарға паза үзүрерге;

танығлар турғызарынча:

— пічікте хакас литература тілінің танығлар турғызар синнерінең тузаланарға;

— чоохтағларда танығларны орта турғызарға; танығлар турғызарын чарыдарға;

— танығларның чоохтағдағы тузазын оңнирға;

— чоохтағларны танығлар хоостыра үзүрерге.

ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ

(5–9 класстарга)

I. ЧАРЫДЫҒЛЫҒ ЧООХ

(Пояснительная записка)

Методика чөптеринің тиксі чарыдии

Өөн школаа тимнелген хакас литературазының методика чөптері Федеральной хазна үгредіг стандарттарына төстеніп пазылған. Пу стандарттарның өөні — ол үгренчїлернїң постары пїліс аларға кўстенгенї, оларны анзына үгрет салары. Хакас литературазы пасха предметтернең хада үгренчїлерге үгренїссер чол азарға кирек, үгренїстїң салтарларын, чидїглерїн тўзімнїг идерге паза үгредїгнї системно-деятельностнай ондайларча пўдїрїп, предмет хоостыра чуртасха үгредерї.

Федеральной хазна үгредїг стандарттары хоостыра, өөн школада хакас литературазы уруктарының өөні — ол тиксі үгредїгде төрсеен тїлнең алғым тузалан полары, литература тїлі нормаларынаң тузаланары, хығырып, чоохтан полары, пос сағызын пўдїрїп, чарыт полары.

Методика чөптері үгредїге кирексїпчеткен прай кїлістїре ондайларны санға алары кўрїлче: тиксі Россияда чурттыг кїзілернї духовно-нравственной ондайларға төстенїп үгредерї; полған на алынча үгренчї пїліс аларына тимде полары; үгредїг киреен, полған үгренчїнїң өскен чазына, чуртас пїлізїне төстене, полғанының на істї-хылиин санға алып, пўдїрерї; үгренчїлернї үгредїг киреенде өткїн поларға кўнїктїрерї.

II. «ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ» ҮГРЕДИГ ПРЕДМЕТТИҢ ТИКСІ ЧАРЫДИИ (Общая характеристика учебного предмета)

«Хакас литературазы» үгредиг предметі науканың «Филология» пөлиине кірче. Ол үгренчilerinң чоохтасчаң синнерін, тіл паза культура саринаң пілістерін тузаланчаң көнігістерін төстепче, тіл саринаң сағын полчатханын тилігче; үгренчilerinні пос чоының пай культуразынаң, чуртас-хонығынаң таныстырча паза оларға чонның чардығы полчатханын пілінерге полысча.

Сағамғы туста, тиксі наа чуртас ондайлары тарапчатханда, кинде хығырарының сині түсче. Халғанчы чылларда піліс алар ондайлар аймахталчалар, аннаңар киндені хығырары оларның пірсі ле пол парған. Че олох туста үгредигліг кизілернің көбізі ізеністерін чидірбинче: амғы төлге киндені хығырары паза аны үзүрері поэының пөзік орнында халарға кирек. Анзына полызығ пирче паза пирер үгретчинің чайаачы тоғызы, олғаннарнаң харахтаң харахха тіл алысханы.

Хакас литературазы пасха предметтернең хада тиксі үгредигнің ондайларына килістіре пүдірілче. Иди ол үгренчilerinрге, өткін хығырығчы полып, хоос литератураны орта паалирға үгретче. Үгренчі төрсең тілнең пазылған хоос литератураны маңнаныстығ хығырчатса, орта оңарчатса, ол пасха даа предметтерче идөк чахсы чидіглерге читче.

Методика чөптері пүдізі хоостыра өөн школадағы үгретчilerinрге уруктарны пөзік синде иртірерге паза үгренчilerinрге маңнаныстығ үгренерге ондай пирчелер.

Өөн школада хакас литературазының уруктарының өөн пөгіннеріне кірчелер:

— тиксі хығырығның кизінің сағызының өзізіне пүкүлее теелчеткенін сизінері; хығырығ кизсе чир-

чайааннаңар, чуртастанаңар паза даа пасха пілістер асчатханын оңарары;

— пос чоңының литературазы чоңның тиксі культуразының чардығы полчатханын пілері;

— пос литературазының пөзік синде пазылған произведениелерін хығырып, поэзияның чоңының пасха чоңнар аразындағы орнын, пос культуразынаң поғдархирын сииртері; тилекейдегі пасха чоңнар культуразын пілері;

— хығырған тоғыстардаңар пос сағызын, пазып паза паспин, толдыразынаң читір полчатхан, эстетика саринаң пөзік культуралығ хығырығчыны өскірегі; литератураның пасха-пасха сарыхтарын орта оңарчатхан кізілерні тимнирі;

— пасха-пасха чоңнар культуразын чарытчатхан литература тоғыстарын орта оңар полары;

— хоос произведениені наука, публицистика паза даа пасха тоғыстардаң пасхалап полары, оларданар пос сағызын пүдірегі паза кізілерге читір полары; хығырған хоос тоғыстарны пос көңнінең не нимес, че сағыснаң, наукаа төстеніп, орта паалап полары, оларданар паалағны пасхазына читір полары.

Хакас литературазын үғренген сылтаанда, полған на үғренчінің тиксі сағыс-көгізі пайирға кирек. Федеральной хазна үғредіг стандарттары хоостыра, өөн школаны тоосчатхан үғренчілернің литература сурығларынча паза ағаа хоза мындағ пілістер паза көнігістер поларға кирек:

— кізінің паза хазнаның чуртазында тіл хайдағ орында турчатханын сизінері; паза төресең тілі паза литературазы пастыра пос чоңының паза пасха чоңнарның культуразының пөзік паалығ сариларын аарлиры;

— постың чооғын алғыдарға паза пайыдарға күстенері;

— текстті орта піліп, аның көні паза көні нимес сағызын сизінері;

— хысха паза толдыра чарыдығлығ тексттер, рефераттар тимнеп полары;

— пос литературазының паза пасха литература-лардағы хоос тоғыстарының өөн содержаниезін пілері паза оларның ол чонның культуразы тилиріне теелгенін оңарары;

— литература тоғыстары хоостыра төреен тілнің хоос оңдайларын сизінері паза оларнаң тузалан пілері;

— хығырарға көнігісті тыыдары паза аның тузазын сизінері; хығырған сылтаанда үгренчінің Ада чир-сууна хынызы, пос чонына паза чиріне морсынызы тыып турары; посты паза пос чонының паза пасха чоннарның кибірлерін улуғлап пілері; полған на үгренчі посты иптіг тудынарға паза сағызын алғыдып одырарға, посты сыбыра үгренерге күстирге кирек паза Россияның чуртазында өткін аралазарға көнігерге кирек;

— ибіркі чир-чайаанға паза чуртасха көрістерін амғы наукадағы пілістер хоостыра паза аймах-пасха культуралардағы, искусстводағы, киртіністердегі оңағларны, сизініп паза алынып, оларға төстеніп пүдірері;

— литература произведениезін үзүрчетсе, аның пазылған тузын паза писательнің чуртаан чылларын, оларның тархындағы орныларын орта паалап полары;

— литература тоғыстарындағы хоос омаларны, өөн сағызын паза көрілчеткен киректерні орта сизінері, оларданар, пазып паза паспин, пос сағызын чарыт полары;

— хоос литература тоғыстарын сарыхтары хоостыра үзүрері, хоос произведение пүдірілчеткен оңдайларны оңарары;

— хоос литератураның тіллерінеңер (стильлерінеңер) пілістерні алғыдары паза тыыдары; постың стилин тилидері;

— полған на ўгренчiнiң литератураны ўгренерiнде предметче сағызын-көризиң тилiдерi;

— ўгренчiлернiң, предметче сидiк сурығларны она-рып, пiлiстер алар наа оңдайларнаң тузаланып, пос алынча тоғысты толдыраы.

Иди литература ўгредииндегi алызығлар кинде хығырарын чайаачы тоғысха айландыраын кирексiпче. Хакас литературазының уроктарында ўгренчiлернiң хығырар көнiгiстерiн чахсыландыраы, чайаачы тоғысха көнiлерiн көдiрерi өөн пөгiннерге саналчалар.

III. «ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ» ПРЕДМЕТТИҢ ТИКСИ ЎГРЕДИГ ПЛАНДАҒЫ ОРНЫ

(Описание места учебного предмета в учебном плане)

«Хакас литературазы» предмет ортымах школада хайди даа ўгренер предметтернiң санына кирче паза «Хакас литературазы» учебниктер хоостыра апарылча.

Предметке прай 228 час пирiлче. Ол санда частар класстарча пiди ўлестiрiлчелер:

5-чi класс — 70 час;

6-чы класс — 70 час;

7-чi класс — 50 час;

8-чi класс — 38 час.

Ол ондайнаң, неделяда хакас литературазы уроктарына ортымахти пiр алай iкi час пирiлче.

IV. ПОЛҒАН НА ЎГРЕНЧIНIҢ ПРЕДМЕТТИ ЎГРЕНГЕН ХООСТЫРА, ЎГРЕНIС САЛТАРЛАРЫН ТУЗАЛАН ПОЛЧАТХАН ХООСТЫРА ПАЗА ПРЕДМЕТЧЕ ЧИДИГЛЕРИ

**(Личностные, метапредметные и предметные
результаты освоения учебного предмета)**

Полған на ўгренчiнiң чидiглерине мындаг салтарлар саналчалар:

— хакас литературазының произведениелерін хыгырып, Ада чир-сууна, пос чиріне паза төрсең тіліне, оларның тархынына хынары паза пасха чоннарнаң ынархастығ полары; посты поэнының чоңының чардығы полчатханын оңарары; хоос произведениелернің оңдайлары хоостыра ибіркі чуртастың оңдайларын, алызығларын, өтіре сизінің, пір улуғ көрімнің полары паза аймах-пасха культураларның, киртіністернің, чоннарның пасхалалчатханын оңарары, пілері; пос тілін, чоңының тархынын паза культуразын пілері; тилекейдегі чоннарның культуразын пілері, аны улуғлыры паза паалап полары; Россияның көп чонның хазнаның кибірліг чуртазын, культуразын сизінері паза Чир-суғ үчүн турызар көңніліг полары;

— үгредігде нандырығылығ полары, пілістер аларға азых көңніліг полары; посты сыбыра үгренирге, наа пілістер аларға күстирі; үгренис тузындох, профессия таллап, ағаа тимненері паза өнетін пілістер алары; тоғыстар идерге күстенері, иткен тоғыстың паалығ сарин сизінері;

— хоос литература пастыра ибіркі чир-чайаанға көрістерін амғы науканың чидіглері, чонның чуртазы, культура, тіл паза духовнай культура тилеені хоостыра пүдіргені;

— хакас литературазының уроктары полған на кізіні улуғлап пілеріне, ағаа чахсы хайарына, полған на кізінің сағызын, полған на чонның тілін, культуразын, тархынын улуғлап пілеріне үгренирі; полғанынаң на чоох алыс полары;

— үгреничлернің чазына, көрізіне килістіре хоос произведениелернің пөзік паалиин сизінері;

— үгреничлернің оңдайларын сизінің, произведениедегі хоос омаа чөпсінері паза аны орта паалирға көнігері; оларның хоостыра поснаң тиң паза улуғлар аразында орта тудынарға үгренирі;

— үгрөнчлелрннң пос кррзін, сағызын арачылап полары паза удур-тдрр чоох алызарға крнгері; олғаннарнын постарын аймах чоннар аразында, школа рмезінде турыстыг тудынарын тыыдары;

— үгрөнс кзіннң чуртазында улуғ кирексінс паза туза полчатханын сзінері;

— полған на үгрөнчннң хазых ондайлыг чуртир крннн, сағызын тыыдары, чайаачызын, пос кррзін чуртасха алғыдары; постың итчеткен киректері үчүн нандырыг тут поларына үгренері; чолда, тасхар, сағыбаан саайлар тузында орта тудын пилеріне крнгері;

— поснаң тиң дее, кчг дее, улуғ даа кзлелрнең үгредігде, халых чон чуртазында тл алыс поларына үгренері;

— хоос литература тоғыстары пастыра ибркі чайаанны хайраллирға крнгері;

— сбрре кзл чуртазында иң аарластыг нме полчатханын сииртері; пос сбррелзін хайраллиры;

— хоос литература пастыра Россиянынң паза тилекейннң хоос паалыг тоғыстарын паалап пилері.

V-VI. «ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ» ПРЕДМЕТТНН РРН СОДЕРЖАНИЕЗІ ПАЗА ТЕМАЛАР ХООСТЫРА ЧАРЫЛЧАТХАНЫ

(Содержание учебного предмета и общее тематическое планирование)

5-чл КЛАСС (70 час)

Чоох пазы (1 ч)

Книга хыгырғаны кзл чуртазында хайдаг туза полчатханы. Крп хыгырған кзл — прзлк культуралыг кзл. Литература — үгредлг предмедл. Литература — срс кзлінең пўткен искусство.

Литература теориязы. Чоннынң пазылбин пўткен чайаачызынаңар оннаг.

ПУРУНҒЫ ТУСТАРНЫҢ ХООС СӨЗІ

Чонның пазылбин пүткен чайаачызы

Хакас чонының нымахтары (13 ч)

Хайхастыг нымахтар: «Палыхчы паза суғ ээзі», «Пір Харызах».

Хайхастыг нымахтарда чир-чайаанны пілдердеңер, кізінің істенізін нииктирдеңер чон сағызы көзіділген. Нымахта чонның сын нимее киртінізі, хынызы, ынархазы, хара сағысты чинчеткені. Нымахтағы хайхастыг нимелернің туазын сизінері.

Хоныхтаңар нымахтар: «Чалчы Торсых», «Ікі харындас», «Күмүс кинде».

Өөн матырлар — олаңай кізілер, олар постарының сүмезінең аймах-пасха ачын паза харам пайларны утчатханы. Хоныхтаңар нымахтарда пайлар, хамнар күлке тартылчатханы. Аллыг істіліг, чарых чүректіг, чалахай паза хыйға кізінің узы нымахта сабландырчатханы.

Аң-хустардаңар нымахтар: «Пүдүрчүннең Түлгү», «Хозанах».

Аң-хустар омаларында кізілернің хылыхтарын хоостапчатханы, кізінің чабал ондайлары күлке тартылчатханы, күлкістіг көзіділчеткені, ибіріп чоохтааны, кізіні үгреде алчатхан сағыснаң тоозылчатханы. Хакас чонының нымахтарының хоос тілі паза пүдізі. Нымахтарны ысчатханы. Хакас чонының нымахтарын аймах-пасха чоннарның нымахтарынаң тиннестіре үзүрері.

Хоза хыгырып, үзүрерге: Аң-хустарның ырлары, сыыттары.

Сөспектер (2 ч)

Сөспектер — чонның хыйғазын, сағызын көзітчеткен, кізі хылиинаңар, чуртастанар, хоныхтанар, оларның пасха-пасха саринаңар хысхачах мирген паза

чичен чоохтар. Сөспектерде чонның көп төллерінің хыйгазы көзіділчеткені. Сөспектернің өтіг тілі, нимені хап-орта сөстернең өтіре чоохтапчатханы.

Сиспектер (1 ч)

Сиспектің сөспектең пасхалалчатханы: пүткені хоостыра хысхацах арах, сағысты, читіре чоохтабин, үгретпин сизіндірчеткені.

Таптырғастар (тапчаң нымахтар) (1 ч)

Таптырғастарда, алай тапчаң нымахтарда, чонның чуртазының көп сари кирилгені. Хоныхты, ибіркі чир-чайаанны пілерге үгреткені, кізінің сағызын алғытчатханы, сағысты табырах паза чігіт итчеткені. Таптырғастың, алынча нимені адабин, аны чазырып, хоостап көзітчеткені, олғаннарны сағынарға көніктірчеткені.

Табырах чоохтаныстар (1 ч)

Табырах чоохтаныстарның (тикпе сөстернің) өөн тузазы. Үгренчілернің тілдерін чігідері. Табырах чоохтаныстарны көрбин чоохтирға үгренері.

Хакас чонының сөспектерін, сиспектерін, таптырғастарын, табырах чоохтаныстарын орыс паза пасха харындас чоннарның сөспектерінең, сиспектерінең, табырах чоохтаныстарынаң тиңестіре көрері.

Хоза хыгырып, үзүрерге: «Хыйга сөс» киндеден; аймах-пасха чоннарның сөспектері, сиспектері.

XX ЧҮС ЧЫЛДАҒЫ ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ (38 ч)

Литература нымахтары (7 ч)

Литература теориязы. Литература нымахтарынаңар оңнағ. Рифма паза ритм.

М. Е. Кильчичаков. «Көйтік Түлгүдеңер нымах».

Литературнай нымахтың чонның нымахтарына төстеніп пазылғаны. Нымахтың ибiрт чоохтығ оңдайы, өөн сағызы. Нымахтағы персонажтарның хылығын таныхтиры: ала саасхан, тўлгў, алты турна, харачхай, хара хус. Нымахта чахсы чабалны чиңеріне ізеніс. Нымахты кибеліс оңдайынаң пасханы, аның чон нымағына чағыны, орыс чонның литература оңдайынаң пўткен нымахтарын хоза хығырары, оларны хакас чонының литература оңдайынаң пўткен нымахтарынаң тиңнестірегі.

Хоза хығырып, ўзўрерге: А. С. Пушкиннің нымахтарын алай пасха даа нымахтарны хакас тілінең хығырары.

С. Е. Карачаков. «Торымас».

Чир-чайаанның ис-пайын, сілиин хайраллиры, кізінің чуртазы анынаң палғалысчатханы. Тайғаның омазы сибер, хоос тілнең чайалғаны.

Литература теориязы. Эпитеттеңер паза тиңнестірігденер оңнағ.

В. А. Кобяков. «Айдо».

Айдо оолахтың Якында хой хадарғаны, оолағастың аар чуртазы. Оолахтың, пасха кізілерге тоғазып, сағызы, көрізі алысханы. Олаңай чонның тоғысха күзі, нанчылазы, удур-төдір полысчатханы (Торка, Чабус).

Писательнің өөн матырға паарсазын, чуртасты чахсы пілгенін орта көзіт салғаны. Чоохтың хоос тілі, ибiркізін хоостааны. Авторның, поэтының чуртазына төстеніп, улуғ чоох пасханы.

П. Т. Штыгашев. «Теерке кнес».

Чонның тархыны хоосталғаны, пос часказы паза сын кирек ўчўн күрезии, аның наа хоныхха тартылғаны. Кибелісте пирилген омаларның киректерін ілезіне сығарчатханы. Чуртаста полған сын киректерні орта чарытханы.

И. Г. Котюшев. «Муң хазың».

Поэттің чир-чайаанға хынызы, аның сілиине өрін-четкені паза чир-чайаанның сайбағчыларына тоғырланчатханы.

Хазың ағазын пасха ағастарнаң тиңнестіре чоох апарары. Ибірки чир-чайаанны чазир сағыс төресені. Кибелісте чир-чайаанны хоос пасхан ондайларны сизі-нері (тиңнестіріглер, эпитеттер).

Литература теориязы. Чоохтаңар оңағ. Чоохтың пүдізі.

Г. Ф. Топанов. «Михайның үлүзі», «Азыранды».

«Михайның үлүзі». Питра апсахтың матыр хылии. Михайның олған тузы. Олахтың чалтанмас, тідімнің хылии, ырызы. Авторның чазыны хоостаан хоос ондайлары.

«Азыранды». Ағас өскірчеткеннернің чир-чайаанға, аң-хухса паарсазын, хынызын чарытханы. Сакин Макуның хара сағызы. Өдірткен сыынның палазын, азыранды идіп, өскіргені — олғаннарның махтағлығ киректері. Писательнің чир-чайаанны, хоостап, сіліг пасханын сизінері.

И. М. Костяков. «Аң чолларынча».

Алынча чоохтар: «Ағас пазында хоосха», «Харам апсах», «Хортых Хапчығас», «Чалты Содас».

«Аң чолларынча». Аңчының чооғының өтіг сағызы, олғаннарны сизік хабындырып, үгреде чоохтааны. Хормачы чоохтың сыны тuzалығ полчатханы, кізіні чир-чайаанға хынарға үгретчеткені. Тайға кибірлерін чохсы пілері.

Чайаачы тоғыс.

Литература теориязы. Чоохтың темазы паза өөн сағызы.

Я. А. Тиспереков. «Часхы».

Чир-чайаанны көглесені, чуртастың сілиин сизіндірері. Чир-чайаанға хынысты тыыдары.

Н. Е. Тиников. «Миша».

Миша Чебодаевтің кішідегісі, аның кізілерге хайчатханы, чонға тузалығ киректерде араласчатханы. Мишаның чалтанмазы, сын ынархасты оңарчатханы. Хан төгістіг чаада махачы чааласханы паза «Совет Союзының Матыры» ат алғаны. Авторның Мишаны паалапчатханы. Кізінің сілии, сабланызы иткен нимезінде полчатханын көзітчеткені. Чоохтың оон матыры олғаннарға көзідім полчатханын чарыдары.

Чайаачы тоғыс.

М. Н. Чебодаев. «Хуртуйах тас».

Хуртуйах тастың омазында чонның тархыны көзіділгені. Улуғларның Хуртуйах тасты, піліп, аарлапчатханы. Өбекелер улуғлапчатхан обаа-тастарға улуғ аарласты читігері, олғаннарға чонның чуртазын пілерге хығырчатханы. Хакас чиріндегі азых музейлердеңер істезігліг тоғыс апарары.

Т. Н. Балтыжаков. «Аар».

Чир-суубыстың чир-чайаанының чуртазын чаксы сизінері паза аны арачылыры. Микенең Поконың чаксы киректері паза чир-чайаанға хыныстары. Писатель, олғаннарның ондайларын, хылыхтарын, чаксы піліп, хынып көзітчеткені.

А. А. Халларов. «Саарсых мүҗс» (чоох).

Улуғ кізінің үгредігліг чооғын сизінері, аарлыры. Тода ағаның паза Ала пуғаның махачызы. Чуртасха сын көріс төстирі. Олғаннарның хылии алысханы.

И. П. Топоев. «Өрт».

Олғаннарның көннелері, пос аразындағы хайығлары. «Махачы» Тимурнаң «хортых хозанахтың» сын хылыхтары, тудыныстары. Писательнің чир-чайаанны хайраллырынанар сағызы.

Хоза хыгырып, үзүрерге: И. П. Топоев. «Көйтк Миргенек».

Г. Г. Казачинова. «Кичесгі чүзе наңмыр».

Чир-чайаанда иртчеткен алызығларны олғаннарны орта сизіндірері. Олғаннарның сидік туста, чідірінмин, хойларны арачылааны. Чир-чайаанның хоос сомналғанынаңар чоох апарары. Чонның ынағ тудынғаны. Чоохтың үгредігліг сағызы.

Харындас паза хончық чоннарның литературазы (1 ч)

Ирткенін тиксі үзүрері (1 ч).

Чайаачы тогыс (үгретчинің көргенінең).

Хоза тузаланарга көрілген частар — 10 ч.

Көрбин хыгырар произведениелер:

Сөспектер, сиспектер, табырах чоохтаныстар (үгретчинің көргенінең).

М. Е. Кильчичаков. «Көйтік Түлгүдеңер нымах» (үзік).

В. А. Кобяков. «Айдо» (үзік).

Я. А. Тиспереков. «Часхы».

М. Р. Баинов. «Уучама».

6-чы КЛАСС (70 час)

ПУРУНҒЫ ТУСТАРНЫҢ ХООС СӨЗІ

Хакас чоһының пазылбин пүткен чайаачызы (12 ч)

Чоох пазы

Чонның пазылбин пүткен чайаачызының чуртастағы орны.

Литература теориязы. Кип-чоохтаңар оңнағ. Гипербола паза төреміл эпитеттер.

Тархын матырлығ кип-чоохтар: «Күн Арығ», «Сибічекнең Сибдейек», «Ир Тохчын» (үгретчее класстың пілізі хоостыра кип-чоохты үзікти аларға чарадылча). Фольклорның чуртастағы орны. XII–XVII чүс чылларда Хакасияның мооллардаң тоғыр күрезіг тархын хоостыра пүткен матырлығ жанр. Пістің чон-

ның мооллар пазиинаң поэзиясы аларға сағынғаннары, харасханнары; Ир Тохчынны, Сибічеккең Сибдейскті, Тасха Матырны, чон матырлары идіп, төлдең төлге читір турғаны. Оларның пос чоңы, пос чирі, пос чуртастығ полары үчүн күресчеткеннері, оларның чарых омалары.

Хожа хыгырып, үзүрерге: Хакас чоңының кипчоохтары («Хара Паар» книгадан).

Литература теориясы. Тахпахтаңар оңнағ. Параллелизм, аллитерация, хаталыстар.

Тахпахтар. Тахпах — хакас чоңының пазылбин пүткен чайаачызының кееркестіг жанры. Тахпахтың пүдізіненер. Тахпахтарның аймах-пасха темалығ полчатханы. Тахпахтар, төлдең төлге тарап, чоңға сиип парғаны. Тахпахтасханнаңар (айтыстаңар) чоох. Ирткен чыллардағы паза амғы тустағы тахпахтар. М. Е. Кильчичаков — хайчы, тахпахчы. Е. П. Тыгдымаева — тахпахчы.

Хожа хыгырып, үзүрері. Саблығ тахпахчылардаңар.

В. Е. Майногашеваның «Хакас чоңның хайчылары паза тахпахчылары» чыындыны үзүрері.

XX ЧҮС ЧЫЛДАҒЫ ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ (40 ч)

Литератураның чуртасты хоос көзітчеткені (1 ч)

В. А. Кобяков.

Чуртас паза чайаачы чоңы. «Чазыдаңар ыр».

«Чазыдаңар ыр». Төрөөн чир-сууна хынызын хоос, иштіг омалар пастыра читіргені. Авторның чазының омазын олған тузынаң палғалыстырғаны.

«Чиңіс» (чииттернің ыры). Пүдізі паза хоос оңдайлары. Чииттернің чарых көңнілері, чуртасха киртіністері. Кибелісте чоң поэзиясының оңдайларынаң тузаланғаны (төртлік, аллитерация, ассонанс).

Литература теориясы. Проза паза поэзия.

А. М. Топанов.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Өкіс», «Аарлыг аалчы», «Тракторист ыры», «Кўскў».

Аал хониинда чонның чуртазы алысханы. Мының алнындағы чуртасты амғы чуртаснаң тиңнестіре көзіткені. Өкіс-чабыстарның чобағлығ чуртазын сын читіргені. Чир-чайаанның чыл тустарын кееркестіг хоостааны.

Литература теориязы. Олицетворение.

Н. Г. Доможаков.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Көгілбей чазы», «Наңмыр».

Поэттің чир-суун хоостап көглесені, аның хоос узы. Чиит улустың хоос омазы чайалғаны.

Литература теориязы. Кибелістің сині.

И. М. Костяков.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Өскі паза Мойнах».

Аң-хустарның омазынаң тузаланып, кізілернің хомай хылыхтарын, чуртастағы читпестерін, алынча тудыныстарын кўлкее тартчатханы.

Литература теориязы. Баснядаңар оңнағ. Аллегория.

И. Г. Котюшев.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Пастағы ас».

Асты аарлап хоостааны. Поэзияның хоос омалары паза иптiг тiлi.

И. В. Капчигашев.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Іче», «Хакасия порчозы».

Чаачының кееркестіг омазы. Хакас чирінің кўзі чаачаа полысханы. Хоос тiлi.

Литература теориязы. Ойғалыс паза строфа.

М. Е. Кильчичаков.

Драматургтаңар чоох. «Ағырығ кізінің ибінде».

Пурунғы тустағы чон кибірлерін көзіткені. Айоктың көйтігі, аның омазында хомай кибірлерні күлкес тартханы. Чой хамнаң тоғыр күресчеткені. Ызырғаның чуртасты оңарып сизінчеткені, сағызы алғыпчатханы.

Н. Е. Тиников.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Кавристің көглері».

Улуғ чоохтың адындағы өөн сағыс. Ынағ кибірліг сөбіре. Аар чаа тузында Кавристің өкіс халғаны. Аның үгренерге харасханы, сағынған сағызын толдырарға күстенчеткені. Кавристің арғыстарына ізенчеткені паза чир-суун ундубинчатханы. Чонның пазылбин пүткен чайаачызының хоос тілі матырның хылиин чарыдарға полысчатханы.

Я. А. Тиспереков.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Хакасиям», «Ічем чирі», «Арғыстарыма».

Төреен-өскен чир-сууна хыныс, көөрес. Чир-суғның омазын чарытханы. Поэттің хоос тілінің оңдайлары. «Ічем чирі» кибелістің чон поэзиязының хоос оңдайларынаң пик палғалызы. Кибеліс сарынға айлан парғаны.

Ф. Т. Буриков.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Пора тай нанчым».

Өөн сағызын чарытханы. Өөн матырның омазы. Чоохтың үгрөдігліг сари. Олғаннарның ынархазы паза омалары чарых хоосталғаны. Хоос тілі.

М. Р. Баинов.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Ічем», «Уучама».

Өнетін кізее чарыдылған кибелістенер оңнағ пирерге. Кибелістернің кееркестіг көнні. Кееркестіг матырның омазы. Кибелістернің өөн сағызы. Поэттің хоос тілі.

К. Т. Нербышев.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Ады чох солдат», «Тас Ирбен».

Илбек Ада чаада ыырчынаң харбасхан матырның омазы, аның чалтанмас, туртухпас сындыры, аның махачы киреснің ундулбазы. Аймах чоннарның пик ынархазы, чаачының матырын тирең сизінері. Чоохтың ады өөн сағысты сизіндірчеткені.

«Тас Ирбен» кип-чоохтың хоос тілі, үгредігліг сағызы. Кізі чир-чайааннаң пик палғалысчатханы. Иргі кибірлер паза сағамғы чуртас.

В. Г. Майнашев.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Чир усхунғаны», «Наңмырда».

Төреен чир-суғның сілии поэттің көннің көөреткені. Кізі чир-чайааннаң пір тынның полчатханы. Кибелістернің хоос омалары паза тілі.

Литература теориясы. Метафорадаңар оңнағ.

А. Е. Султреков.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Күнүр ағас».

Харындас паза хончың чоннарның литературазы (3 ч)

Черлиг-оол Куулар. «Ічеденер», «Кииктер ізі».

Ю. Кюнзегеш. «Хакас нанчыма».

Э. Палкин. «Алтай».

Ирткенін тиксі үзүрері (1 ч)

Чайаачы тогыс (үгретчинің көргенінең)

Хоза тузаланарга көрілген частар — 10 ч.

Көрбин хыгырар произведениелер:

Хакас чоңының тахпахтары (полған на темаа пір тахпах).

В. А. Кобяков. «Чазыдаңар ыр».

Н. Г. Доможиков. «Көгілбей чазы» алай «Наңмыр».

И. М. Костяков. «Өскі паза Мойнах».

М. Р. Баинов. «Ічем» алай «Уучама».

Я. А. Тиспереков. «Хакасиям», «Ічем чирі», «Арғыстарыма» (1 кибеліс).

В. Г. Майнашев. «Чир усхунғаны» алай «Наңмырда».

7-чї КЛАСС (50 час)

ПУРУНҒЫ ТУСТАРНЫҢ ХООС СӨЗИ

Чонның пазылбин пўткен чайаачызы (15 ч)

Пурунғы кип-чоохтар. Хакас чонының чир-чайаан пўткенненер кип-чоохтары. Чонның пурунғы тустарда ибїркізіне кўрізі.

Литература теориязы. Алыптығ нымахтаңар оңағ. Гипербола. Өөн хоос ондайларны хатиры: төреміл эпитеттер, тиңнестіріглер. Алыптығ нымахты хығырарға кўніктіері.

Алыптығ нымах. «Албынчы».

Алыптығ нымах — чонның пазылбин пўткен поэзиязының улуғ сарығы. Алыптығ нымахтарның чонда кўп полчатханы, оларның тың ўрде пўткені. Алыптығ нымахтарда чонның чахсы ўлўзі ўчўн, пос чирінде чуртир ўчўн, чир-суун арачылир ўчўн алыптар кўрезіглері кўдіре хоосталчатханы. Чаалағчы, пазығчы ханнарнаң, оларның чабал полысчы алыптарынаң, чирсуға кірген азымахчы бырчыларнаң кўрезіг кўзіділгені.

«Албынчы» алыптығ нымахтың өөн чардыхтары: Алып Ханнаңар, Хулатайдаңар, Албынчыдаңар. Оларның омаларын тиңнестіре кўрері. Албынчы — чон ўчўн турысчатхан алып. Албынчының омазы, аның алып киректері. Албынчының иткен киректерінде, полған на ондайында, хылығында чонның кўннї пиріл парғаны. Албынчының ічезі чаалағчы, пазығчы полғаны. Тўн Хараның омазы. Ай Арығның, Алып Хан Хыстың омалары.

Алыптығ нымахты хайлап ысчатханы. Хайчы — ол хайлап пїлчеткен сўс узы, пїлігчі кїзі. Хайчылар «изебї чох» полчатханы.

Алыптығ нымахта хайхастығ ниме пары (хубулыстар, тїрїлгені, тїлленгені, алтан чўрген алып ах пўўр ідўк алып осхас кўстіг полғаны, талай тўбіне тўскені).

Чонның пазылбин пүткен поэзиясының чон чуртазынаң пик палғалызы.

Хайчы-нымахчылардаңар чоох.

Хайчылардаң алыптығ нымах хайди пазылчатханын чарыдары. С. П. Кадышев, М. К. Добров, П. В. Курбижеков, Е. Н. Кулагашева, А. В. Курбижекова.

Хоza хыгырып, үзүрерге: Алыптығ нымахтарны чыып, оларны істескен учёнайлар (Н. Ф. Катанов, В. Е. Майногашева, Д. И. Чанков, П. А. Трояков — үгретчинің көргенінен).

Литература теориязы. Сарыннаңар (ырдаңар) оңнағ. Чонның көө. Ырлар темалары хоостыра пасха-пасха полчатханы. Чон ырын паза алынча кізі пасхан ырларны пасхалиры. Композиторлардаңар чоох. А. А. Кенель, Г. И. Челбораков, Н. В. Катаева, О. А. Токояков, аннаң даа пасхалары.

Хоza хыгырып, үзүрерге: Сарыннар чыындыларынан (үгретчинің көргенінен).

XX ЧҰС ЧЫЛДАҒЫ ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ (33 ч)

Литература теориязы. Хоос произведениенің полтазы.

В. А. Кобяков.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Мылтых табызы».

Чоохтың өөн сағызын чарыдары. Ибіркі чир-чайаанның амыры чуртастағы хорылыстарға тоғыр хоосталчатханы. Кізілер омаларын чарытчатхан хоос ондайлар. Кізінің тастындағы омазы хайди хоосталчатханына хайығ айландыраы.

А. И. Кузугашев.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Өөрліг пүөрлер» (үзік).

Вася оолахтың омазы. Олғаннарның чуртастың алызығларын сизінгені. Хызыл гвардесцтің махачы киресе. Ыырчыларның ондайлары көзіділгені. Вася

оолахтың пабазының наа чуртасха тартылғаны. Авторның чоохты кизінің істіндегі сағызын чарыдып апарчатханы. Хысхы тустың хоос пазылғаны. Хоор асхырның махачы хылии.

Н. Г. Доможяков.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Тыттығ тағ».

Чир-чайаанның хайхастығ тузы. Ипчі кизінің иргі чуртастағы ұлүзі. Поэттің сыыт пас полчатхан узы. Поэманың пүдізін, ал-алынча кизектерін үзүрері. Авторның чонның пазылбин пүткен чайаачызынаң тузаланғаны.

Чайаачы тоғыс.

Литература теориясы. Поэмадаңар оңнағ. Рефрен-неңер оңнағ. Рефреннің тузазы.

М. Е. Кильчичаков.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Ікі кинек», «Ічем».

Чаадаң халған ачығ палығлар, чүрекке тыс пирбин, чаа тамысчыларынаң тоғыр чонны амыр хоних үчүн күрезерге хығырчатханы — кибелістің өөн сағызы. Іцезінің омазы. Поэттің чітіг тілін, чайаачы узын, кибеліс пүдірчеткен ондайларын сизінері.

Чайаачы тоғыс.

В. В. Угдыжеков.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Төресен чирім», «Чазыда көг», «Минің турам», «Арғысха».

Поэттің төресен чиріне хынызы, чииттернің ынағ істенізі чарыдылғаны. Чаачының харбазығдағы чиңізі істеністе махталып аарлалчатханы.

М. Н. Чибодаев.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Күргеннің чазы», «Ким хазында», «Абазанаң ікі тоғазығ» (очерктер).

Писательнің төресен-өскен чирінің омазын хоостапчатханы, аның тархынын, чуртазын, алызығларын пілерге хығырчатханы. Пүүнгі күнде чир-суубыстың омазы алысчатханы, аны өңнендірердеңер паза хайрал-

лирданар сағыс.

Писатель писательдеңер. К. Нербышев М. Чебодаевтің чайаачызына паалағ пиргеніненер.

М. Р. Баинов.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Анпус чача», «Өлім пілбессер чол».

Иргі чуртаснаң тиңнестіріс. Амыр хоныхтығ чииттернің чуртын чабал ыырчы сайбааны. Чаадаң айланмаан чаачының чалғыс төлі, чон аразына кіріп, иптіг чуртап, істенчеткенін чарых хоостааны. Поэмада чонның тахпахтарынаң, орыс ырларынаң килістіре тузаланғаны.

Хазыр чаа парчатхан туста, хазнабыстың, чонның полар чуртазынаңар сағыссырап, Ағбан–Тайшет чолны пүдірер ондай тілирге күс тапханы. Чол істезігчілерінің махачызын, чаадағы матыр киректернең тиңнеп, көглеені. Чиит төлге көзідім полчатхан омаларны чарытханы.

В. Ф. Барашков.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Часхы пулуттар», «Чуртас хырилары», «Чирім амыры».

Чуртас чолы. Кибелістернің хоос ондайлары. Ырысты паза чуртасха хынысты көглеені. Авторның көнні, сағызы. Чир-чайаанға хайхазы паза пос чиріне поғдархазы.

П. М. Боргояков.

Чуртас чолы. «Түбі чох ээліг Харачы суғ» кип-чоох.

Кипке кірген чоох: хыныс, кізі паза чир-чайаан. Өөн матырларның омалары. Чон чайаачызындағы кип-чоох кибірлері. Кип-чоох хоос литературада.

Хоза хыгырып, үзүрерге: М. Чебодаев. «Карбай», Куулар Черлиг-оол.

Түрк чоннарының литературазы (2 ч)

С. П. Данилов. «Көөн тоосты нымахчы».

З. Ш. Донгак. «Түрк төстеңер кибеліс».

Көрбин хыгырар произведениелер:

Н. Г. Доможаков. «Тыттыҕ таҕ» поэмадаң үзик.

М. Е. Кильчичаков. «Ікі кинек».

В. Ф. Барашков. «Часхы пулуттар», «Чуртас хырилары», «Чирім амыры» (хынған 1 кибеліс).

В. В. Уддыжекков. «Сабланыс геройға», «Төрсен чирім», «Чазыда көҕ», «Минің турам», «Арғысха» (хынған 1 кибеліс).

Ирткенін тиксі үзүрері (2 ч).

8-чі КЛАСС (38 час)

XX ЧҮС ЧЫЛДАҒЫ ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ

Чоох пазы

Хоос литература — сөс күзінен пұтчеткен искусство. Хоос литература паза наука литературазы. Хоос литература паза искусствоның пасха көрімнері.

Хакас литературазы, чуртаснаң пик палғалызып, аны сын чарыдып паза чуртас турғысчатхан өөн сурығларға тееліп, чиит төлні үгретчеткені.

Хакас чиріндегі пурунғы пічіктер — чонның пурунғы литературазының көрімі. Тастарда пазылған пурунғы пічіктердеңер оңнағ. Тастағы пічіктер — пурунғы литература көрімі. Алтын көлдегі хумартхы тас пічиинен танысханы, аның ондайларын чарытханы.

В. А. Кобяков.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Кірөске түзіргені».

В. А. Кобяков — хакас литературазының төстегілерінің пірсі.

«Кірөске түзіргені». Оланай чонның XIX чүс чылдағы хониин, кибірліг чуртазын хоостааны. Хакас-

тарның чуртазындағы алызығлар. Христианнар кир-
тінізіне кіргені. Кізінің көңнін, хылиин хоос паза тирең
читіргені.

М. С. Коков.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Акун».

Ойында хакас чонның чуртазын хорығлығ тустарда
толдыразынаң көзіткені. Олаңай кізінің омазын ча-
рытханы. Хамның омазын паза аның хамнаанын
хоостааны. Кибірлердеңер чоох. Ойынның пүдізі, хоос
тілі. Драматургтың омалар хоостапчатхан узы.

Н. Г. Доможаков.

«Галина» поэма, «Браххы аалда» романнаң үзіктер.

Поэманың өөн сағызы. Поэмада ынархас паза Илбек
Ада чаа темазы. Матырларның омалары киртістіг
чайалғаны. Поэманың патриот көө. Илбек Ада чаа
тузындағы ынархастың улуғ күзі, аның ыырчыны уна-
дарға полысханы.

«Браххы аалда» романның өөн сағызы, полчатхан
өөн киректер. Матырларның омаларын, хоос тілін
чарыдары.

И. Г. Котюшев.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Пастағы күгүрт»,
«Өлімі чох», «Улуғ күске паза хахпан» (басня).

М. Е. Кильчичаков.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Хулғалар».

Драматургтың чуртас чолын паза чайаачызын
көрері. Ойынның өөн темалары, матырлары, хоос тілі.
Драматургтың узы: чон ондайын тирең пілгені, өтіг
тілі, хормачы сари, тахпах-сөспекнең, чичен сөснең
алғым тузаланғаны. Пьесаны сағамғы драматургия
произведениелерінең тиңнестіре үзүрері.

Литература теориязы. Драмаданар оңнағ. Көрім-
нері, пүдізі, хоос ондайлары.

Г. Ф. Топанов.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Хара Хус».

«Хара Хус» улуф чоохтың чуртасха төстеніп пазылганы. Илбек Ада чаа тузындағы хорығлар сын көзіділ парғаны. Разведчик Амзараковтың, Чир-суун арачылап, матыр, махачы хылынатханы, ыырчыларны хорылдыр турғаны. Хара Хустың Элиза Краульның сағызын алыстырарға полыхсаны. Ыырчыларның омазы сын таныхтал парғаны. Партизан отрядының пір сағыстығ, пір тыныстығ полғаны. Хара Хустың омазын чарыдарға тузаланчатхан хоос ондайлар.

Г. Ф. Топановты сағысха киргені: А. Г. Кызласова, А. Е. Султреков.

С. И. Чарков.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Ыраххы нанчы».

«Ыраххы нанчы» чоохта чаада төрсен ынархастың сағамғы күннерде дее успинчатханын көзітчеткені. Чаачыларның амыр хоныхтағы істенізі. Писательнің пасчатхан хоос ондайлары, тілі.

Митхас Туран.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Сайалбаан сүрместер».

Хакас чииттернің иргі тустағы үлүзі. Чачахнаң Ах оолның омалары. Хакас чоңының иргі кибірлері. Мының алнындағы паза сағамғы тустағы хоныхты тиңнестіре көргені.

А. А. Халларов.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Тирең чулда», «Чазы хызы» чоохтар.

Чон изін хадарып, матыр істенген ипчинің чалахай, кізее сағыссырос омазын хоос, арали күлкістіг ондайнаң чарытханы. Пастағы көөленістің ундулбас омазы чайалғаны. Чоохтарның хоос тілі.

В. К. Татарова.

Чуртас паза чайаачы чолы. Кибелістер: «Күскү чиллер», «Аачамның ырлары».

Кибелісте тус омазын хоости чарытчатханы. Кибелістің хоос тілі. Чон культуразындағы кибірліг ома-

ларның поэзияда хоос омаларға, пос ондайли пазылған ондайлары.

Чайаачы тогыс.

Сибдей Том.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Баинге», «Алғай», «Төреен тілім» (Г. Тукайдан).

Кибелістернің өөн сағызы, хоос ондайлары, тілі. Кибелісте чайаачы кизіденер пазылғаны. Кибелістернің пазылған ондайы, пүдізі, поэзияның «чазыт» тілі: таңмалар, метафоралар, аллегориялар, тиңнестірістер. «Алғай» кибелісте *алгайнаң* поэттің чайаачызын таңмалааны.

Түрк чоннарының литературазы (1 ч)

М. Б. Кенин-Лопсан — тыва чонының чайаачызы. Чуртас паза чайаачы чолы. «Анымчоҳ, хоосчы!»

Хоза хыгырып, үзүрерге (үгретчинің көргенінен):

В. Кобяков. «Чиңіс», «Аттар чарызы»;

Л. Чадамба. «Богатая тайга»; *С. Суразаков.* «Хозяин гор»; *С. Чарков.* «Часхыдағы наңмыр»; *М. Туран.* «Чуртас чолларынча»; *А. Майтакова.* «Морсығас».

Көрбин хыгырар произведениелер:

Н. Г. Доможаков. «Галина» (үзік).

И. Г. Котюшев (хынған пір кибеліс).

В. К. Татарова. «Күскү чиллер» алай «Аачамның ырлары».

С. Том. (Г. Тукайдан) «Төреен тілім».

Ирткенін хатиры.

9-чы КЛАСС (38 час)

XX ЧҮС ЧЫЛДАҒЫ ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ

Чоох пазы

Хакас литературазының пастағы хаалағлардаң сығара чонның чуртазын хоос көзігчеткені. Литера-

тураның тузазы, аның тирең сағыстығ, омалығ, чўрек көөрестіг полчатханы.

Литература теориязы. Чуртасты сын көзітчеткен ондайданаң оңнағ.

В. А. Кобяков.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Пасха кізі аңмары», «Сўген», «Казан» (тиксі үзүрері).

В. А. Кобяков — хакас прозазының төстегізі. Чоохтарында чуртасты сын ондайнаң көзітчеткені. Чоохтарны піріктіреткен паза пасхалапчатхан сурығлар. Писательнің кізі омазын хоостапчатхан узы. Матырларның хылыхтарын чарытчатхан хоос ондайлары. Чир-чайаанның паза кізінің аразындағы палғалыстар.

Литература теориязы. Поэмаданаң оңнағны алғыдары.

Н. Г. Доможаков.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Терпектерге мўне». «Ыраххы аалда» (романнаң үзіктер).

Поэмада Хакас чирінің омазын хоос хоостааны. Кееркестіг матырның төреен-өскен чиріне хынызы, аннаңар көглеені.

«*Ыраххы аалда*». Өөн темазы, хоос ондайлары, пүдізі. Романның матырлары — олаңай чон.

Литература теориязы. Романнаңар оңнағ.

И. М. Костяков.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Чібек хур» роман.

«Чібек хур» романда Илбек Ада чааның паза хыныстың темазы көдірілчеткені. Чаа хорығларын көзідерінде орыс литературазының хоос ондайларынаң тузаланғаны. Романның ады өөн сағысты чарыдарға полысчатханы.

Чаа тузындағы чылларда тылдағы тіспен істеніс. Омаларны толдыразынаң көзідерге тузаланчатхан хоос ондайлар.

Н. Е. Тиников.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Арчот хам» (улуҕ чоохтаң үзіктер). Арчот хамның чуртазы чон үлүзінен палғалысханы. Чон кибірлерін көзіткені. Хоос тілі паза писательнің тиксі пасчатхан оңдайы.

Чайаачы тоғыс.

Митхас Туран.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Ирнің істінде изерліг ат чызаан».

Чаа тузындағы паза соондағы чылларда олғаннарның улуҕ чон орнына тоғынып тыыған хылыхтарын чарытханы. Алғым істіліг, пөзік сағыстыҕ, сын үчүн турыс пілчеткен кизінің хылии хоосталғаны.

Хоза хыгырып, үзүрерге: М. Туранның «Чуртас чолларынча» чыындызынаң (1 ч.).

М. Н. Чебодаев.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Крепин». К. Нербышев М. Чебодаевтенер.

Хакас аалларда чаа соондағы чуртасты хоостааны. Крепиннің, Мартилниң, Сирток апсахтың омалары. Чонның кибірлері көзиділгені. Чоохтың хоос сари: пүкүлесе пүдізі, хоос омалары, тілі.

М. Р. Баинов.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Тустарча чорых чөргені», «Таң Солбанында тоғазыҕ» (үзіктер).

Кееркестіг матырның пос чирінеңер көө. Поэттің, сағысха түзіп, пазылған чооғы, тирең сағызы. Ханның чааның аар тузы, ах сағысха тыс пирбинчеткені. Поэмаларның пүдізі паза хоос тілінің оңдайлары.

А. А. Халларов.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Акай».

Пүўнгі амыр хоных хайраллапчатхан чаачының чарых көңнін, тоғысха күс, чонға паарсах иде өс парғанын толдыра чарытханы. Улуҕ чоохтағы хорылыстарны, чон чуртынаң алып, сын хоостааны. Сын

ынархас, хыныс тыыпчатханын, хылыхтар тилесин чир-чайааннаң палғалыстыра чарытханы. Матырларның омалары хоосталғаны. Улуғ чоохтың тілінің хоос оңдайлары.

В. Г. Майнашев.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Минің хазыңым», «Машиналар, пуға чіли, орлапча».

Кибелістерде поэттің өөн сағызын чарыдары. Хоос, чичен сөстернең тuzаланғаны. Поэзиядағы омалар. Хазыңны көглеені поэттің төрсең чирінең пик палғалызын таныхтапчатханы. «Машиналар, пуға чіли, орлапча». Чир-чайаанның өзелістіг үнін таныхтапчатханы. Кибелістің үтредігліг сари.

Д. И. Чанков.

Чаачы, учёнай паза писатель. «Торғайах табызы».

Ханның чаада араласханы. Чаачының тиксі омазы чарыдылчатханы. Іценің омазы чайалчатханы. Чир-чайаанның сомнары произведениенің өөн сағызын си-зінерге полысчатханы.

Литература теориязы. Матырдаңар оңнағны алғы-дары.

Маган Тимос (М. Т. Маганаков).

Чуртас паза чайаачы чолы. «Саар паза Сахсар» (улуғ чоохтаң үзік).

Улуғ чоохтың өөн сағызы. Кізінің чуртазы аарластың полчатханы. Матырның чуртасха көрізі. Пос чирінің кееркестіг омазы.

Түрк чоннарының литературазы (1 ч)

Л. Н. Арбачакова.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Меең черлерім — улуғ черлер!»

Туған чонның литературазынаңар улуғ нимес чоох. Кибелісті шор тілінең хығырары, пос тілінең үзүрері. Өөн темазы, хоос омалары паза интіг тілі.

Көрбин хыгырар произведениелер:

И. М. Костяков. «Чибек хур» романнаң үзик.

В. Г. Майнашев. «Миниң хазыңым».

М. Р. Баинов. «Тустарча чорых чөргени», «Таң Солбанында тоғазығ» поэмалардаң үзиктер.

Хоза тузаланарға көрилген частар — 10 ч.

Чайаачы тогыс (үгретчиң көргенинен).

VII. ҰГРЕДИГ ТИРИГЛЕРИНЕҢ ТУЗАЛАНАРЫ (Описание материально-технического обеспечения образовательного процесса)

Олғаннарны хакас литературазына үгретчетсе, аймах-пасха тиріглернең тузаланарға кирек: үгредіг пособиелерінең, хоос паза наука литературазынаң, сөстіктернең, хоосчыларның хоостарынаң, үгренчілерге таратчаң материалларнаң, үгредіг электроннай пособиелерінең паза ан. пасха.

Ұгредіг пособиелері паза учебник комплекс чили тимнелчелер, аннаңар олар методика саринаң тиксі палғалыстығлар. Прай үгредіг пособиелері үгретчесе олғаннарны пос алынча тоғындырчаң ондай пирчелер. Оларның хоостыра үгренчілернің тиксі сағыстарын пайыдарға, чоохтарын алғыдарға, пілістерін тилідерге ондай пирілче. Ідөк хакас литературазын пасха предметтернең палғалыстырчаң ондай пар. Че үгредіг тиріглерінің өөніне учебник саналча.

Ұгренчілерні хакас литературазының уроктарына тимненчетсе, пос алынча хоза литературанаң тузаланарға көніктіерері полча. Пу тоғыс школаа хоза тимнелген хығырчаң кинделердең, пособиелердең, справочниктердең, сөстіктердең пасталча. Мындағ кинделер паза сөстіктер пастыра үгретчі олғаннарны турғызылған сурығларға, писательлернің чуртас чолынаңар, оларның чайаачыларынаңар кирек материаллар табарға көніктірче.

Хакас литературазының уроктарында, сағыс паза чоох алгыдарға көніктірчетсе, саблығ хакас хоосчыларның тоғыстарынаң тузаланарға чарир, анзы үгрөнчләрнің чоохтарын, пасчатхан ондайларын чахсыландыраға полызығ итче. Хоостарнаң тузаланғаны олғаннарның тиксі искусстводанар пілістерін пайытча.

Үгредіг киреен чахсыландырағ үчүн, олаңай уроктардаң пасха, чайаачы чоохтазығлығ уроктар, семинарлар, практикумнар, консультациялар иртірерге кирек. Анзы олғаннарны научнай литературанаң тузаланарға көніктірерге полысча. Прай пу тоғыс олғаннарның хакас литературазына, пос тіліне хынызын көдірерге, үгретчсе, тізең, хакас литературазын пөзік синде апарға полызар.

VIII. «ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ» ПРЕДМЕТТИ ҮГРЕНГЕНИНИҢ САЛТАРЛАРЫ

(Планируемые результаты изучения учебного предмета)

Үгрөнчләр мындағ салтарларға чидерге киректер:

— үгредігде пос алынча пөгіннер турғызып, оларны толдыраы;

— үгредіг пөгіннеріне пос сағызынаң чидері, оларны наачылап пілері, иң не түзімніг чоллар табары;

— үгренисте өөн пөгіннер хайдағ салтарларға ағыларын азынада сизінері, ол чидіглерні паалирға ондай табары;

— түзімніг салтарларға чидерін, аның маңнаныстығ поларын сизініп одыраы паза аны орта пөгеріне үгренері;

— таңма-танығларнаң орта тузалан пілері;

— тіл ондайларынаң үгренисте паза чуртаста орта тузаланары;

— үгреністе аймах-пасха сөстіктерде, справочниктерде, энциклопедияларда, Интернетте тапхан искіріглернең орта тузалан полары;

— литература произведениелерін, орта паалап, пөгіннерні орта сизініп, тиксі чоохта (пазып таа, чоохтап таа) тузалан полары;

— хоос литератураны, аймах-пасха ондайларнаң тузаланып, үзүрері (тиңнестіргені, паалааны, төөйлесені, ан. пасх.);

— чоохтасчатхан кізіні истіп пілері, аннаң тіл алызары, ағаа паалағ пир полары паза пос сағызы хоостыра талазығ апарарға көнігері;

— өменең итчеткен тоғыста өөн салтарларға чөптіг чидері паза ибіркілернің хылыныстарын орта сизінері; талазығларны удур-төдір тіл алызызып пөгери.

Үгренчінің предметче чидіге читкен салтарлары:

— хығырығның кізінің сағызы алғирында улуғ тузазын сизінері; хығырығны наа пілістер алчаң ондай чіли сыбыра кирексирі; посты пу чир үстүнде аның чардығына санирына үгредері;

— литератураны чонның культуразының паалығ чардығы полчатханын оңарары;

— пос тілінең пазылған произведениелернің хоос сарилары хоостыра пос тілінің пайын, сілиин сизінгені;

— пөзік пілістіг, хоос произведениелерні эстетика саринаң паалап полчатхан хығырығчыны тимнирі; пос туста хығырар кинделерні таллап пілері;

— хығырған произведениені орта паалап пілері, оларның хоостыра пасха-пасха чоннарның культуразын орта оңарары;

— үгренчінің хоос чайаачы узын өскірері, хығырған произведениені пасха сарых тоғыстарынаң пасхалиры; хығырған тоғыс хоостыра тиксі анализ ит полары, орта паалиры; аның хоостыра чоох пүдірері, прай көңні-сағызынаң чайаачы тоғысты пілері; произведениенің хоос сариларын орта сизінері.

ОРТЫМАХ ШКОЛА
(Среднее общее образование)

ХАКАС ТІЛІ

(10–11 класстарга)

I. ЧАРЫДЫҒЛЫҒ ЧООХ

(Пояснительная записка)

Методика чөптеринің тиксі чарыдии

Ортымах школаа тимнелген хакас тілінің методика чөптері Федеральной хазна үгредіг стандарттары (ФГОС 2012 ч.) хоостыра пазылған. ФГОС-та көрілген үгренчїлернїң пїлістерін төремїл тилїдер паза оларны үгренїсте аймах-пасха саринаң тоғындырар көнїгестер пирчең өөн сағыс методика чөптерінде тиксі апарылча паза пастағлығ школанаң палғалыс санға алылча.

Пу программа хоостыра үгретчїлерге тоғынчаң үгредіг программаларын тимнирі көрілче. Программада «Хакас тілі» үгредіг предметтїң хайди даа прай үгренер чардығы көріл парған, че олох туста үгретчесе, таллаң, пос көргенїнең тоғынчаң ондай пирїлче. Үгредіг программаларда үгретчесе үгредіг материалларының изерїзїн, частарын пос ондайли көрїш, аны толдырчаң ондайларнаң табарға чарадылча.

Ортымах школаа тимнелген хакас тілінің программазында пастағлығ школаа тимнелген программада көрїлчеткен үгренчїлернїң көнїгїстерін прай саринаң тилїтчең паза аймах-пасха тоғыстар апарчаң ондайлар аннаң андар пиктелчелер паза тиреңнедїлчелер. Олох туста ортымах школаның программазы содержаниезї хоостыра пос ондайлығ паза тирең, анда үгренчїлернїң психологиязы паза частары хоостыра санға алылча.

Программада «Хакас тілі» предметтїң пөгїні аймах-пасха синнерде көрїл парған:

— полған на үгренчїнїң үгренїс салтарлары (личностнай) хоостыра;

— үгренис салтарларын тузалан полчатханы хоостыра (метапредметнай);

— «Хакас тілі» алынча предмет полчатханы хоостыра (предметнай).

Хакас тілінің программазы мындағ чардыхтардан пүтче:

— чарыдығлығ чоох;

— «Хакас тілі» предметтің өөн содержаниезі;

— темаларча план;

— үгрөдіг тиріглері.

«Хакас тілі» предметтің өөн тиксі үгрөдігнің пөгінін толдыларына хозымы

Хакас тілі — тилекейдегі тіллернің пірсі, хакас чонның тілі, Хакас республиказының ікінчі хазна тілі. Ол чонның тіл алысчаң, аның төлдең төлге чыылған пілізін, сағыс-көгізін, хайраллап, өсчөткен төлге читірчөң тирии полча. Төрөен тілні өтіре пілгені, аннаң пос тузаланғаны хакас кізее пос чонының чардығы полчатханын піленерге полысча паза ағаа чуртаста, тоғыста, чайаачыда ізөстіг төстөг полча. Аннаңар, хакас тіліне үгрөдер сурығларны наа, сағамғы халых чуртасха килістіре пөгін, аның практика сарин чахсыландырып, полған на уроктың түзімін көдірерге кирек.

Федеральной хазна үгрөдіг стандарттары хоостыра, ортымах школада үгрөчөткен олғаннарны төрөен тілнең чуртаста тузаланарға үгрөдері, тіл науказынаңар пик пілістер аларға көніктірері полча. Өсчөткен төл төрөен тіл полызиинаң пос чонының муңар чыл чыылған сағыс-көгізінөң, чуртас-хонығынаң аның культуразы, тархыны, пазылбин пүткен чайаачызы паза хоос литературазы пастыра танысча паза тіл чонны пір чон полчатханын кирөчөлөпчөткенін сизінчө. Төрөен тіл ідөк паланың чон аразында кибірли тудынарының төстөө полча. Аннаңар хазна үгрөдіг стандарттары пос тіліне

ўғредеріне улуғ хайығ айландырча паза ўғредіг киреенде наа ондайларнаң тузаланар, тоғынар көстеглер пирче.

Федеральной хазна ўғредіг стандарттары хоостыра пос тілін ортымах школада ўғренерінің пөгіннері мындағ полчалар:

— төрсен тілні аарлиры паза хайраллиры, ағаа чонның культуразының чардығы чіли теелерге ўғредері; пос тілін чонның тіл алысчаң өөн тирии чіли оннандылары паза чуртас-хоныхта аймах-пасха піліс алчаң ондайларның пірсі полчатханын сизіндірері; төрсен тілнің сілиин, пайын, тадиин онқирға ўғредері;

— пос тілін олаңай чуртаста паза ўғредігде тіл алызыр ондай чіли тузаланары; тіл алыс полары, тіл алызарға тимде полары паза тіл алызарын пос алынча тилідерге кирексіністіг полары; өөн ўғредіг паза ўғреністе аймах-пасха саринаң тоғынар көнігістер алары, оларнаң тузаланары (тоғыстың пөгінін турғыс полары, тоғысты план хоостыра толдылары, чоохты сизінері паза түзедері; сөстіктернең, Интернетнең тоғынары; пилен текст хоостыра пирілген тоғысты толдылары паза ан. пасх.);

— хакас литература тілінің пүдізін, стильлерін, синін паза аның законнар хоостыра чуртапчатханын сизінері, аннаңар піліс алары; тілнің оңнағларын таниры, ўзүрері, тиннестірері паза паалиры; пазылған паза олаңай чоох культуразын пілері паза оларнаң тузаланары; тілнің пайынаң аймах-пасха чоохха килістіре кибірли тузаланары; постың сөстіг пайын пайыдары паза тілнің аймах-пасха грамматика формаларынаң орта тузаланары; алған пілісті чоохта паза пічікте орта, килістіре паза кибірли тузаланары.

II. «ХАКАС ТІЛІ» ҰГРЕДІГ ПРЕДМЕТТІҢ ТИКСІ ЧАРЫДИИ

(Общая характеристика учебного предмета)

«Хакас тілі» ұгредіг предметі науканың «Филология» пөлігіне кірче. Ол ұгренчілернің чоохтасчаң синнерін, тіл паза культура саринаң пілістерін тузаланчаң көнігістерін төстепче, тіл саринаң сағын полчатханын тилітче; ұгренчілерні пос чоонының пай культуразынаң, чуртас-хонығынаң таныстырча паза оларға чонның чардығы полчатханын пілінерге полысча.

Ортымах школада хакас тіліне ұгредерінің содержаниезі «Хакас тілі» предмет тиксі ұгредігде пос алынча предмет полчатханынаң паза предметче алған пілісті ұгредіг киреенде ле нимес, че тиксі чуртаста тузаланарға ұгредіп алар (метапредметнай) пөгіннернең палғалыстығ. Пу пөгіннерні толдырғаны ұгренчілернің чоохтасчаң синнерін, тіл паза культура саринаң пілістерін тузаланчаң көнігістерін төстеп алар ондай пирче.

Ұгренчілерні пос тілінең чоохтанар паза пазар көнігістерге ұгредері аймах-пасха ондайларнаң апарылары көрілче:

— ұгренчілерге орта хығырар, пазар паза танығлар турғызар пик көнігістер пирері; тілнің сидік сурығларын оңарары, постың көрізін паза сағызын чарыт пілері; пирілген текстті кибірли хығырары, үзүрері паза посха кирек піліс алып алары, аны оңарары паза тузаланары;

— хакас тілінеңер пілістерін аннаң аңдар тиреңнедері (ұгренчілернің сөстіг пайын алғыдары, тілнің грамматика пүдізінеңер, синінеңер пілістерін тиреңнедері паза ан. пасх.).

Ұгренчілернің пос тілінеңер пілістерін пиктирі мындағ ондайлар хоостыра көрілче:

- тілнің пұдізін, тилізін, тоғынчатханын оңниры;
- тіл науказының оңнағларынаң паза өөн пөліктерінең танызары;
- хакас литература тілінің синнерін пілері;
- үгренчеткеннернің чооғын грамматика саринаң чахсыландырары паза оларның сөстіг пайын пайыдары;
- тілнің оңнағларын үзүрер паза паалир көнігістерін төстирі;
- пос тілін сизінері, оңниры;
- хакас тілінең, пілінің, пос чоохтанар көнігістерін тилідер үчүн, пос тілінеңер піліс алып, аны системаа ағылары;
- хакас тіл науказынаңар, аның тархынынаңар, тилізінеңер; түрк тіллерінің істезігчілерінеңер піліс алары;
- хакас тілінің чуртастағы тузазынаңар, аның түрк паза пасха даа тилекей тіллерінің аразындағы орнынаңар пілістерін алғыдары.

Үгренчілерні төресең тілнің чонның чуртас-хоньынаң палғалыстығ полчатханын сизіндірері учебниктерде пирілчеткен чонның чуртас-хоньынаң, аның культуразынаң, тархынынаң, пазылбин пүткен чайаачызынаң паза хоос литературазынаң палғалыстығ аймах-пасха тексттер хоостыра паза аннаң даа пасха тоғыстар пастыра апарылча. Андағ тоғыстар үгренчілерге чонның сағыс-көгізін, хылығын, кибірли тудынызын, тіл чонны пір чон итчеткенін сизінерге паза тіл чонның тархынынаң пик палғылыстығ полчатханын оңнирға полысча.

Үгренчілернің пілістерін төреміл тилідерге паза үгреністе аймах-пасха саринаң тоғынар көнігестер аларға үгредіп алғаны олғаннарға чуртастың аймах-пасха ондайларында кирек пөгіннерні табырах, орта табарға полысча.

Ўгречілернің тілнең орта тузалан полчатханын оларның аймах-пасха тоғыстар ит полчатханы, аны орта паалап пілчеткені киречілепче. Андар кірчелер:

— чоохтың аймах-пасха көрімнерінең тузалан полчатханы, арғыстарынаң паза улуғларнаң кибірли чоох алыс полчатханы; олаңай чоохты паза пазылған пічікті оңар полчатханы; постың сағызын ипти, толдыра читір полчатханы; чоохта паза пічікте хакас тілінең кибірли тузалан полчатханы;

— тоғыстың пөгінін турғыс полчатханы, аның изерізін сизін полчатханы, чарыт полчатханы паза, сурығ турғызып, ағаа аймах-пасха оңдайларнаң (книга, Интернет паза ан. пасх.) нандырығ таап полчатханы.

Ўгречілернің тілнең тузалан полчатханы, тілдеңер пілісті тиреңнет полчатханы оларның тілінің пүдізін оңарып алғанынаң пик палғалыстығ. Аннаңар ўгредіде олғаннарны тіл оңнағларын ўзўерге паза сизінерге көніктірердең пасха оларны тілнең чуртаста кибірли тузаланаңа ўгрет салары өөн пөгіннернің пірсі полча.

III. «ХАКАС ТІЛІ» ПРЕДМЕТТИҢ ТИКСІ ЎГРЕДИГ ПЛАНДАҒЫ ОРНЫ

(Описание места учебного предмета в учебном плане)

«Хакас тілі» предмет ортымах школада 10–11 класс-тарда хайди даа ўгречер предмет чіли ўгречіле. Предметке прай 70 час пиріле. Ол частар класстарча піди ўлестірілчелер:

10-чы класс — 35 ч;

11-чі класс — 35 ч.

Программа ортымах школаның ўгредіг планына килістіре пазылған.

«Хакас тілі» предметтің содержанияезі хоостыра пөліктері

«Хакас тілі» предметтің үгренчїлернї пос тілінең чоохтанар паза пазар кōнігїстерге үгредерїне, пос тілінеңер пїлістерїн пиктирїне, үгренчїлернї пос тілїнїң чонның чуртас-хонығынаң палғалыстығ полчатханын сизїндїрерїне кōстеглїг полчатханы программаның пўдїзїнде кōрїл парған. Программада олар мындағ ондайларнаң пирїлчелер:

— пос тілінең чоохтанар паза пазар кōнігїстерге үгретчең тїл материаллары;

— пос тілінеңер пїлістерїн пиктирїне чарыдылған тїл материаллары;

— пос тїлі чонның чуртас-хонығынаң, тархынынаң палғалыстығ полчатханын сизїндїрчеткен материаллар.

Пос тілінең чоохтанар паза пазар кōнігїстерге үгретчең тїл материаллары программада прай даа темалар хоостыра парчалар, че иң алғым «Чоох паза чоох апарары», «Чоох алғыдары», «Текст», «Тїлнїң стильлерї» пөліктерде кōрїлче.

Пос тілінеңер пїлістернї пиктирїне чарыдылған тїл материаллары тїлнїң пўдїзїн паза пос ондайли тоғындырчатхан тїл единицаларын кōзїтчеткен мындағ пөліктерде пирїлче: «Тїлдеңер тикесї оңнағ», «Фонетика паза орта адиры», «Сōс пўдїзї», «Орта пазары», «Тїлнїң сōстїг пайы», «Фразеология», «Морфология», «Синтаксис паза танығлар турғызары», «Чоох культуразы».

Пос тїлнїң чонның чуртас-хонығынаң, тархынынаң палғалыстығ полчатханын сизїндїрчеткен материаллар ідōк прай пөліктерде пирїлче, че оōн хайығ «Тїл паза культура» пөлікте айландырылча.

Ўгредїде үгренчїлернї пос тілінең чоохтанар паза пазар кōнігїстерге үгредерї, пос тілінеңер пїлістерїн пиктирї, үгренчїлернї пос тїлі чонның чуртас-хоны-

ғынаң палғалыстығ полчатханын сизіндірері удур-төдір пик палғалыстығлар, аннаңар олар пірге, хапсыра апарылчалар. Полған на пөлікті үгречетсе, үгречілер хайдағ-да піліс, көнігіс алғанынаң пасха чоохтанар, чоох апарар ондайларын пиктепчелер паза тілденер пілістерін алғытчалар. Ол ондайнаң, тілденер піліс алары паза аннаң кибірли тузаланары предметче тиксі пик палғалыстығ парча. Аннаңар үгретчее, үгречеткен олғаннарның синін, оларның пілістерін санға алып, үгречілчеткен тілнің пөліктерінің изерізін паза оларны үгречерге көріл парған частарның санын алыстырарға чарир.

IV. «ПОЛҒАН НА ҮГРЕНЧІНИҢ ПРЕДМЕТТИ ҮГРЕНГЕН ХООСТЫРА, ҮГРЕНІС САЛТАРЛАРЫН ТУЗАЛАН ПОЛЧАТХАН ХООСТЫРА ПАЗА ПРЕДМЕТЧЕ ЧИДИГЛЕРИ

(Личностные, метапредметные и предметные результаты освоения учебного предмета)

«Хакас тілі» предметті ортымах школада үгреченінің салтарлары Хазна үгречдіг стандарттарында көріл парғаннар.

«Хакас тілі» предметті ортымах школада үгречген соонда, полған на үгреччі пілерге кирек:

— хакас тілінің хакастарның чуртазындағы тузазын паза аның Хакас Республиканың халых-хоных чуртазындағы орнын;

— хакас тілінің пос чоңының паза тиксі түрк чоннарының культуразының чардығы полчатханын;

— төречен тіл чонның сағыс-көгізінең, чуртас-хонығынаң, аның пос ондайлығ культуразынаң пик палғалыстығ полчатханын;

— хакас тілінің пос ондайлығ, пай тіл полчатханын паза аны хайраллирға кирек полчатханын;

— тіл чонны пір чон полчатханын киречілепчеткен культураның чардығы полчатханын;

— төреен тіл кізінің чон аразында кибірли тудынарының паза чоох апарарының төстее полчатханын.

«Хакас тілі» предметті үзренгеннер тілнең тузаланар мындаг салтарларға чидерге киректер:

чоох апарарының прай көрімнерін пілерге (хығырарға паза орта үннендірерге:

— пазылған пічікті паза олаңай чоохты оңнирға;

— искен алай хығырған нименің өөн сағызын алай кирек чардығын таап поларға;

— искен нимені толдыра, хысхачахти алай таллап читір поларға;

— аймах-пасха жанрлардаң алылған паза стильлернең пазылған тексттернің өөн сағызын паза стильін таап пілерге;

— аймах-пасха сөстіктернең, книгаларнаң, Интернет материалларынаң паза ан. пасх. тuzаланып, кирек материаллар таап, орта тuzалан пілерге;

— чоохтағы нимелерні тіл, стиль саринаң тиңнестір пілерге;

— тексттің пүдізін пілерге паза өөн сағызын табарға, аны чардыхтарға чарарға, чарыдарға;

— чоохтазарға паза пазарға:

— пос алынча алай класснаң хада идер тоғыстың пөгінін, аның изерізін оңнирға, тоғыс хоостыра чидіглерні паспин паза пазып паалап поларға;

— искен алай хығырған текстті план, конспект хоостыра, чоохтап алай аннотация пазып читір поларға;

— пирілген жанр, чоох ситуациязы хоостыра, паспин алай пазып, аймах-пасха стильлернең тuzаланып, тексттер пүдірерге;

— постың сағызын, пазып алай паспин, иштiг читір поларға;

— пір паза ікі кізі чооғының аймах-пасха көрім-нерінең тузалан поларға;

— чоохта хакас тілінің орта чоохтанар оңдайларынаң, аның сөстіг пайынаң, грамматика паза стиль синнерінең, пічік пасчатса, орта пазарынча паза танығлар турғызарынча синнернең орта тузаланарға;

— чоохтазыңда тілнің прай оңдайларын кибірли тузаланарға;

— постың чооғын сизінерге, паалап поларға, чоохта иділген алчаастарны тузында түзедерге; пос пасхан текстті чахсыландыраға паза түзедерге;

— улуғ нимес искіріглернең арғыстарының алнында чоох тут поларға; постың сағызын читірің, аны киречілеп, талазыңларда паза үзүріглерде аралазарға;

— алған пілістернең, көнігістернең чуртаста тузалан поларға, хакас тілі предметче алған пілістернең, пасха предметтер үгренчетсе, тузалан поларға;

— аймах-пасха чоннар аразында пос чонының кибірли тудынызынаң тузаланарға.

«Хакас тілі» предметті үгренген хоостыра үгренцілернің салтарлары полчалар:

— тілнің тузазынаңар, хакас тілінің пос чонының тіл алысчаң тирии паза Хакас Республиказының хазна тіллерінің пірсі полчатханынаңар, чонның тілінің паза культуразының палғалыстығ полчатханынаңар, тілнің чонның чуртазындағы тузазынаңар оңнаныстары;

— төреен тілнің гуманитарнай наукалардағы орнын паза аның үгредігдегі тузазын оңарчатханы;

— тілдеңер піліс ал полчатханы, тілнің чардыхтарының, аның оңнағларының удур-төдір палғалыстығ полчатханын пілчеткені;

— тілнің өөн оңнағларынаң таныс полчатханы: тілдеңер наука паза аның чардыхтары; тіл паза чоох, чоох алызары, пазылған паза пазылбаан чоох; пір кізінің чооғы, ікі кізінің чооғы паза оларның көрімнері; чоох

ситуациязы; олаңай чоох, наука, публицистика, тоғыс стильлері, хоос литератураның тілі; чоохтың көрімнері; текст, тексттің көрімнері; тілнің өөн единицалары, оларның пілдіріглері паза чоохта тузаланчаң пос оңдайлары;

— хакас тілінің сөстіг пайынаңар паза фразеологиязынаңар, литература тілінің синнерінеңер, чоох алысчаң синнердеңер піліс алып, оларнаң чоохта тузалан полчатханы;

— тілнің өөн оңнағларын, грамматика категорияларын таниры паза оларны үзүрері, аймах чоох ситуациязында оларнаң килістіре тузалан пілчеткені;

— сөстерні аймах-пасха саринаң (тапсағлар, пүдізі паза пүдірізі, морфология), сөс пірігістерін паза чоохтағларны синтаксис саринаң, текстті прай саринаң (пүдізі, өөн пілдіріглері, стиль, тіл саринаң, тілнің хоос оңдайларын тузаланчатханы хоостыра) үзүріп пілчеткені;

— төөй паза чағын тузалығ сөстернің, грамматика формаларының чоохтағы тузазын оңнапчатханы паза оларны постың чооғында ишти тузалан полчатханы;

— пос тілінің пай, сіліг початханын оңниры, хоос литературадаң алылған текстті үзүрчетсе, чоохтың иштиг паза кибірліг полчатханын сизін пілчеткені.

**V–VI. «ХАКАС ТІЛІ» ПРЕДМЕТТИҢ ӨӨН
СОДЕРЖАНИЕЗИ ПАЗА ТЕМАЛАР ХООСТЫРА
ЧАРЫЛЧАТХАНЫ**

**(Содержание учебного предмета и общее тематическое
планирование)**

10 КЛАСС (35 ч)

ТҮРК ТІЛЛЕРІ — КУЛЬТУРАДА

Тілдеңер тиксі оңнағ (7 ч)

Тіл паза халых. Тіл паза культура. Тіл паза чоннын тархыны. Орхон-Ким памятниктері. Хакас литература тілінің тархыны.

Хакас тілі тилекей тіллерінің аразында. Хакас тілінің үгредіг предметтегі функциялары.

Хакас литература тіліндегі пүүнгі алызығлар. Тіл экологиязынаңар сурығлар.

Фонетика, орфоэпия, орфография (4 ч)

Ұгренцілернің фонетикача, графикача, орфоэпияча, орфографияча алған пілістерін пір синге ағылары паза оларны тиреннедері.

Тапсағ, аның пілдіріглері. Азых паза чабых слогтар. Сингармонизм законы.

Сөстегі пазым (ударение) паза сингармонизм законы, оларның палғалызы. Литература саринаң орта чоохтанырының синнері паза пазым.

Хакас орфографиязының өөн төстеглері.

Сөстерні тапсағлар саринаң үзүрері.

Лексика паза фразеология (6 ч)

Хакас тілінің сөстіг пайы. Көп тузалығ сөстер. Омонимнер, синонимнер, антонимнер. Хакас тілінің сөстіг пайының тархын саринаң пүдізі: хакас тілінің

позының сөстөрү, тиксү түрк сөстөрү, пасха тилдең кирген сөстер. Хакас сөстөрүнүң аймах-пасха сфераларда киректелчеткені: диалектизмнер, өнетін лексика (профессионализмнер, терминнер), арготизмнер. Хакас тилинүң стильлеринде киректелчеткен сөстер, олаңай чоохта паза иб аразында тузаланылчатхан сөстер, книгада киректелчеткен сөстер. Иргілен парған сөстер, историзмнер, наа сөстер. Хакас фразеологиязы. Сиспектер, сөспектер.

Сөстернүң паза фразеологизмнернүң тил сині, оларнаң орта тузаланары. Лексика паза стиль саринаң синоним полчатхан сөстер.

Синонимнернүң, антонимнернүң, омонимнернүң хоос ондайлары.

Хакас тилинүң сөстіктері.

Сөстернү лексика паза фразеология саринаң үзүрері.

Сөс пүдізі паза сөс пүдірізі (4 ч)

Сөс пүдізін паза пүдірізін тиксү хатиры. Сөстнүң морфемнай пүдізі. Хакас тилинүң сөс пүдірчең ондайлары.

Сөстернү пүдізі паза пүдірізі хоостыра үзүрері.

Морфология паза орфография (7 ч)

Морфологияны тиксү хатиры. Чоох чардыхтарының тиксү грамматика тузалары, грамматика формалары паза синтаксистегі функциялары. Сөстернүң формаларын тузаланчаң синнер.

Хакас орфографиязының төстее. Лексика паза грамматика үзүріглеринүң сөстернү орта пазарға туза полчатханы.

Чоох чардыхтарын морфология саринаң үзүрері.

Чоох. Чоох стильлери (3 ч)

Тіл паза чоох. Орта чоохтың синнері: тіл ондайларынаң орта, хоос, кирек чирде паза килістіре тузаланары.

Текст, аның пүдізі, көрімнері. Тезистер, конспект, аннотация, реферат. Тексттің хоос литература, научнай паза пасха даа көрімнерін үзүрері.

Тілнің функциональнай стильлери, оларның тиксі чарыдығлары.

Чоохтың наука стили (4 ч)

Наука стили, аның пілдіріглері, көрімнері паза кирек полчатханы. Наука стилинің лексика паза синтаксис саринаң пос ондайлығ полчатханы.

Нейтральнай, тиксі наукада киректелчеткен паза өнетін наукаа килістіре киректелчеткен сөстер. Термин паза терминология. Терминнерні тіл саринаң чарыдары, оларны үзүрері паза пөліктерге чарары. Терминнернің тузазын чарыдары. Хакас тілінің терминнерге чарыдылған сөстіктері. Терминнер паза профессионализмнер, оларны чоохта тузаланчаң синнер.

Ұгренчілернің наука стилинің ондайларынаң тузаланары.

11 КЛАСС (35 ч)

ТҮРК ТІЛЛЕРІ — ТАРХЫНДА

Синтаксис паза танығлар турғызары (7 ч)

Синтаксисті тиксі хатиры. Олаңай чоохтағның грамматика өөні, оларның пілдірілчеткені, олаңай чоохтағларның көрімнері. Олаңай чоохтағларны сидіктелдірчең ондайлар. Синтаксистің хай пірее тархын сурығлары.

Хадыл чоохтағлар, оларның көрімнері. Тессти хадыл чоохтағларның хакас (түрк) тіліндегі пос ондайлығ пүдізі, аның орыс тілінең пасхалалчатханы. Көні паза тоғыртын чоохтағлар. Пасха кізінің чооғын орта пүдірері паза цитировать полары.

Сөс пірігістерін паза аймах-пасха пүдістіг чоохтағларны хакас тілінің тіл законына төстене орта пүдірері.

Хакас чооғының үн саринаң пайы.

Хакас орфографиязының принциптері паза функциялары. Танығларның тузалары, оларнаң пічікте орта тузаланары. Авторның танығлары, оларны онниры.

Синтаксис синонимнері — тілнің пайы паза хоос ондайы.

Сөс пірігізін, олаңай паза хадыл чоохтағларны синтаксис саринаң үзүрері.

Чоохтың публицистика стили (6 ч)

Публицистика стили, аның пілдіріглері паза пос ондайы. Публицистика стилинің хоос тіл ондайлары.

Очерк, эссе, оларның пілдіріглері.

Чон алнындағы чоох. Талазығ апарары.

Үтренчілернің наука стилинің ондайларынаң тузаланары.

Чоохтың хоос стили (6 ч)

Хоос стилинің пілдіріглері, пос ондайы (хоос литератураның тілі: образность). Тілнің хоос ондайларынаң алғым тузаланары, пасха чоох стилилерінің тіл ондайларынаң тузаланары, хоос стилиде пос тілінің пайын кибірли, ишти тузаланары.

Тіл — хоос литератураның пүдізінің өөн чардығы.

Сөстернің морфология формаларының паза синтаксис пүдірістерінің хоос паза өтіг ондайлары. Сөс изерізінің стилистической функциялары.

Троптарның өөн көрімнері (метафора, метонимия, эпитет, тиннестіріс, тірілдіріс, аллегория, эвфемизм паза ан. пасх.), оларнаң хоос сөстің чайаачылары тузаланчатханы. Хакас синтаксизінің стиль ондайлары (аймах-пасха кизектер, пүдірістер, парцелляция паза ан. пасх.)

Хакас литератураның произведениелерінің тіл паза хоос ондайларын үзүрері, аның хоостыра үгренчїлерні тілнің хоос ондайларын, иптїг паза кибїрліг содержаниезін сизїнерге үгредері.

Тїлдеңер тиксі оцнағ (6 ч)

Республика синіндегі тїлдеңер өөн законнар. Тїл, аның системазы. Тїлнің аймах синнері (фонемнай, морфемнай лексической, синтаксической).

Сағамғы хакас литература тїлінің синнері, оларны чаратханы паза сөстіктерде, грамматикаларда, үгредіг кнїгаларында тузаланғаны. Хоос сөс устарының тіл синін төстїріндегі, өзїзіндегі паза тїлдеріндегі орны. Саблығ хакас тїлчїлер, тюркологтар.

ТИКСІ ХАТИРЫ (10 ч)

VII. ҮГРЕДІГ ТИРИГЛЕРІНЕҢ ТУЗАЛАНАРЫ (Описание материально-технического обеспечения образовательного процесса)

Олғаннарны хакас тїліне үгретчетсе, тоғыста аймах-пасха тирїглернең тузаланарға кирек: көзїдіг пособиелернең, таблицаларнаң, аймах-пасха схемаларнаң,

үгренчїлерге таратчаң хоос материалларнаң, үгредїг фильмнернең паза ан. пасха.

Үгредїг пособиелерї паза учебник комплекс чїли тимнелчелер, аннаңар олар методика саринаң тиксї палғалыстығлар. Прай үгредїг пособиелерї үгретчее олғаннарны пос алынча тоғындырчаң ондай пирчелер. Оларны хоостыра үгренчїлернїң орта пасчаң, танығлар турғызар кўнїгїстерїн тыытчабыс, чоох алғытчаң пїлїстерїн тилїтчебїс; хакас тїлїн пасха предметтернең палғалыстырчаң ондай пирче. Че үгретчї пїлерге кирек: үгредїг тирїглерїнїң өөнї — учебник.

Грамматика паза чоох алғыдар уроктарында саблығ хакас хоосчыларның тоғыстарын килїстїре тузаланза, үгретчее үгренчїлернїң сўстїг пайын алғытчаң ондай пирїлче, паза оларның чоохтарын, пасчатхан ондайларын чахсыландырарға полызығ итче. Хоостарнаң тузаланғаны олғаннарны эстетика саринаң чуртасха кўнїктїрерге полысча.

Үгренчїлернї пос алынча тоғынарға үгредерїнде оларны хоза литературанаң тузаланарға кўнїктїрерї полча. Пу тоғыс учебниктегї справочниктең, школаа тимнелген сўстїктердең пасталча. Мындағ тоғыс хоостыра үгретчї олғаннарны сидїк, пїлдїзї чох сўстернї, орта пазарға, сўстїктер пастыра нандырығ табарға кўнїктїрче.

Үгредїг киреен чахсыландырар үчўн, олаңай уоктардаң пасха семинарлар, чоохтазығлар, практикумнар, консультациялар иртїрерге кирек. Мындағ ондайларнаң тоғынза, олғаннарны научнай литературанаң тузаланарға кўнїктїрчебїс. Прай пу тоғыс олғаннарның хакас тїлїне хынызын кўдїрерге, үгретчее, тїзең, хакас тїлїн чахсы, тирең апарарға полызар.

Хакас тїлїне үгредерїнде программада кўрїл парған хоос произведениелер алғым тузаланылча. Оларны

хоостыра үгретчі аймах-пасха тіл материалларын, алынча сөстернің тузаларын, грамматика көрімнерін, синтаксис пүдістерінің пос ондайын, чоохтағларның палғалысчатхан ондайларын, текст кизектерінің пүдізін паза алынча чоох көрімнерін чарытча. Хакас тілі паза литература уроктарының аразындағы палғалыс программаның чоох алғыдар чардығында пиктел парған.

Хакас тілін тирең пілгені орыс паза пасха хан тілдерін өтіре пілерге полысча. Тілдегі хай піресе пілдіріглер (антоним, антитеза, хоос ондай) литературада паза хоос искуствода тоғасчалар. Олар ідөк предметтер аразындағы палғалысты иртірерге ондай пирчелер. Тархын уроктарында, тізең, үгретчілер иргілен парған, пасха хан тілінең кирілген сөстернең танысчалар, оларны чоохха алғым кирчелер; географияны үгретчесе, тилекейдегі чоннарның чуртачаң чирлерінең паза тілдернің өмелерінең танысчалар; биология уроктарында — сағынар паза чоох ондайларының сурығларынаң; музыкада — тапсағлардаңар, үн ондайларынаңар паза алызығларынаңар піліс алчалар. Прай пу таныхталған нимелер хакас тілі урогын пасха уроктарнаң палғыстырарға уғаа чахсы ондай пирче. Саблығ хакас хоосчыларның хоостарынаң тузаланып, үгретчі сілігні онарарға, аны орта паалирға, хоосчының сағызын ілезіне сығарарға, искуствоның тілін оңарарға үгретче.

Предметтер аразындағы палғалыстар үгреткен материалны уламох артых оңарарға паза үгретчілернің хакас тілінең көнігістерін пөзік синге көдірерге полысчалар.

Өөн школада үгретчілер алар пілістер паза көнігістер көріл парған.. Олох туста үгретчесе пирілген тустың пизінчі чардығын пос көрізінең тузаланаңарға

право пирилче: чағын алай хадыл темаларны килкімни (блок ондайынаң) иртірерге, ирткенін пос көрізінен хатирға, «күстіг» класстарда чоох алғыдарына ирткенін хатирына пирилген частарны тузаланарға. Ёгретчінің пу правозы программаны толдырарға харығ полбасха кирек.

VIII. «ХАКАС ТІЛ» ПРЕДМЕТТИ ЎГРЕНГЕНИНІҢ САЛТАРЛАРЫ (Планируемые результаты изучения учебного предмета)

10-чы классты тоосчатса, ўгренчілер мындаг салтарларга чидерге киректер:

— хакас тілінің пос чоңының тіл алысчаң тирии паза Хакас Республиказының хазна тіллерінің пірсі полчатханынаңар, тілнің чоңның чуртазындағы тузанынаңар оннирға;

— тілнің чардыхтарының, аның оннағларының удур-төдір палғалыстығ полчатханын пілерге;

— тілнің өөн оннағларын танирға;

— хакас тілінің сөстіг пайынаңар паза фразеологиязынаңар, литература тілінің синнерінеңер, чоох алысчаң синнердеңер піліс аларға паза оларнаң чоохта тузаланарға;

— тілнің өөн оннағларын, грамматика категорияларын танирға паза оларны ўзўрерге;

— сөстерні, сөс пірігістерін, чоохтағларны, текстті аймах-пасха саринаң ўзўрерге;

— төөй паза чағын тузалығ сөстернің, грамматика формалырының чоохтағы тузанын оннирға паза оларнаң постың чооғында ишти тузаланарға;

— пос тілінің пай, сіліг полчатханын оннирға.

11-чі классты тоосчатса, ўгренчілер мындаг салтарларга чидерге киректер:

— тілнің тузазынанар, чонның тілінің паза культу-
разының палғалыстығ полчатханын, тілнің чонның
чуртазындағы тузазын пілерге;

— хакас тілінің гуманитарнай наукалардағы орнын
паза аның үгредігдегі тузазын оңнирға;

— тілденер піліс алары, тілнің чардыхтарының,
аның оңнағларының удур-төдір палғалыстығ полчат-
ханын пілерге;

— тілнің өөн оңнағларын пілерге: тілденер наука
паза аның чардыхтары; тіл паза чоох, чоох алызары,
пазылған паза пазылбаан чоох; пір кізінің чооғы, ікі кізі-
нің чооғы паза оларның көрімнері; чоох ситуациязы;
олаңай чоох, наука, публицистика, тоғыс стильлері, хоос
литератураның тілі; чоохтың көрімнері; текст, тексттің
көрімнері; тілнің өөн единицалары, пілдіріглері паза
оларның чоохта тузаланчаң пос ондайлары;

— хакас тілінің сөстіг пайынаңар паза фразеология-
зынанар, литература тілінің синнерінеңер, чоох алыс-
чаң синнердеңер піліс аларға паза оларнаң чоохта
тузаланарға;

— тілнің өөн оңнағларын, грамматика категория-
ларын танирға паза үзүрерге, аймах чоох ситуациязын-
да оларнаң килістіре тузаланарға;

— сөстерні аймах-пасха саринаң (тапсағлар, пүдізі
паза пүдірізі, морфология) үзүрерге, сөс пірігістерін паза
чоохтағларны синтаксис саринаң, текстті прай саринаң
(пүдізі, өөн пілдіріглері, стиль, тіл саринаң, тілнің хоос
ондайларынаң тузаланчатханы хоостыра);

— төөй паза чағын тузалығ сөстернің, грамматика
формалырының чоохтағы тузазын оңнирға паза оларны
постың чооғында ишти тузаланарға;

— пос тілінің пай, сіліг полчатханын оңнирға, хоос
литературадаң алынған текстті үзүрчетсе, чоохтың иштиг
паза кибірліг полчатханын сизінерге.

ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ

(10–11 класстарга)

I. ЧАРЫДЫҒЛЫҒ ЧООХ

(Пояснительная записка)

Методика чөптерінің тиксі чарыдии

Ортымах школаа тимнелген хакас литературазының методика чөптері Федеральной хазна үгредіг стандарттарына төстеніп пазылған. Пу стандарттарның өөні — ол школа тоосчатханнарның полғанының на толдыра сомын пүдіреріне айландырыл парған. Иди ортымах школаны тоосчатханнар Ада чир-сууна, пос чиріне паза төреен тіліне, оларның тархынына хынчатхан, пасха чоннарнаң ынархастығ полчатхан, посты позының чонының чардығы полчатханын оңарчатхан кізілерге санирға киректер. Олар ибіркі чуртастың оңдайларын наука законнары хоостыра сизінчелер, чуртастағы алызығларны өтіре сизінің, позының чуртазын пос чонынаң, Чир-суунаң шик палғалыстырчалар. Наука, үгредіг паза тоғыс кізінің чуртазында улуғ кирексініс паза туза полчатханын сизінчелер; Россиядағы гражданской обществонның, пасха-пасха чоннарның, пос чонының, сөбірезінің кибірлерін улуғлап пілчелер; законнары пілчеткен паза улуғлапчатхан, хазых оңдайлығ чуртир көңніліг кізілер полчалар. Чир-суун арачылирға тимделер.

II. «ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ» ҮГРЕДИГ ПРЕДМЕТТИҢ ТИКСІ ЧАРЫДИИ

(Общая характеристика учебного предмета)

Литература, сөс искусствозы польп, ибiркi чуртасты хоости кöзiгче. Иди хыгырыгчы чайаачы сагызын тилiгче, чуртасха кöрiзiн тöстепче. Хоос сөс пользиинан ол позын прай саринаң чахсыландыраарға, тöреен чирi-сууна паза пос чонына тузалыг паза турыстыг поларға сагынча. Литература произведениелеринiң үгредиглиг тузазы хачан даа улуг. Че олған туста хыгырған кинде уламох үрге сагыста халча, хачан кичиг кизи прай ибiркiзинең чагын танысча, агаа хайхапча, поғдархапча. Аннаар кем кичигдең сығара нымах алай чоох тыңнабаан, кибелис тее үгренмеен, ол школада идок литератураа тартылбас. Мындағ ондайларда үгретчиниң тирен пилизи, үгренчилерине киртинизи киректелче.

Методика чөптерi пүдизи хоостыра ортымах школадагы үгретчилерге уроктарны пөзiк синде иртирерге паза үгренчилерге маңнаныстыг үгренерге ондай пирче.

Хакас литературазын үгренген сылтаанда, полған на үгренчиниң тикси сагыс-көгизи пайирға кирек. Федеральной хазна үгредиг стандарттары хоостыра ортымах школаны тоосчатхан үгренчилерниң литература сурыгларынча мындағ пилистер паза көнигистер поларға кирек:

— кизиниң, хазнаның чуртазында тiл хайдағ орында турчатханын сизинери; тöреен тiли паза литературазы пастыра пос чонның паза пасха чоннарның культуразының пөзiк паалыг сариларын аарлап полары;

— хоос произведение текстiнде öөн паза öөн нимес, iле көрiнчеткен паза iле көрiнминчеткен сагыстарны сизинери;

— хыгырған текст хоостыра алынча конспекттер, сочинение, реферат, тезистер тимнеп полары;

— пос литературазының произведениелернің содер-
жаниезін пілері, оларның чон сағызына, культуразына
паза тархынына теелгенін оңарары;

— литература произведениезін үзүрчетсе, аның
пазылған тузын паза писательнің чуртаан чылларын,
оларның тархындағы орныларын чахсы пілері;

— литература тоғыстарындағы хоос омаларны,
өөн сағызын паза хоосталчатхан киректерні орта сизін
пілері, олардаңар, пазып паза паспин, пос сағызын
чарыт полары;

— хоос литература тоғыстарын сарыхтары хоос-
тыра үзүр пілері, хоос произведение пүдірілчеткен
ондайларны оңарары;

— литература тоғыстары хоостыра төреен тілнің
хоос ондайларын сизінері паза оларнаң тузалан пілері;

— хоос литератураның тілліерінеңер (стильліеріне-
ңер) пілері.

Иди литература үгредииндегі алызығлар кинде хы-
ғырарын чайаачы тоғысха айландыраарын кирексіпче.
Хакас литературазының уроктарында үгренчілернің
хығырар көнігістерін чахсыландыраары, чайаачы тоғыс-
ха көңнілерін көдірері өөн пөгінге саналча.

Ортымах школаның методика чөптеріне пөзік
хоос синніг литература произведениелері паза чонның
пазылбин пүткен чайаачызы кірчелер. Программаның
өөн кирексіністері:

— үгредіг материалы изерістіре апарылары;

— үгренчілернің частарына килізері паза көңні-
леріне чағын полары;

— сағамғы литератураның паза культураның чи-
діглерінең палғалыстыраары.

Ұгретчінің пөгіні — үгренчілерге хакас литера-
туразынаңар тиксі піліс пирерге. Хакас литература-
зының уроктарында төреен тілні, чонның пазылбин
пүткен чайаачызын хакас литературазынаң палға-

лыстырып үгрәнері көрілче. Үгрәнчәлер теорияның өөн сурығларынаң, литератураының ирткен чолларынаң танызарлар паза хакас тілінің пайын піліп аларлар. Полған на үгрәнчәнің, авторның, хоос произведениенің аразында пик палғалыстар чайиры паза чиит хығырығчыларның чайаачы узын таптиры полча.

Хакас литературазы уруктарының өөні — үгрәнчәлер, кибірліг паза наа технологиялар оңдайларынаң толдыразынаң тузаланып, предметче наа пілістер аларға күстенерге, сидік сурығларны оңарып, пос алынча тоғысты толдырарға көнігерге киректер.

III. «ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ» ПРЕДМЕТТИҢ ҮГРЕДИГ ПЛАНДАҒЫ ОРНЫ

(Место учебного предмета в учебном плане)

«Хакас литературазы» предмет ортымах школада хайди даа үгрәнер предметтернің санына кірче паза «Хакас литературазы» учебниктер хоостыра апарылча. Предметке прай 136 час көріл парған. Ол частар класстарча піди үлестірілчелер:

9-чы класс — 68 час;

11-чі класс — 68 час.

Ол оңдайнаң, неделяда хакас литературазы уруктарына ортымахти 2 час пирілче.

IV. ПОЛҒАН НА ҮГРӘНЧӘНИҢ ПРЕДМЕТТИ ҮГРӘНГЕН, ҮГРӘНІС САЛТАРЛАРЫН ТУЗАЛАН ПОЛЧАТХАН ХООСТЫРА ПАЗА ПРЕДМЕТЧЕ ЧИДІГЛЕРІ

**(Личностные, предметные и метапредметные
результаты освоения предмета)**

Полған на үгрәнчәнің чидіглеріне мындаг салтарлар саналчалар:

— Ада чир-сууна, пос чиріне паза төрсен тіліне, оларның тархынына хынары; пасха чоннарнаң ынархастығ полары; посты позының чонының чардығы полчатханын оңарары; аймах-пасха культураларның, киртіністернің, чоннарның пасхалалчатханын оңарары; пос тілін, чонының тархынын паза культуразын пілері; тилекейдегі чоннарның культуразын пілері, аны улуғлиры паза паалап полары; Россияның көп чонның хазнаның кибірліг чуртазын, культуразын сизінері паза Чир-суғ үчүн турызар көңніліг полары;

— үгредіде нандырығлығ, пілістер аларға азых көңніліг полары; посты сыбыра үгренерге, наа пілістер аларға күстирі; үгреніс тузындох, профессия таллап, ағаа тимненері паза өнетін пілістер алары; тоғыстар идерге күстенері, иткен тоғыстың паалығ сарин сизінері;

— хоос литература пастыра ибіркі чир-чайаанға көрістерін амғы науканың чидіглері, чон чуртазы, культура, тіл паза духовнай культура тилесені хоостыра пүдіргені;

— хакас литературазының уроктары полған на кізіні улуғлап пілеріне, ағаа чахсы хайарына, полған на кізінің сағызын, полған на чонның тілін, культуразын, тархынын улуғлап пілеріне үгренері; полғанынаң на чоох алыс полары;

— үгренчілернің чазына, көрізіне килістіре хоос произведениелернің пөзік паалиин сизінері;

— үгренчілернің оңдайларын сизініп, произведениедегі хоос омаа чөпсінері паза аны орта паалирға көнігері; оларның хоостыра поснаң тиң паза улуғлар аразында орта тудынарға үгренері;

— үгренчілернің пос көрізін, сағызын арачылап полары паза удур-төдір чоох алызарға көніктірері; олғаннарның постарын аймах чоннар аразында, школа өмесінде турыстығ тудынарын тыыдары;

— үгренис кизиниң чуртазында улуғ кирексинис паза туза полчатханын сизинери;

— полған на үгреничниниң хазых ондайлығ чуртир көчнин, сағызын тыыдары, чайаачызын, пос көризин чуртасха алғыдары; постың итчеткен киректери үчүн нандырығ тут поларына үгредери; чолда, тасхар, сағыбаан саайлар тузында орта тудын пилерине көнигери;

— поснаң тиң дее, кичиг дее, улуғ даа кизилернең үгредигде, халых чон чуртазында тил алыс поларына үгрениери;

— хоос литература тоғыстары пастыра ибирки чайаанны хайраллирға көнигери;

— 12 сөбире кизи чуртазында иң аарластығ ниме полчатханын сииртери; пос сөбирезин хайраллири;

— хоос литература пастыра Россияның паза тилекейниң хоос паалығ тоғыстарын паалап пилери.

Үгреничлерниң предмет хоостыра маңнаныстығ өзи паза чидиг салтарлары:

— үгредигде пос алынча пөгиннер турғызып, оларны толдырары;

— үгредиг пөгиннерине пос сағызынаң чидери, оларны наачылап пилери, иң не түзимниг чоллар табары;

— үгренисте өөн пөгиннер хайдағ салтарларға ағыларын азынада сизинери, ол чидиглерни паалирға ондай табары;

— түзимниг салтарларға чидери, аның маңнаныстығ поларын сизинип одырары паза аны орта пөгерине үгредери;

— таңма-танығларнаң орта тузалан пилери;

— тил ондайларынаң үгренисте паза чуртаста орта тузаланары;

— үгренисте аймах-пасха сөстиктерде, справочниктерде, энциклопедияларда, Интернетте тапхан искириглернең орта тузалан полары;

— литература произведениелерін, орта паалап, пөгіннерні орта сизініп, тиксі чоохта (пазып таа, чоохтап таа) тузалан полары;

— хоос литератураны, аймах-пасха ондайларнаң тузаланып, үзүрері (тиңнестіргені, паалааны, төйілесені, ан. пасх.);

— чоохтасчатхан кізіні истіп пілері, аннаң тіл алызары, ағаа паалағ пир полары паза пос сағызы хоостыра талазығ апарарға көніктірері;

— өменең итчеткен тоғыста өөн салтарларға чөптіг чидері паза ибіркілернің хылыныстарын орта сизінері; талазығларны, удур-төдір тіл алызызып, пөккені.

Ўgrençiniң предметче чидіге читкен салтарлары:

— хығырығның кізінің сағызы алғырында улуғ тузазын сизінері; хығырығны, наа пілістер алчаң ондай чіли сыбыра кирексирі; посты пу чир үстүнде аның чардығына санирына ўгредері;

— литератураны чонның культуразының паалығ чардығы полчатханын оңарары;

— пос тілінең пазылған произведениелернің хоос сарилары хоостыра пос тілінің пайын, сілиин сизінгені;

— пөзік пілістіг, хоос произведениелерні эстетика саринаң паалап полчатхан хығырығчыны тимнирі; пос туста хығырар кинделерні таллап пілері;

— хығырған произведениені орта паалап пілері, оларның хоостыра пасха-пасха чоннарның культуразын орта оңарары;

— ўgrençiniң хоос чайаачы узын өскірері, хығырған произведениені пасха сарых тоғыстарынаң пасхалиры; хығырған тоғыс хоостыра тиксі анализ ит полары, орта паалиры; аның хоостыра чоох пүдірері, прай көңні-сағызынаң чайаачы тоғысты пілері; произведениенің хоос сариларын орта сизінері.

V–VI. «ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ» ПРЕДМЕТТІҢ ӨӨН СОДЕРЖАНИЕЗІ ПАЗА ТЕМАЛАР ХООСТЫРА ЧАРЫЛЧАТХАНЫ

(Содержание учебного предмета и общее тематическое
планирование)

10-чы КЛАСС (68 час)

Чоох пазы

Хакас литературазы — чонның чуртазын пазып пүтчеткен литература төстелгеннең сығара амғы тусха читіре хоос ондайнаң чарытчатхан предмет. Хакас литературазы паза фольклор.

ПУРУНҒЫ ТУСТАРНЫҢ ХООС СӨЗІ (15 ч)

Хакас чонының пазылбин пүткен чайаачызы

Хакас фольклорын үгренген, чыған хакас, орыс учёнайлары. Аймах-пасха экспедициялар төстелгені.

Пазылбин пүткен поэзияда хакас чонның тархыны, чітіг сағызы, аллыг көнні көзіділгені. Фольклорның өөн сарыхтары. Соян-Алтай чоннарның пазылбин пүткен поэзиязы.

Сиспектер, сөспектер, хыйға чоохтар паза таптырғастар учёнайларның чыындыларында, тоғыстарында.

Алғастар паза сыыттар, иргі паза сағамғы тустағы ойын сарыннары.

Тахпахтар. Тахпах — чонның пазылбин пүткен поэзиязының кееркестіг сарығы.

Тахпахтың, пос алынча пүдістіг полып, сөс пылазып сарналчатханы. Тахпахтазары — сарнап, марығласчатханы. Тахпахтарның пасха-пасха тематиказы. Чон чуртазына теелістіг тахпахтар, оларның хоос пүдізі. Чон чуртазының ондайларын көзітчеткен тахпахтар (худалас, молчас, ойын, аннаң даа пасх.). Амғы тустағы тахпахтар паза фольклор өмелерінің

тахпахтары. Саблығ тахпахчылар (Варвара Рудакова, Евдокия Тыгдымасва, Зоя Боргоякова, Агафья Толмашова паза даа пасх.). Тахпахтарны үгринген учёнайлар (М. А. Унгвицкая, Д. И. Чанков, В. Е. Майногашева). Саблығ хайчылар (С. П. Кадышев, П. В. Курбижеков, А. Бурнаков, аннаң даа пасх.).

Олғаннарның чайаачы тоғызы (тахпах мари, тахпах пазары, пасха даа тоғыстар).

Пурунғы кип-чоохтар: этиологической («Айдаңар»), аң-хустардаңар («Саасхан», «Пағанаң турна»), суғ, тағ, тайға ээлерінеңер. Пурунғы кип-чоохтарның пүткен тузы. Кип-чоохтарны наука саринаң істескені (П. А. Трояковтың, К. М. Патачаковтың паза даа пасхаларының тоғыстары).

Хакас чонының алыптыг нымахтары. Алыптыг нымахтарда чонның тархыны, көні хоосталбин, пүкүлесе көзиділеткені.

«Алтын Арығ» — үс төлліг алыптыг нымах, хайзында өөн алып хан-пиг палазы нимес, че олаңай чоннаң сыххан алып полчатханы: майыхпас істенчі Хуу Иней, чаачы, махачы күресчі алып Алтын Арығ паза аның чаачы, наа тустағы тирігліг алып оолғы. Алтын Арығның хайхастыг төреені — чонның сөснен хоостап пілгені, өбекелернің чуртазына философия саринаң пос ондайынча көрчеткені; изебі чох алып кізі хайдаң сыхча, төреенінде дее чирнең палғалысча, өлім соонда даа чиргөк айлан парча.

Алыптыг нымахта чонның чуртазы, үлүзі хоосталғаны. Алыптыг нымахты төреен чир-сууна, пос чонына хыныстыг, түгедее пиріністіг поларданаң сағыс.

Тоғыртын килген азымахчы сағыстыг ыырчылар, чонның хониин сайбапчатханнары үчүн, чабаллап көзиділеткеннері. Олардаң тоғыр Алтын Арығ алып хыстың күрезии, чонны азымахчыдаң позыдар үчүн, алыптыг өлімі. Алтын Арығның сіліг, чарых омазы.

Чибетей ханнаң Хулатай — чабал істіліг, ырах сағын полбас, чоннарны тонап чөрчеткен матырлар. Пора Нинчі — чонның иң не чабал, чат чирінең сыххан ыырчызы.

Алыптығ нымахтардағы алыптарның омаларын көзідер ондайлар (гротеск, гипербола, сатира, юмор, аннаң даа пасх.). Пүдізі паза поэтической тілі. Алыптығ нымах — алыптығ эпос, аны хайлап ысчатханы. «Алтын Арығ» учёнайларның тоғыстарында (В. Е. Майногашева).

Олғаннарның чайаачы тоғыстары (сочинение, реферат алай ба пасха даа тоғыстар).

Хоза хыгырып, үзүрерге: «Хан Орба», «Ай Хуучын» — алыптығ нымахтар. Л. Р. Кызласов. «Сампир» — исторической поэма (үгретчинің көргенінен).

Моол-джунгарлардаң тоғыр күрезігденер матырлығы кип-чоохтар (XIII–XVII чүс чыллар). «Өңең пигденер» кип-чоохтар. Өөн матырларның омалары, чонны көзіткені. Кип-чоохтарның пүдізі.

Чонның хыйга кип-чоохтары.

Чон нымахтары (чазаг нымах). Чазаг нымахтаңар оңнағ. Хайхастығ нымахтар, хоныхтаңар, аң-хустардаңар. Хоос тілі, пүдізі.

Кип-чоохтарның чыындыларын үзүрері, оларны үгренген учёнайлар.

Олғаннарның чайаачы тоғыстары (істезіглер, рефераттар, аннаң даа пасх.).

Н. Ф. Катанов — учёнай, фольклорист, тюрколог

Чуртас чолы. Тиксі наукаа улуғ хозымы. Чонның пазылбин пүткен чайаачызын хайраллирында улуғ тузазы.

1930–1940 ЧЫЛЛАРДАҒЫ ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ (48 ч)

Чоох пазы

Хоос литератураның чонға тузаы. Сөс күзінен пүткен көңніліг сари. 1930–1940 чылларда культура алызығылары. Литературнай тілні, хоос стильні пүдірері. Пічік, издательство, газета, радио, театр төстелгені.

1930–1940 чыллардағы литератураның өөн көрімнері (поэзия, проза, драматургия).

Фольклорның кибиірлеріне чөленіп өскен хакас литературазын төстирінде араласхан писательлер (В. А. Кобяков, А. М. Топанов, К. К. Самрин, Г. Н. Кучендаев, А. И. Кузугашев, П. Т. Штыгашев, М. С. Коков, М. А. Аршанов).

В. А. Кобяков.

Поэтической чайаачызын тиксі көрері.

А. М. Топанов — драматург.

Чуртас паза чайаачы чолы.

«*Алахтыртхан Хорхло*» — күлкістіг ойын. Хакас чонның иргідегі кибиірліг чуртазын хоостааны. Хорхло пайның Порчоны оғырлирына тоғыр полғаны — пьесаның өөн тартызии. Чуртастағы кибиірлер. Хыс оғырлааны — хакас драматургиязында удаа тузаланылчатхан «пилен» хоос полта. Матырларның омаларын, оларның сағыс-көгізін, хылиин хоостапчатхан узы. Чииттернің паза улуғларның аразындағы теелістер. Хорхлоның, Хоохтың, Хомрахтың, Тапчының, Хордың күлкістіг омалары.

Олаңай чонның хыйғазы, чалахай көңні. А. М. Топанов паза театр.

Чайаачы тогыс (сочинение алай ба реферат пазары).

Литература теориязы. Проза жанрының өскені: очерк, чоох, улуғ чоох, роман.

М. С. Коков. «Өріністіг тоғазығ».

Чуртас чолы. Улуғ чоохтың хоос пазылған ондайларын үзүрері. Колхоз хонии тыыпчатханы, чииттернің чуртасха тартылызы, чоннар аразындағы ынархас, чаада араласхан матырлар, оларның омалары. Улуғ чоохтың хоос тілі паза пүдізі.

Чайаачы тогыс (сочинение алай ба чоох пазары).

Н. Г. Доможаков — писатель, учёнай, үзретчі.

«Ыраххы аалда» — пастағы хакас романы. Романның өөн сурии. Аалда харбазығ тыыпчатханы. Хакас паза орыс чоннарның ынархазы. Польшцевтернің семьязының, Губенковтың паза Жарковтың омалары. Чох-чоостарның омалары (Хоортай, Сағдай, Домна, Онис). Сабистің паза Тоёңның омаларын тиңнестіре көрері. Романда чонның кибірлері көзіділгені. Писательнің наа хоос ондайларнаң тузаланғаны. Хакасияның революция тузындағы көрімі. Чир-сууна, чуртасха хыныс, чииттернің аразындағы хыныс. Романның хоос тілін үзүрері. Романда фольклор кибірлерінең тузаланғаны.

«Ыраххы аалда» роман чуртаста, кинода, кибірде. Роман учёнайларның істезиинде, критикада.

Чайаачы тогыс (сочинение паза реферат пазары, тоғазығлар иртірері, үндезіглер тимнирі).

Хоза хыгырып, үзүрерге: Д. Каинчин. «Голова жеребца».

Илбек Ада чаа тузындагы хакас литературазы

Илбек Ада чаадаңар произведениелерні тиксі үзүрері, көрері.

Произведениелерде төрсең чирге, чуртасха хыныс, чоннар аразындағы ынархас, чиңіс үчүн махачы киректерні, амыр хоных үчүн күрезігні көзіткені.

Чайаачы тогыс (1941–1945 чылларда хакас тілінең сыххан газетада тахпахтар, кибелістер, чоохтар табары).

М. Е. Кильчичаков — поэт паза драматург.

Монголиязар чӧрген чорых хоостыра пазылган про-
изведениелері.

«Абалыг хол» — күлкүстіг ойын. Өөн сағызы, тала-
зии. Чиитгер паза Ораман Петрокавич. Матырларның
омаларын, хылыхтарын оларның чоохтары паза кирек-
тері хоостыра хоостааны. Орамай ағаның омазы —
чоннаң чыылган тиксі ома. Чииттернің омалары. Ма-
тырларның сағыстары алысханы. Драма ойынының
пүдізі. Ойынның пай тілі. Күлкүстіг ойын театрда
турғызылғаны.

Чайаачы тогыс (сочинение пазары алай ба инсце-
нировка тимнирі).

Хоза хыгырып, үзүрерге: «Тіріг тастар». Рубаилер.

Сагамгы хакас литературазы (5 ч)

Хоза хыгырары: Л. В. Костякованың, И. И. Мияга-
шевтің, Т. А. Майнагашеваның чоохтары. Чуртас чол-
ларынаңар, чайаачыларынаңар чоох.

Л. В. Костякова. «Самбыл сынның хыйғызы».

Т. А. Майнагашева. «Тоғазығ».

И. И. Миягашев. «Түгенчі хыныс».

Кӧрбин хыгырар произведениелер (үгретчінің
кӧргенінен):

«Алтын Арығ» (ікі үзік).

Тахпахтар, сӧспектер, сиспектер, таптырғастар.

А. М. Топанов. Өчеңнің чооғы (монологы).

Н. Г. Доможиков. «Ыраххы аалда» (ікі үзік).

М. Е. Кильчичаков. «Абалығ хол» (ікі үзік). Рубаилер.

Чаа темазына чарыдылған ікі кибеліс.

11-чі КЛАСС (68 час)

XX ЧҰС ЧЫЛДАҒЫ ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ

Чоох пазы

Хакас литературазының сарыхтары (жанрлары), стильлері тилипчеткені. Литературоведтернің өөн істезігліг тоғыстарынаң танызары. К. Ф. Антошин, М. А. Унгвицкая, П. А. Трояков, В. А. Карамашева, А. Л. Кошелева, ан. пасх.

М. Н. Чебодаев.

«Анымчох» поэма.

Чуртас паза чайаачы чолы. М. Чебодаев — поэт, критик, тилбестегчі. М. Чебодаевтің чайаачызында хакас поэзиязының чидіглері. «Анымчох» поэмада чиит улустың чуртазын кесркестіг (лирикалығ) матырның чуртазы пастыра көзіткені. Поэманы чүрек көөреде пасхан ондайлар.

Хоза хыгырып, үзүрерге: Ю. Кюнзегеш. «В родной Туве пурпурные цветы»

Н. Е. Тиников.

«Тіріг кізі өлбечен».

Чуртас паза чайаачы чолы. Улуғ чоохта чуртаста постың орнын табары көзиділгені. Істеністенеңер, ырыстаңар авторның сағыстары. Улуғ чоохтың тілінің ондайлары.

Чайаачы тогыс (үгретчінің көргенінең).

Литература теориязы. Хакас литературазында романтизмнеңер оннағ.

М. Р. Баинов.

«Хан Төңіс» алыптығ нымах.

Поэттің чуртас паза чайаачы чолы. М. Баинов — тахпахчы, тилбестегчі, критик. «Хан Төңіс» — хакас чонының алыптығ нымахтарына төстене пазылған произведение. Пурунғы түрктернің поэзиязын тилбестеені.

Каркей Нербышев.

«Көгім Хорымнарда» роман.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Көөрес көглері» чыындыда чир-суғның омазы, чоннар ынархазы, хыныс темалары чарыдылчатханы. «Хорлаңа хара суғ» кееркестіг чоох. Автор пос тілінің пайынаң тuzаланғаны.

«Көгім Хорымнарда» роман. Чонның чуртазының килкім тус кизегі хоосталғаны. Романда полчатхан киректер чуртаснаң пик палғалыстығ полчатханы. Матырларның омаларын чонның чуртазынаң палғалыстыра хоостааны. Матырларның тастындағы көрімнері. Хакас чонының кибірлерін романда хоостааны. Авторның хоос тілнең паза хоос ондайларнаң алғым тuzаланғаны.

В. Г. Шулбаева.

Чуртас паза чайаачы чолы. В. Шулбаева — драматург, публицист. «Сарналбаан сарын» — кізі паза чаа темазына чарыдылған драма. «Сыын мўўзі» драмада кізі паза чир-чайаанның палғалызы.

В. Шулбаеваның очерктерінде паза чоохтарында сағамғы хоныхтың өөн сурығлары («Чирім, хынызым минің», «Атхан ух айланмачаң», ан. пасх.).

Чайаачы тогыс (очерк пазар көнігістер).

В. Г. Майнашев.

Чуртас паза чайаачы чолы. Поэттің кибелістерінің темаларын, хоос ондайларын тиксі көрері («Ічемнің сарыны», «Чөскін чил», ан. пасх.). Поэмаларда иргі паза сағамғы тустағы чуртасты хоостааны. Сын матырның омазы чонның сағызында хачанға даа халчатханы («Чатхан», «Маага», «Кўскў хазың», ан. пасх.).

Чайаачы тогыс (пасха поэттернің кибелістерінен тиңнестірері).

Г. Г. Казачинова. «Той».

Чуртас паза чайаачы чолы. «Той» улуғ чоохта аалдағы істенчінің хылығын чарых көзіткені. Хыныс темазы тирең чарыдылғаны.

А. А. Халларов.

Чуртас паза чайаачы чолы. А. Халларовтың чоохтарының өөн темалары: кізінің үлүзі, хынызы, кізі паза чир-чайаан («Чалаңнар», «Ойа», «Паар»). Кізілер аразындағы теелістерні көзіткені.

В. К. Татарова.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Алып айра суғ», «Аат табызы» улуғ чоохтарда кізінің чуртастағы орны, чир-чайааннаң пик палғалызы таныхталчатханы. Кибелістернің хакас паза орыс тіллернең чарыхха сыхханы.

А. А. Кызласова.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Ээліг сында» ойында чир-чайаанны хайраллиры, чон кибірлерін көзіткені, оларны улуғлиры. Тахпахтарның өөн темалары.

И. П. Топоев.

Чуртас паза чайаачы чолы. И. П. Топоевтің чоохтары («Хоңалтах өдік» чыынды), баснялары, тілбестеглері.

Хоза хыгырып, үзүрерге: чоох, тілбестег (үгретчі көргенінең) .

Чайаачы тогыс (басня пазар көнігістер).

С. Е. Карачаков.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Кирі хара хус» чоохта істенчі кізінің хылығы, сағызы, көңні читірілгені. Тілбестег тоғыстары. («Джамия», «Ах пароход», ан. пасх.). Хоос тілі.

Хоза, хыгырып, үзүрерге: О. П. Шулбаев. «Ханға пурлуххан түлгү чылы» улуғ чоох.

Г. В. Кичеев.

Чуртас паза чайаачы чолы. Поэзиязының өөн темалары. Кибелістер паза рубаилер («Иирдегі хоос», «Сарна, көгчі хус» чыындылардан).

Ю. Г. Топоев.

Чуртас паза чайаачы чолы. Ю. Топоев — поэт, прозаик паза актёр. Чоохтарының өөн темалары, хормачы сөстің күзі.

А. Чапрай.

Чуртас паза чайаачы чолы. «Абахай Пахта» — чобалыстыг ойын. Хоос ондайлары.

Чайаачы тогыс (хормачыланыстар пазар кибелістер).

Көрбин хыгырар произведениелер:

М. Н. Чебодаев. «Анымчох» поэма (үзүк).

М. Р. Баинов. Кибеліс, тахпах (үгретчі көргөнінөң).

В. Г. Майнашев. Кибеліс алай поэмадаң үзүк (үгретчі көргөнінөң).

Г. Ф. Кичеев. Кибеліс, рубаилер (үгретчі көргөнінөң).

Класста үгрөнер произведениелерге — 51 ч.

Чайаачы тогысха — 10 ч.

Хоза хыгырып, үзүрерге — 5 ч.

VII. ҮГРЕДИГ ТИРИГЛЕРІНӨң ТУЗАЛАНАРЫ

(Описание материально-технического обеспечения образовательного процесса)

Ортымах школада хакас литературазының уруктарында аймах-пасха үгрөдіг паза методика тиріглерінең тузаланаы көрілче: учебниктернең, үгрөдіг пособиелерінең, хоос паза наука литературазынаң, программа көзидіглерінең, методика чөптерінең, хоосчыларның хоостарынаң, сомнарнаң, писательлернің сомнарынаң, үгрөңчілерге таратчаң материалнаң, үгрөдіг электроннай пособиелерінең, мультимедианаң, ан. пасх.

Прай үгрөдіг пособиелері үгрөтчесе олғаннарны пос алынча тоғындырчаң ондай пирчелер. Оларның хоостыра үгрөңчілернің тиксі сағыстарын пайыдарға, чоохтарын алғыдарға, пілістерін тилідерге ондай пар. Ідөк хакас литературазын пасха предметтернең палғалыстырчаң ондай пирче. Че үгрөдіг тиріглерінің өөніне учебниктер саналча.

Хоосчыларның хоостарынаң тузаланғаны үгрәнчләрнің тиксї искусстводанар пїлістерін пайытча. Ұгредїг киреен чаксыландырау үчўн, олаңай уруктардан пасха, чайаачы чоохтазығлығ уруктар, семинарлар, конференциялар иртірерге кирек. Анзы олғаннарны научнай литературанан тузаланарға кўнїктірерге полысча. Прай пу тоғыс үгрәнчләрнің тиксї пїлістерін, пос пїлінізін, тўреен тїліне хынызын кўдірер. Ұгретчее, тїзең, хакас литературазының уруктарын пўзік синде апарарға полызар.

Хакас литературазының уруктарында предметтер аразындағы палғалыстар

Хакас литературазының уруктары пос тїлін чаксы пїлерін тыытча. Ұгретчї полған на сай үгрәнчләрнің тїл саринаң пїлістерін алғытча. Анзы хығырарына, орта пазарына, чоохты орта пўдірерїне, чоох алғыдарына теелче.

Хакас литературазын чаксы пїлгенї орыс паза пасха даа чоннарның литературазын, тиксї культуразын, тархынын тирең пїлерге полысча. Хакас писательләрнің чайаачы тоғыстарында хоосталған киректер ідўк пїстің чир-суубыстың тархынын пїлерге полысчалар, тархын уруктарынаң палғалыстырау ондай пирчелер. Ідўк география паза даа пасха уруктарнаң палғалыстырауға чарир.

Саблығ хакас хоосчыларның хоостарынаң тузаланып, үгретчї сїлігнї оңарарға, аны орта паалирға, хоосчының сағызын ілезїне сығарарға, искусствоның тїлін оңарарға үгретче.

Предметтер аразындағы палғалыстар үгрәнчеткен материалны уламох артых оңарарға паза үгрәнчләрнің чоох алызар, хығырчаң кўнїгїстерін пўзік синге кўдірерге полысчалар.

VIII. «ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ» ПРЕДМЕТТИ ЎГРЕНГЕНИНІҢ САЛТАРЛАРЫ

(Планируемые результаты изучения учебного предмета)

Ўғренцілер мындаг салтарларга чидерге киректер:

— ўғредігде пос алынча пөгіннер турғызып, оларны толдыраы;

— ўғредіг пөгіннеріне пос сағызынаң чидері, оларны наачылап пілері, иң не тўзімніг чоллар табары;

— ўғреністе өөн пөгіннер хайдаг салтарларға ағыларын азынада сизінері, ол чидіглерні паалирға оңдай табары;

— тўзімніг салтарларға чидерін, аның маңнаныстыг поларын сизініп одыраы паза аны орта пөгеріне ўғренері;

— таңма-танығларнаң орта тузалан пілері;

— тіл оңдайларынаң ўғреністе паза чуртаста орта тузаланары;

— ўғреністе аймах-пасха сөстіктерде, справочниктерде, энциклопедияларда, Интернетте тапхан искіріглернең орта тузаланары;

— литература произведениелерін, орта паалап, пөгіннерні орта сизініп, тиксі чоохта (пазып таа, чоохтап таа) тузалан полары;

— хоос литератураны, аймах-пасха оңдайларнаң тузаланып, ўзүрері (тиңнестіргені, паалааны, төйлесні, ан. пасх.);

— чоохтасчатхан кізіні истіп пілері, аннаң тіл алызары, ағаа паалағ пир полары паза пос сағызы хоостыра талазығ апарарға көніктірері;

— өменең итчеткен тоғыста өөн салтарларға чөптіг чидері паза ибіркілернің хылыныстарын орта сизінері; талазығларны, удур-төдір тіл алызызып, пөгері.

Ўғренцінің предметче чидіге читкен салтарлары:

— хығырығның кізінің сағызы алғирында улуг

тузазын сизінері; хығырығны, наа пілістер алчаң ондай чіли, сыбыра кирексирі; посты пу чир үстүнде аның чардығына санирына үгрөдері;

— литератураны чонның культуразының паалыг чардығы полчатханын оңарары;

— пос тілінең пазылған произведениелернің хоос сарилары хоостыра пос тілінің пайын, сілиин сизінгені;

— пөзік пілістіг, хоос произведениелерні эстетика саринаң паалап полчатхан хығырығчыны тимнирі; пост туста хығырар кинделерні таллап пілері;

— хығырған произведениені орта паалап пілері, оларның хоостыра пасха-пасха чоннарның культуразын орта оңарары;

— үгрөчкінің хоос чайаачы узын өскіреті, хығырған произведениені пасха сарых тоғыстарынаң пасхалиры; хығырған тоғыс хоостыра тиксі анализ ит полары, орта паалиры; аның хоостыра чоох пүдіреті, прай көңні-сағызынаң чайаачы тоғысты пілері; произведениенің хоос сариларын орта сизінері.

СӨСТІК

Федеральнай хазна ўғредіг стандарттары — Федеральные государственные образовательные стандарты

Полған на ўғренцінің предметті ўғренген хоостыра чидіглері — личностные результаты

Ўғреніс салтарларын тузалан полчатхан хоостыра чидіглері — метапредметные результаты

Предметче чидіглері — предметные результаты

Изерістіре итчең тиксі ўғредіг тогыстары — регулятивные универсальные учебные действия

Піліс алар тиксі ўғредіг тогыстары — познавательные универсальные учебные действия

Чоох алызарга ўғретчеткен тиксі ўғредіг тогыстары — коммуникативные универсальные учебные действия

Сіліг назары — каллиграфия

Ўғренцілерні пос тілінең чоохтанар паза назар көнігістерге ўғредері — коммуникативная компетентность

Ўғренцілернің пос тілінеңер пілістерін пиктирі — языковая и лингвистическая компетентность

Ўғренцілерні төреен тілнің чонның чуртас-хоньгынаң палгалыстыг полчатханы — культурологическая компетентность

Сарых — жанр

Хос согласнайлар — парные согласные

**Ўғренчiлернiң хакас тiлiнең
пастағлығ класстардағы тимненiзi**

Хакас тiлiнең тиксi пiлiстер пирерi пастағлығ класстарда алған пiлiстерге тöстенче.

Пастағлығ школадағы ўғренчiлерге теория сурығлары практика ондайнаң пирiлче, öөнiнде олғаннарны орта пазарға, пос тiлiнең сiлiг, иптiг чоохтанарға ўғредер, оларның тiлiн пайыдар ондай пирчеткен сурығлар алылча.

Программа хоостыра пастағлығ класстарның ўғренчiлерi пiлiп алчалар:

Фонетикача. Тапсағлар паза буквалар. Нымзах паза хатығ гласнайлар. Узун гласнайлар. Узун гласнайлар (сöстiң пасха-пасха чардыхтарында), сöстiң пастағы слогында **и** тапсағ паза буква. Туных паза ўннiг согласнайлар.

Лексикача. Синонимнер паза антонимнер.

Сöс пўдiзiнче. Сöстiң тöстiгi паза хозымы. Наа сöстер пўдiрчеткен паза сöс хубулдырчатхан хозымнар. Хадыл сöстер.

Морфологияча. Чоох чардыхтары (адалыс, пiлдiрiс, местоимение, числительнай, идiлiс).

Адалыс. Адалыстың тузазы, сурығлары. Санча паза падежтерче хубулызы. Пўтпесен паза пўткен адалыстар. Пасха тiлдең кирген адалыстар, оларның хубулызы.

Пiлдiрiс. Пiлдiрiстiң тузазы, сурығлары. Пўтпесен паза пўткен пiлдiрiстер.

Местоимение. Местоимениенiң тузазы, сурығлары. Сырай местоимениелерi, оларның хубулызы.

Идiлiс. Идiлiстiң тузазы, сурығлары. Пўтпесен паза пўткен идiлiстер. Идiлiстiң сырайча хубулызы, аның сан паза тус формалары (полчатхан, ирткен, полар). Идiлiстiң iле нимес формазы.

Числительнай. Числительнайның тузаы, сурыҕлары. Сан паза изертіс числительнайлар. Сан числительнайларын пірдең чибіргее читіре орта пазары.

Синтаксисче. Олаңай чоохтағлардаңар оңнағ. Искірігліг, сурығлығ, күстегліг чоохтағлар. Искірігліг, сурығлығ, күстегліг чоохтағларның хысхырымның, хысхырымның нимес полчатханы. Чоохтағларның өөн членнері. Чоохтағның өөн паза ікінчі орынның членнері (көрімнерін пасхалабин). Тараңхай, тараңхай нимес чоохтағлар. Союз чох паза союзтығ төөй членніг чоохтағлар.

Ортапазынча. Кізі аттарын, фамилияларын, мал солаларын, аал, город, тағ-суғ аттарын улуғ буквадаң пазары. Чоохтағны улуғ буквадаң пастиры.

Нымзах паза хатығ сөстерге хозым хозары. У, ү гласнайлығ сөстерні орта пазары. Л, н, тапсағларға тоозылчатхан сөстерге көп сан хозымнарын хозары. Адалыстың падеж хозымнарында **нн, тт, кк, хх** пазары. Пір слогтығ паза ниме табызына көөкчеткен сөстерде узун гласнайларны орта пазары.

Ғ, г, ң согласнайлар түс халған сөстерні орта пазары.

Пүдізі оой сөстерні чардыхтарға чарары (төстік, хозым). Сөс пүдірчеткен паза сөс хубулдырчатхан хозымнар. Сөстерні көзірері.

Программада көзіділген сидік сөстерні орта пазары.

Танығлар турғызарынча. Чоохтағ соонда точка, хысхырымның, сурығлығ танығлар турғызары. Ниме-ноолар изерістіре адалчатса, запятой турғызары.

Пастағлығ класстарны тоосхан үгренчілер чооха алғыда рынча пілерге киректер:

- пирилген сурыға толдыра нандырығ пирерге;
- сомнар, хоостар хоостыра алынча чоохтағ пүдірерге;
- пір темаа нинче-нинче чоохтағ пүдірерге;
- хығырған текстке план пазарға;

— улуғ нимес текстті пос пүдірген план хоостыра изерістіре паза хысхачахти чоохтирға;

— хоостар, хоос фильмнің алынча кизектерінче хысхачах чоох пүдірерге паза аны пас пілерге;

— пос көрген, искен нимедеңер кічіг чоох пүдірерге;

— арғысха, туған-чағынға пічік пас пілерге.

5–9 класстарның үгретчілері, прай пу пілістерні санға алып, оларны алғыдарға, тилідерге кирек.

**Хакас тілінең пілістерні, көнігістерні
5–9 класстарда паалир синнер**

Паалағны орта паза тузында турғысханы олғаннарның пілістерін көдірерге, сағыс-көгістерін алғыдарға полысча. Орта турғысхан паалағ үгредігні чахсыландырарға, үгренчіні чахсы тоғынарға, сын кізі поларға үгретче. Үгренчінің пілізін орта паалир синнер алылчалар. «Үгренчілернің пілізін, көнігізін паалир синнер» прай үгренчілерге пір тиң киректелчелер. Ол синнерде көріл парған: 1) хакас тілінең пазып таа, паспин даа тузалан полчатханын паалиры (сөстерні орта пазарын, чоохтағларда танығ турғызарын, палғалыстығ чоох пүдірерін, чоохтың содержанисезін); 2) пілістерні, көнігістерні пір ондайнаң паалиры; 3) сыныхтағлығ тоғыстарның сині; 4) пасха-пасха сыныхтағлығ тоғыстарға паалағ турғызары.

Үгренчілерге паалағ ирткен алай иртчеткен материал хоостыра турғызылча. Хакас тілінің уоктарында сыныхталча:

- тілдеңер алған пілістер;
- орта пазар паза танығлар турғызар көнігістер;
- чоох чоохтап пілгені.

I. Үгренчілернің паспин чоохтаанын паалир синнер. Паспин нандырғаны үгренчінің пілізін санға аларға полысча. Толдыра нандырығ үгренчінің палғалыстыра, сағыс хоостыра изерістіре чоохтанғанын, чоохта правилоларнаң тузалан пілчеткенін көзітче.

Үгренчінің нандырыин паалапчатса, мындағ синнерге устанарға чарир:

- нандырығның ортазы паза толдыразы;
- чоохтапчатхан пілдірігні пілчеткені;
- сағысты изерістіре читірчеткені;
- тіл саринаң орта чоохтанғаны.

«5» паалаг турғызылча:

— үгренген материалны орта, толдыразынаң чоохтапчатса, тілің оңағларын піліп чарытчатса;

— материалны пілчеткенің көзітчетсе, пілізінең чоохта тузаланып, кирек чирде көзідімнер пирчетсе;

— материалны изерістіре, литература тілінің синерін хыйыстырбин, чоохтапчатса.

«4» паалаг турғызылча:

— «5» паалаға килісчеткен нандырығ пирчетсе, че, 1–2 алчаас идіп, алчаастарны позы түзет полчатса;

— тіл саринаң, сағыс изерізінең 1–2 читпес пар полза.

«3» паалаг турғызылча: үгренчі пирілген теманың өөн сурығларын пілчеткенің көзітчетсе, че:

— толдыра чоохтап полбинчатса, алчаастар итчетсе;

— нандыриин тирең паза киртістіг чоохтап полбаза, көзідімнері чох полза;

— материалның изерізін сайбапчатса.

«2» паалаг турғызылча: үгренчі үгренген материалның көбізін пілбинчетсе.

«1» паалаг турғызылча: үгренчі үгренген материалны пір дее пілбинчетсе.

Паалаг турғызылча: урокта пір алай ба нинче-нинче хати нандырған үчүн.

II. Диктанттарны паалиры. Диктант үгренчінің орта пазарын, графической оңдайларнаң тузалан полчатханын (дефис, сиг, сөстер аразы), танығлар турғыс пілчеткенің сыныхтир оңдай пирче,

Диктантха палғалыстығ текст алылча. Диктанттың сині мындағ поларға кирек: 5-чі класста — 70–80 сөс; 6-чы класста — 80–90 сөс; 7-чі класста — 90–100 сөс; 8-чі класста — 100–110 сөс; 9-чы класста — 120–135 сөс.

Сөстіг диктант үгренчілернің орта пазарын, сидік сөстернің тузазын пілчеткенің сыныхтапча.

Сөстіг диктанттың сині: 5-чі класста — 8–10 сөс; 6-чы класста — 10–15 сөс; 7-чі класста — 15–20 сөс; 8-чі класста — 20–25 сөс; 9-чы класста — 25–30 сөс.

Сөстің узуны букваларнаң синелче (ортымах сөстің сині читі буква). Пу синні, хайдағ даа диктантха тимненчетсе, санға аларға кирек.

Сынап үгретчі үгренчінің пір теманы хайди піліп алғанын сыныхтирға итсе, диктант пазарға алған текстте ол теманың өөн орфограммалары, танығлары поларға кирек. Пу ондайнаң ирткен дее темаларны сыныхтирға чарир. Четверть, чыл соонда иртірілчеткен диктант үгренген темаларны пілчеткенін сыныхтапча.

Пір текстте сыныхталчатхан орфограммаларның паза танығларның ортымахти саны:

5-чі класста — 5 аймах-пасха орфограмма паза 1–2 танығ;

6-чы класста — 7 аймах-пасха орфограмма паза 2–3 танығ;

7-чі класста — 9 аймах-пасха орфограмма паза 2–3 танығ;

8-чі класста — 10 аймах-пасха орфограмма паза 4–5 танығ;

9-чы класста — 12 аймах-пасха орфограмма паза 6–7 танығ.

Сыныхтағлығ диктантха 2–3 урокта хаталған, тыбыдылған орфограммалар алылчалар. Олох туста диктантта өнетін үгренген, пазары сидік сөстер поларға кирек: 5-чі класста — 2 сөс; 6–7 класста — 4 сөс; 8–9 класстарда — 5–6 сөс (оларны доскада пас саларға чарир). Ұгредіг чылы пасталчатса, алындағы класстағы синніг диктант алылча.

Диктантты паалапчатса, түзеділчелер, че алчаасха саналбинчалар:

— ол класстың программасына кирілбесен темаларға алчаастар;

— үгрнгелек правилаа иткен алчаастар;

— авторның танығларын турғызарына алчаастар.

Диктантты паалапчатса, полған на алчаасты үзү-
рерге кирек: улуғ, улуғ нимес паза пір ондайлығ ал-
чаастар.

Улуғ нимес алчаасха саналчалар:

— пасха тілдең кірген сөстерні пазары;

— правилолар хоостыра пазылбинчатхан сөстер-
дегі алчаастар,

— пір танығның орнына пасха танығ турғысханы.

Пір алчаасха саналча:

— алчаас пір сөсте алай сөстің төстігінде хаталчатса;

— 3 пір ондайлығ алчаастар полза;

— орта пазары сидік сөстерде 2 паза аннаң даа көп
алчаас полза. Сыныхтағлығ диктантта 3 түзедіг полза
(саба пасханын орта түзеткен полза), паалағ пір балға
хызырылча. «5» паалағ турғызылбинча, сынап текстте 3
паза аннаң даа көп түзедіг полза.

«5» паалағ турғызылча: алчаас чох тоғыста паза орта
пазарына алай танығ турғызарына 1 улуғ нимес алчаас
полза.

«4» паалағ турғызылча:

— 2 сөсті орта пазарына паза 2 танығ турғызарына
алчаас полза;

— 1 — орта пазарына, 3 — танығ турғызарына;

— сөстер орта пазылған, че 4 танығ турғызарына ал-
чаастар полза;

— 3 сөсті орта пазарына, че оларның аразында пір
ондайлығ алчаастар полза.

«3» паалағ турғызылча:

— сөстерні орта пазарына 4 алчаас полза, танығ
турғызарына — 4;

— сөсті орта пазарына 3 алчаас полза, танығлар
турғызарына — 5;

— сөстөрні орта пазарына, ганығлар турғызарына 7 алчаас полза.

5-чі класста «3» паалағ турғызылча: сөстөрні орта пазарына 5, танығ турғызарына 4 алчаас полза, алай ба орта пазарына 6, танығ турғызарына 6 алчаас полза, че олар пір ондайлығ, улуғ нимес ползалар.

«2» паалағ турғызылча:

— сөстөрні орта пазарына 7, танығ турғызарына 7 алчаас полза, орта пазарына 8, танығ турғызарына 6 алчаас полза.

Алчаастар уғаа көп полза, «1» паалағ турғызылча.

Сыныхтағлығ диктантха хоза даа тоғыс пирерге чарадылча. Андағ диктанттарда «2» паалағ турғызылча: диктант паза хоза тоғыс үчүн.

Хоза тоғыстар паалалчалар: «5» паалағ турғызылча, үгренчі прай чaxyғларны орта толдырған полза, «4» паалағ — үгренчі чaxyғларның 3/4 чардығын толдырған полза. «3» паалағ — үгренчі чaxyғларның чарымын орта толдырған полза, «2» паалағ — тоғыстың чарымы даа иділбеен полза, «1» паалағ — үгренчі пір дее чaxyғ толдыр полбаан полза.

Хоза тоғыстарны толдырчатса, сөстөрні орта пазарына паза танығ турғызарына иділген алчаастар, диктантты паалапчатса, санға алылча.

Сөстіг диктанттар паалалчалар:

— «5» паалағнаң, пір дее алчаас чох полза;

— «4» паалағнаң, 1–2 алчаас полза;

— «3» паалағнаң, 3–4 алчаас полза;

— «2» паалағнаң, 7 алчаас полза;

— «1» паалағнаң, көп алчаас полза.

III. Сочинение паза изложение пасханын паалиры.

Үгренчінің тіл саринаң тимненізін, сағысты орта паза изерістіре пас пілчеткенін изложение паза сочинение пастыра сыныхтапчабыс.

5–9 класстарда изложениелер паза сочинениелер палғалыстығ чоох алғыдары чардых хоостыра иртірлчелер.

Изложениенің сині мындағ поларға кирек: 5-чі класста — 100–120 сөс, 6-чы класста — 120–140 сөс, 7-чі класста — 140–160 сөс, 8-чі класста — 160–180 сөс, 9-чы класста — 200–220 сөс.

Четверть, чыл тоозылчатса, пазылчатхан изложениенің сині 8–9 класстарда, уроктарда тимнегліг тоғыс иртірбинчеткеннеңер, 40 сөске өс парча.

К л а с с т а п а с ч а ñ с о ч и н е н и е л е р н і ñ с и н і:

5-чі класста — 0,5 страница; 6, 7 класста — 1,5; 8, 9 класстарға — 2–2,5 страница.

Ўгренчілернің сочинениелерінің сині көп сылтағларнаң палғалыстығ (темазынаң паза өөн сағызынаң, тексттің стилинең паза жанрынаң, ўгренчінің табырах пасханынаң, аның тиксі пілізінен), аннаңар ўгретчее пу синнерні көзідімге ле, ортымахти аларға чарир.

Сочинение паза изложение сыныхталча:

- теманы чарыда пасханы хоостыра;
- теманың, стильнің паза чоохтың пөгіні хоостыра тілнің хоос ондайларынаң тузалан пілгені;
- литература тілінің синнерін, сөстерні орта паза-рын пілгені.

Полған на сочинение паза изложение ікі паалағнаң паалалча. Пастағызы — содержаниезін тіл саринаң хоос пасханы, ікінчізі — орта, алчаас чох пасханы. Ікізі дее тілнің паалағларына саналча, че пірееде, литература пілістерін сыныхтир тоғыстар иртірлчетсе, пастағы паалағ (содержание паза хоос тілі ўчўн) литературазар турғызылча.

Сочинениенің паза изложениенің содержаниезі мындағ синнернең паалалча:

- ўгренчінің тоғызы темаа паза өөн сағызына килістіре полза;

— теманы толдыра чарытчатса;

— изложениедегі паза сочинениедегі материаллар сын полза;

— изерістіре пазылған полза.

Сочиненині паза изложениені тіл саринаң паалапчатса, санға алылча:

— сөстернің пайы, грамматика саринаң чоохты орта пүдіргені;

— пір стильнен, өтіре пазылғаны;

— тіл саринаң алчаастарның саны.

Сочинение паза изложение паалалча сөстерні орта пазарынча, танығ турғызарынча паза грамматика алчаастарынча.

Паалаг	Содержаниесі паза тілі	Орга пасханы
«5»	<p>— тоғыстың содержаниесі темаа килістіре полза; — алчаас чох полза; — содержаниесі изерістіре искірілген полза; пай, иптіг тілнең, пір стилинең өтіре пазылған полза; тоғыстың содержаниесінде 1 улуғ нимес паза 1–2 тілі саринаң кічиг алчаас полза. — содержаниесі темаа өөнінде килісетес, че көп нимес хыйыстырыстар пар полза; — содержаниесі өөнінде орта полза, че пірес нимелерденер саба пазылчатса; — изерістіре сағыс хоостыра улуғ нимес алчаас иділчетсе; — аймах-пасха сөстернең тузаланып, ч о х грамматика с а р и н а н орта пүдірілчетсе; — пір стилинең өтіре пазылчатса; — тоғыстың содержаниесінде 2 улуғ нимес паза тілі саринаң 3–4 алчаас полза. — тоғызында пірес чирде темадаң илседе хыйа парчатса;</p>	<p>Чарадылча: 1 орта пазарына алай ба таныг турғызарына, алай ба 1 грамматика алчаазы полза.</p>
«4»	<p>Чарадылча: 3 орта пазарына, 3 таныг турғызарына; алай 2 орта пазарына, 4 таныг турғызарына; алай 6 таныг турғызарына; алай 3 грамматика алчаастары пар полза.</p>	<p>Чарадылча: 3 орта пазарына, 3 таныг турғызарына; алай 2 орта пазарына, 4 таныг турғызарына; алай 6 таныг турғызарына; алай 3 грамматика алчаастары пар полза.</p>
«3»	<p>Чарадылча: 5 орта пазарына, 5 таныг турғызарына алай 4 орта пазарына, 6 таныг турғызарына; алай 9 таныг турғызарына, че орта пазарына алчаас чох полза.</p>	<p>Чарадылча: 5 орта пазарына, 5 таныг турғызарына алай 4 орта пазарына, 6 таныг турғызарына; алай 9 таныг турғызарына, че орта пазарына алчаас чох полза.</p>

«2»	<p>— өөһинде тоғыс сын пазылған, че хайзы нимелерденер саба пазылчатса;</p> <p>— изерістіре пазары сайбалчатса;</p> <p>— сөстөр пайынаң тузаланмин, пір оңдайнаң чоохтаглар пүдірчетсе, хай-піресе сөстөрнең саба тузаланчатса;</p> <p>— пір стилиһнең паспин, тілі өтіг нимес полза; тоғыстың соержаниесінде улуғ нимес алчаастар иділчетсе; тіл саринаң 6 кічг алчаас пар полза.</p> <p>— пасхан тоғыс темаа киіспинчетсе;</p> <p>— илседе нимелер саба пазылчатса;</p> <p>— тоғыстың прай чардыхтары сағыс хоостыра удур-төдір палгалыспинчатса, пасханы планына киіспинчетсе;</p> <p>— тоғыс хысхачах, удур-төдір палгалыспинчатхан, төй чохтагларнаң пазылған полза, сөстөр саба паза читкіче нимес тузаланылған полза;</p> <p>— пір стилиһнең пазылбаан полза, тоғызында 6 соержание хоостыра паза 8 тіл саринаң алчаастар полза. Тоғызында соержание хоостыра 6 паза тіл саринаң 8 алчаас полза.</p>	<p>Чарадылча:</p> <p>8 орта пазарына, 8 танығ турғызарына алай 7 орта пазарына, 9 танығ турғызарына алай 5 орта пазарына танығ турғызарына; алай 8 грамматика алчаастары полза.</p> <p>Чарадылча:</p> <p>9 паза аннаң көн орта пазарына, танығ турғызарына, грамматика алчаастары полза.</p>
«1»		

Сизіндіріг. Сочинение үчүн паалағ турғысчатса, ўгренчинің пос алынча тоғынғанын, сіліг паза орта пасханын, текстті пўдиргенін, чоохты өтіре паалап пасханын санға аларға кирек. Сочинение пос ондайлығ, пай тілнең пазылған полза, паалағ 1 балға көдіре турғызылча.

IV. Ўгреділіг тоғыстарны паалиры. Ўгреділіг тоғыстар аймах-пасха (көніктірігілер, олаңай диктанттар) сыныхтағлығ тоғыстардаң пасха паалалчалар. Ўгреділіг тоғыстарны паалапчатса, санға алылча: ўгренчинің пос алынча тоғынғаны; тоғыстың сині; алған піліснең тузалан полчатханы; арығ, иптіг, орта пасханы.

Ўгретчі сизіндірген сөстерде алчаас чох полза алай алчаас түзеділген полза, «5» паза «4» паалағлар турғызылчалар. Паалағ турғызарында тоғыстың сіліг, букваларны иртірбин, сии тартпин пазылғаны санға алылча.

Алчаастар идер сөстерні үзүрбин, пос алынча толдырған тоғыстар, сыныхтағлығ тоғыстар чіли, хайдағ сыныхтағлығ тоғысха чағын полчатханы хоостыра паалалчалар.

Пазып, паспин толдырар тоғыстарның өйн көрімнері

Хоос произведениені өтіре хығырары.

Пазып паза паспин чоохтанар чоохтарға план пүдірері.

Ұтренген пір алай нинче-нинче произведение хоостыра таластығ сурыңлар сочинение-рассуждение пазары (пеерөк алынча, тиңнестіре, пірге характеристикалар кірчелер). Публицистической ондайлығ сочинение пазары.

Чайаачы тоғыстар пазары (очерк, басня, хормачыланыстар, публицистической статьялар). Жакас тілі уроктарынаң палғалыстыра школа чуртазынаңар, чиитгерденер, производствадағы тоғыстаңар, арғыстаңар, ынархастаңар, профессиялардаңар, ан. пасх. чоохтар пазары.

Пір алай нинче-нинче материалнаң тuzаланып, литература темазына доклад паза реферат пазары.

Пос алынча хығырған книгаа, көрген ойынға, хоостарға, статьяларға, искен музыкаа рецензия пазары.

Ұтренчілернің пілістеріне паза көнігістеріне өйн кирексіністер

Ұтренчілерге пілерге кирек:

— литератураның чуртастағы туазын, писательнің чуртазын;

— произведениеде көзіділген тустың пасхалалчатханын;

— ұтренген произведениенің полтазының, пүдізінің, омаларының туазын;

— *хоос ома, литература хылығы, піріктіре ома, писательнің стильі* оңнағларның өйн пілдіріглерін;

— ұтренген произведениенің стильін паза жанрын;

— хоос произведениенің паалағлығ сарин паза аның литература тархынындағы сын орнын пілері.

Ўғренчілернің мындағ көнігістер поларға кирек:

— произведениені өөн сағыс паза хоос саринаң авторның көрізінең үзүрері;

— произведениенің өөн сағызын, хоос ондайларын, аның полтазын, пүдізін, омаларын паза тілінің пайын чарыт полары;

— произведениенің матырының омазын паалап полары, авторның матырны хоостапчатхан ондайларны көр табары, пір алай нинче-нинче произведениенің матырларын тиңнестірері;

— хығырған книга хоостыра пос сағыстарынаң үлезерге тимде полары паза пос көрізін, паалаанын киречілеп пілері.

Ўғренчілернің пілістерін паза көнігістерін паалиры

Ўғренчілернің пілістері паза көнігістері литература программасының кирексіністері хоостыра паалалча. Сыныхтастың өөн пөгіні олғаннарның литературанаң хай син тимнелгенін іле идері паза оларның пілістерін паза көнігістерін орта паалиры полча. Ўғренчілернің пілістерін паалапчатса, ўгретчі ідөк оларның орта сағыс-көгістіг полчатханын, сіліг нимесе тартылчатханын, хоос произведениее хынып, паалап пілчеткенін санға алча.

Ўғредіг парчатса, ўгретчі олғаннарның текстнең пос алынча тоғынғанын, хоос произведениенің өөн сағызын паза хоос сарин чарытчатхан хорығларны, матырларның полчатхан ондайларын поэты паалап полчатханын таныхтап одырча; литература теориязының сурығларын пілерін кирексіпче, хоос произведениені үзүрчетсе, оларнаң практикада тузаланарға ўгретче. Улуғ класс-тарда программада көрілген литератураданар паза искусстводаңар статьяларның содержаниязын өтіре пілері киректелче. Литератураның паза искусствоның

произведениелерін үзүрчетсе, ол пілістернең тузаланып, литератураның өсчөткөн чолын тирең оңарарға кирек. Писательниң чуртазы, чайаачызы чонның чуртазынаң, аның тархынынаң пик палғалыс парғанын пілгені санға алылча.

Ўгренчїлерниң литератураның пілістерін паза көнигістерін сочинениелер, сыныхтағлығ тоғыстар (сурыға нандырығ, чоохтар, реферат, тесттер, ан. пасх.) иртіріп паалирға чарир. Ол тоғыстар система хоостыра иртірілчелер паза ўгренчїлерниң сағыстарын, чоохтарын алғытчалар.

Класстар	Сочинениениң саны		
	класста пазар	ибде пазар	прайзы
	4	–	4
1 класста	3	1	4
7 класста	2	2	4
8 класста	2	3	5
9 класста	3	3	6
10 класста	4	3	7
11 класста	4	3	7

Ўгредіг чылында литература уроктарында хай син сочинениелер иртірерін көзітчебіс. Ўгретчі оларны поэ четвертьтерче (чарым чылларда) хай син иртірерін көрче.

Сочинениениң ули ортымахти мындағ поларға кирек: 5 класста — 0,5–1,0 тетрадь страницазы, 6 класста — 1,0–1,5 стр.; 7 класста — 1,5–2,0 стр.; 8 класста — 2,0–2,5 стр.; 9 класста — 2,5– 3,0 стр.; 10 класста — 3,5–5 стр.

Сынап сочинениениң улии пу көзиділген синнерден асхынах алай көп пол парза, паалағ хызыра алай көдіре турғызылбинча, мында сочинениениң пўдізі паза содержаниезі хоостыра паалағ турғызылча.

5–8 класстарда полған на сочинение неделя аразында сыныхтал парарға кирек. 9–11 класстарда — 10 күнге. Тоғыс үчүн ікі паалағ турғызылча: пастағызы — содержаниезі паза стилы үчүн, ікінцізі — сөстерні орта пазып, танығ турғысхан үчүн, турғысхан паалағ литературани полча, грамматика саринаң паалааны — хакас тіліни.

Паспин чоохтаан нандырығларны паалиры

Паспин чоохтаан нандырығларны паалапчатса, полған на класста мындағ кирексіністер санға алылча:

— үгринген произведениениң содержаниезін, өөн сағызын, хоос сарин пілгені;

— хорығларның палғалысханын, матырларның хылыхтарын, полчатхан оңдайларын, иткен киректерін чоохтап полғаны;

— үгринген произведениениң хоос оңдайлары тексттің өөн сағызын, сілиин чарыдарға полысчатханын пілгені;

— литература теориязының оңнағларын пілгені, ол пілістернең тузаланып, класста үгринген паза ибде хығырған произведениелерні үзүргені;

— хоос произведениени эпоханың өөн хорығларынаң, талазығларынаң паза чон чуртазынаң, аның тархынынаң палғалыстыра үзүргені;

— литература тілінің синнерін хыйыстырбин чоохтанғаны, нандырығны сағыс хоостыра изерістіре апарчатханы; текстті, орта сизініп, табырах паза өтіре хығырғаны. Хығырығның табырағы пір минутада мындағ поларға кирек:

Класстар	Хыгырчаң син
5 класста	60–80 сөс
6 класста	80–90 сөс
7 класста	100–110 сөс
8–11 класстарда	110–120 сөс

Пу кирексінистерге төстене:

«5» паалағнаң паалалча үгренчеткен произведениенің текстің тирең паза пик пілчеткенін көзітчеткен нандырығ; матырларның хылыхтарын, иткен киректерін, хорығларнаң палғалысханын чоохтап пілгені; хоос произведениенің өөн сағызын, сілиин көзідерге улысчатхан ондайларны пілгені; хоос произведениелерні теория сурығларынча пілістерінең тузаланып үзүргені; поэның чооғын, тексттең кизек алып, киречілеп пілгені; произведениені пасхан тузынаң палғалыстыр полғаны паза аның прай аарластығ паалиин сизінгені (IX–XI кл.); литература тілінең пос паза өтіре чоохтанғаны.

«4» паалағнаң паалалча үгренген произведениенің содержаниезін пик паза тирең піліп алғанын көзітчеткен нандырығ; произведениенің өөн сағызын, сілиин көзідерге улысчатхан хоос ондайларны пілгені; хорығларны, матырларның хылыхтарын, полған ондайларын палғалыстыра үзүргені; литература теориязының сурығларының пілістеріне паза көнігістеріне произведениенің текстінең тузалан пілгені; литература тілінең чахсы чоохтанғаны. Андағ даа полза, нандырығда 1–2 алчаас иділчетсе.

«3» паалағнаң паалалча үгренчинің үгренчеткен произведениенің текстің өөнінде пілчеткенін көзітчеткен нандырығ; өөн хорығларның удур-төдір палғалыс парғанын, матырларның хылыхтарын, полчатхан ондайларын, произведениенің өөн сағызын, сілиин чарыдарға улысчатхан хоос ондайларны чоохтап

пiлгенi; хығырған произведениелернi үзүрчетсе, өөн теория сурығларынаң тузалан пiлчеткенi, че пiрее сурығларда алчаас итчетсе, произведениелернi өтире үзүрер көнигiстер асхынах полза; нандырығда көп нимес алчаастар итчетсе, пiрее чоохтың изерiстiрезiн сайбапчатса, өтире хығырар көнигiстерiн читiре көзiт полбинчатса (программада пирiлген синнердең асхынах хығырчатса).

«2» паалағнаң паалалча произведениенiң содержаниезiн пiл полбаанын көзiтчеткен нандырығ; өөн матырларның хылыхтарың, оңдайларың, произведениенiң содержаниезiнiң өөн сағызың, хоос пазылғаның чарыдарға полысчатхан оңдайларны чоохтап полбааны; сидiк нимес литература теориязының сурығларың пiлбеенi; хачан литература тiлiнiң синнерiн сайбапчатса, диалект алчаастарың итчетсе, өтире хығыр полбинчатса, тiлнiң пайынаң тузалан пiлбинчетсе.

«1» паалағнаң паалалча үтренген произведениенiң содержаниезiн пiр десе пiлбинчеткенiн көзiтчеткен нандырығ, программада көзiдiлген өөн сурығларны оңарбааны, чоохты изерiстiре чоохтап полбааны, хомай хығырғаны.

Сочинениенi паалиры

Сочинениелернi паалапчатса, программа хоостыра мындағ кирексiнiстер санға алылча:

— теманы орта пiлгенi, аны план хоостыра тирең паза толдыра пасханы, произведениенiң өөн сағызына көре, хорығларны, матырларның полчатхан оңдайларың орта үзүргенi, өөн сурығларны киртiстiг пасханы, оларны киречiлир кирек материал таап, оларны орта тузаланғаны;

— план пары, планның чардыхтары читiре чарыдылғаны паза сағыс хоостыра палғалысханы;

— сөстің пайынаң орта паза читкіче тузаланғаны, тілнің хоос ондайларынаң тузалан пілгені.

Сочинениедегі сөстерні орта пасханы, танығлар турғысханы, хакас тілінең пілістерін паза көнігістерін паалир синнернең паалалча.

Сочинение **«5» паалағнаң** паалалча, хақан:

— аның темазы тирең паза толдыра чарыдылған полза, үтренген произведениенің текстін паза пасха даа материалларны өтіре пілчеткенін көзітчетсе, сочинение паза материалны үзүріп паза таллап пілчетсе, салтарлар идіп, сурығларны тиксі көрчетсе;

— сағысты тирең паза изерістіре чарытчатса;

— сочинение литература тілінең пазылған полза, стильі хоостыра үтренген произведениее килісчетсе;

— сочинениенің содержаниезінде улуғ нимес алчаастар полза, стиль саринаң пір-ікі түзедіг полза.

«4» паалағнаң паалалча:

— план хоостыра тирең паза киртістіг пазылған, литература материалын чахсы пілчеткенін көзітчеткен сочинение;

— материалын үзүріп, тиксі көріп, салтарлар иділчетсе;

— содержаниезі хоостыра изерістіре пазылған полза;

— литература тілінең пазылып, содержаниезі стильіне килісчетсе;

— содержаниезінде 2–3 саба арах үзүрген сурығ полза, хайзы чирлерде теманы хыйыстырчатса, тіл саринаң 3–4 алчаас пар полза.

«3» паалағнаң паалалча:

— өөнінде темазы чарыда пазылған сочинение, че хайзы сурығларны толдыра нимес, пірее ле саринаң орта көзітчетсе;

— планның хайзы чардыктарында темадаң хыйа парчатса алай произведениені читіре піл полбаанын көзітчетсе, салтарларны читіре ит полбинчатса;

— сағыс хоостыра материал палғалыстыра парчатса, че хайзы чирлерде андағ палғалыс чох таа полза;

— өөнінде сочинение пас пілчеткенін көзітчетсе; содержаниезі хоостыра 5 паза тіл саринаң 5–6 алчаас полза.

«2» паалағнаң паалалча:

— теманы чарыда пас полбаан полза;

— планға киліспинчеткен, произведениенің текстің піл полбаанын көзітчеткен салтарлар;

— үзүріглер иділбин, тексттің содержаниезін не читіреткен сочинение;

— хақан материал хайди ла полза, палғалыс чох пірілген полза, сөстің пайы тuzаланылбин, чоох алчаастары көп полза.

«1» паалағнаң паалалча темазы пір дее чарыдылбаан, үгренген произведениені пілбинчеткенін көзітчеткен, «2» паалағ турғызарынаң көп алчаастығ сочинение.

ТАПТЫРҒАС

Сөс алны	3
----------------	---

ПАСТАҒЛЫҒ ШКОЛА **(Начальное общее образование)**

Хакас тілі (1–4 класстарға)	6
Литературнай хығырығ (1–4 класстарға)	48

ӨӨН ШКОЛА **(Основное общее образование)**

Хакас тілі (5–9 класстарға)	94
Хакас литературазы (5–9 класстарға)	140

ОРТЫМАХ ШКОЛА **(Среднее общее образование)**

Хакас тілі (10–11 класстарға)	172
Хакас литературазы (10–11 класстарға)	192
Сөстік	212
Приложение 1	213
Приложение 2	216
Приложение 3	226

Методическое издание

Балгазина Алевтина Николаевна, **Боргоякова** Мария
Петровна, **Майнагашева** Нина Семёновна, **Мамышева**
Надежда Ананьевна, **Толмашова** Нина Антоновна,
Толмачёва Людмила Николаевна, **Чебодаева**
Лариса Ильинична

МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ
по составлению рабочих программ по учебным предметам
«Хакасский язык», «Литературное чтение»,
«Хакасская литература», «Хакасский язык и литература»
(1–11 классы)

На хакасском языке

Ст. методист *Н. А. Толмашова*
Редакторы: *З. И. Султрекова, О. П. Субракова*

Компьютерная вёрстка *Л. Г. Топоевой*

Подписано в печать 08.08.2014. Формат 60x90 1/16.
Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman Hak.
Ус. печ. л. 15,0. Тираж 300 экз. Заказ № 126

ГБУ РХ «Хакасское книжное издательство»,
655017, г. Абакан, ул. Щетинкина, 75-18н

Отпечатано в типографии
ГБУ РХ «Хакасское книжное издательство»,
655017, г. Абакан, ул. Советская, 173